

BCECBIT

BCECBIT

CBIT

1

BCECBIT

BCECBIT

CBIT 1973

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

1973-1
(175)
СІЧЕНЬ

ВСЕСВІТ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

Рік видання шістнадцятий

Видавництво «Радянський письменник». Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

- МІШЕЛЬ БАТАЙ. Різдвяна ялинка. Роман. 4
- АНДРЕЙ ПЛАВКА. До Батьківщини. Жовтень 1917. Винозбір. Яворова пісня. Провесінь. Тихенько пада сніг. Дозрілі яблука. Березень. Сивий верх. Кладу я вогник. Поезії. 99
- ВОЛЬФГАНГ ШРАЙЄР. Жовта акула. Роман. 108

ЖИТТЯ І СЛОВО

- ГАЛИНА КАРКЛІНЬ. Дві зустрічі з Борисом Тенном. 145
- ЯН КОЗАК. За соціалістичну літературу, за нову людину. 152
- КІРА ШАХОВА. З народом крізь вогонь. 184

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

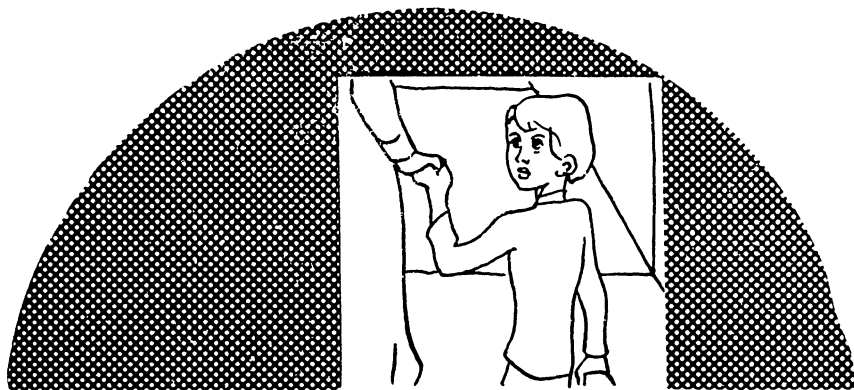
- ТАМАРА ДЕНИСОВА. Глухі кути модернізму. 193

УКРАЇНА І СВІТ

- ЛЕОНІД ЧЕРЕВАТЕНКО. Микола Бажан «Григор-ша надії». 176
- ОЛЕКСАНДР МОКРОВОЛЬСЬКИЙ. Сава Голованівський. «Тополя на тому березі». 179
- КОСТЬ ГНАТЮК. Петро Северов. «Повість про Рубена». 179
- ЗОЯ ГОЛЬДЕНБЕРГ. Зарубіжна література на Україні. Рік 1972. 180
- ЄВГЕН РАШКОВСЬКИЙ. Міфологія круговороту часу. 197
- ЮРІЙ КОЗЛОВСЬКИЙ. «Сопа ганнай»: декларації і практика. 202

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

- ВУ ТХУ ОК. Село Абрикосове. 210
- Геноцид у пустелі. 214
- ВАЛЕНТИН ЄРЕМЕНКО. Швейцарія зблизна. 216
- РОЛАНД Х'ЮГС. Хапай рушницю, дитинко! 225
- АНДЖЕЙ БІНЬКОВСЬКИЙ. Рамазан. 226
- Літературно-мистецька хроніка. 228
- Веселі сторінки. 234
- Автори цього номера. 236
- Зміст журналу «Всесвіт» за 1972 рік. 237



МІШЕЛЬ БАТАЙ

**Різдвяна
ялинка**

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА



Малюнки В. Яворського

МІШЕЛЬ БАТАЙ

РІЗДВЯНА ЯЛИНКА

РОМАН

«Всесвіт» знайомить читача з романом визначного французького письменника Мішеля Батая «Різдвяна ялинка», твором, який здобув широке визнання в багатьох країнах.

Я назвав би цей роман, сповнений філософських роздумів і глибоких переживань, сповіддю людини трагічної долі, зверненою до всіх, хто живе на землі в наш неспокійний вік.

Трагедія сталася тоді, коли, здавалося, ніщо не загрожувало спокійній течії життя Лорана Сегюра — людини, яка досягла і багатства, і певного становища в ділових колах. Лоран зі своїм єдиним сином Паскалем відпочивають біля моря на півдні Корсіки. Спокійне море, спокійне небо, забутий пляж. Паскаль на човнику ловить рибу... І: «Зненацька він скрикує й, простягнувши руку, показує мені на небо... На сірому тлі серпанку, накинута на сонце, раптом вибухає сліпуче світло, як та жовта пляма. Сточатку ми нічого не відчуваємо, але вже за кілька секунд до нас долинає вибухова хвиля, а згодом глухий, стишений гуркіт».

Так вони стали свідками повітряної катастрофи — уламки американського військового літана і ядерних бомб падали в море... Власне, свідком залишився тільки Лоран, бо син уже з тієї миті був приречений — страшна хвиля радіації смертельно вразила його. Діагноз лікарів: гострий лейкоз. Хлопчикowi лишається жити три місяці, до різдва...

Лоран везе сина до замку в Оверні, де й минуть останні дні Паскалевого життя. Батько робить усе для сина, виконує кожне його бажання, примху, аби ялось роз-

1

Ніхто не плакав так, як я.

Відтоді, коли ми побачили ту жовту цятку, що вибухнула в небі над Корсікою, ніхто не ридав так, як я. Неждане саяво позначало місце, де загинув літак. Спочатку ми нічого не чули. Але вже за якусь мить нас досягла вибухова хвиля. Це сталося погідного червневого дня, в чистому небі над спокійним морем. Кілька дюралевих уламків, кружляючи, почали падати вниз. А згодом ми помітили фатальний парашут.

Ніхто не згорів так, як я.

Вирваний двигун шубовснув у море, його падіння ще прискорило полум'я від мільйонів розбуялих кінських сил. З шипінням він зник у хвилях. Та цей вогняний смерч був слабший од вогню, що пожирав мене.

Ми більше не бачили його. Певно, він усе повільніше й повільніше опускався в зелені морські глибини. Я занурювався разом з ним. Ніхто не тонув так, як я...

Однак ніхто не кричав так, як я. Хоч усе відбувалося мовчки. Я широко відкривав рот,

віяти туман смерті, що нависає над Іродським замком. Паскаль марить вовками, і Лоран зі своїм другом Верденом викрадають їх із зоопарку... Паскаль так і помере поміж цими вовками. Не батько, а вони будуть свідками його смерті. Вовки, а не люди — останні друзі дитини. Про них багато роздумує Лоран упродовж цих тяжких трьох місяців: вони горді, незалежні, вони добріші, ніж люди. Хижак в людській подобі начинили планету атомними бомбами, їх літаки зі смертоносним вантажем літають над землею, тримаючи в страху людей...

Лоран знає, що літак, який розлетівся на шматки біля берегів Корсіки — американський. Отже, адреса всесвітнього зла відома — американський імперіалізм. Але в Лорана, такого чутливого до власних переживань, до своєї драми, в Лорана — філософа і аналітика — не вистачило розуміння, що ж повинні робити люди перед загрозою знищення цивілізації. Якось Лоран кинув у вогонь каміна мишу. Він і тепер мучиться, пригадуючи картину мишачої смерті. Згадає і зараз, роздумуючи над трагедією сина, і приходить до висновку: «Я ненавиджу зброю, ненавиджу війну, ненавиджу бомби, одна з яких уразила кров моєї дитини, але вагаюсь (підкреслення мос. — М. З.) осуджувати когось, бо сам я виявився найжорстокішим із людей...»

Написавши чудовий психологічний твір, з великою силою правди простеживши людські пристрасті, наповнивши сторінки роману роздумами про сенс життя, Мішель Батай не відповів на основне питання, яке сам поставив у «Різдвяній ялинці». Це питання постає щодня перед людиною капіталістичного світу: що ж робити для того, щоб не допустити нової війни? Страждати за мурами старовинних замків, плакати над своїм горем? Не замислився Мішель Батай і над тим, чи багато важать ці страждання і плачі для тих, хто вбиває дітей у В'єтнамі, чи ядерні бомби падали біля Іспанії, в Паломарес, біля гренландських берегів, викликаючи тривогу та рішучий протест народів цих країн.

І хоч цієї відповіді не дав автор, її дасть сам читач, адже роман Мішеля Батай, хотів того письменник чи ні, звинувачує американський імперіалізм і кличе до боротьби проти чорних сіячів смерті.

Микола ЗАРУДНИЙ

наче тварина, що чує смерть. Я щирив зуби, як вовк. Але крик затинався в горлі.

Після повернення додому, коли все скінчилося, я поставив на килим валізку й, засвітивши світло, побачив у дзеркалі, як постарів. Я був розбитою людиною. Я все робив по-вільно, як той, хто виплакав усі сльози...

2

— Пригадуєш, татку,— каже мені Паскаль,— пригадуєш? Як був я маленький, ти подарував мені іграшку — сріблясту англійську машину. На ніч я клав її під подушку.

— Ти й справді тепер дорослий.

— Атож. Скоро мені буде десять років.

Ми в Іродському замку, у нижній залі, вимощеній кам'яними плитами. Сівши перед коминком, ми розклали на чорній шкіряній канапі шахівницю, і тепер я виграв партію.

— Я завжди губив машину, але ми її знаходили. Ти казав, що вона приносить щастя. Якось улітку ти повіз мене на берег моря, і я справді загубив її на пляжі. Пам'ятаєш?

— Так.

— Це було в річницю смерті мами. Я плакав.

— Годі про це.

— Але ж я плакав через машину.

— Годі.

— Кому ж говорити про це, як не нам?

— Краще зовсім не згадувати про це.

— Гаразд.

Тієї ж миті ми почули на подвір'ї автомобільний гудок. Приїхавши з Парижа на суботу й неділю, ми нікого не чекали. Паскаль зривається на ноги й біжить до віконця. Потім обертається.

— Татку! Це диво!

— Прийшов Ланселот з озера? ¹

— Пам'ятаєш, я казав тобі про машину?

— Гаразд, і що з того?

— Вона тут!

— Як ти можеш бачити її, вона ж така маленька!

— Та ні, вона тут, зовсім велика. Слово честі! Поглянь лише!

Я встаю й підходжу до вікна. Справді, на

¹ Один із лицарів Круглого Столу, легендарного ордену, заснованого англійським королем Артуром.

подвір'ї зупинилася сіра англійська машина. З неї виходить мій друг Антуан і, помітивши мене у вікні, махає рукою. Ми йдемо назустріч йому до дверей вежі.

— Що ти тут робиш?

— Це, з вашого дозволу, сюрприз.

— Тобі це вдалося. Паскаль мало не впав із несподіванки.

— Я мав таку саму машину,— вставляє Паскаль.

— Мені з досади лишається тільки поїхати геть.

— Твоя побиває Паскалеву розмірами. Його машина мала вісім сантиметрів завдовжки.

— Але ж вона була така самісінька.

— Трохи менша. Отже, ти вирішив нас здивувати?

— Розумієш, Лоране, я здійснив свою юнацьку мрію. У сорок два я подумав, що вже пора.

— Я на три роки старший за тебе.

— Цим ти мене не розчулиш.

— Ваш альтиметр працює? — запитує Паскаль, визираючи у дверцята. Поки ми згадували добрі старі часи, він заліз у машину і сів за кермо.

— Авжеж, глянь лишень: якраз тисяча метрів. Подвір'я Іродського замку в самому серці Оверні, в моїх друзів Сегюрів.

Антуан гойдає чорне шкіряне сидіння. Паскаль скрикує від задоволення, потім вражено підводиться.

— Мені можна спати в машині?

— А ти не боїшся?

— Ні. Мені не буде холодно, у нас є спальний мішок.

— Ти ще не все бачив.

Антуан просить хлопчика вилізти й веде його до багажника. Відчиняє. Усередині багажник оббитий чорною клейонкою.

— Дивовижно,— каже Паскаль.

— Подивись униз. Сітка — це вентилятор, щоб можна було возити на лови собак.

— Це нагадує маленьку хатку, й вона занадто розкішна для собак,— каже Паскаль, залазючи всередину.

Ось так «велика машина» ввійшла в наше життя. За обідом Антуан і Паскаль все балакають про чудовий англійський автомобіль.

— Як маєш таку машину, то, певно, нічого не боїшся,— каже Паскаль.

— Авжеж. У мене вона вже три дні, а я ще ні разу не з'якався.

— А потім, з альтиметром дуже зручно.

— Так! Сходиш на Ейфелеву вежу й читаєш висоту.

— Якби в тебе була така, татку, ми багато заощадили б. Подорожуючи, можна не зупинятись у готелях, а спати всередині.

Я ховаю посмішку. Фінансові теорії дітей, як і жінок, завжди наївні.

Назавтра вранці Паскаль сідає в багажник, і ми зачиняємо його. Нам треба проїхати сорок кілометрів.

— Угадай, де ми,— каже Антуан, піднімаючи кришку. — Тобі не дуже гаряче?

— На Ольнатському аеродромі. Дякую, чудово.

— До побачення, Паскалю. Радий був познайомитися з тобою. Я відлітаю.

Антуан обіймає дитину, тисне мені руку, підморгує їй, узявши свою чорну шкіряну теку, прямує до зльотної смуги.

— Він збожеволів,— каже Паскаль, озираючись на мене,— він забув свою машину.

Ми йдемо на стоянку. Я дістаю з кишені ключ, відчиняю дверцята й сідаю за кермо.

— Я не розумію,— каже Паскаль.

— Цієї ночі ти так гарно спав у машині, що Антуан не схотів забирати її в тебе. Він продав машину мені.

— А сам?

— Купить іншу. Завод ще випускає такі, ти ж знаєш.

— Вона не буде така гарна, як наша. Я забув спитати, з якою швидкістю її можна вести.

— Понад двісті, гадаю.

— Будь обережний.

— Не турбуйся. Перед від'їздом він оглянув її.

Ми вже їдемо, коли хлопець питає:

— Скажи, татку, з нею можлива аварія?

— У принципі ні. А чому ти питаєш?

— Як тобі сказати. Ніколи не знаєш, що може трапитися. Сьогодні ніби маленьке свято.

— Ти любиш свята?

— Так, дуже.

3

Ми з хлопцем живемо спокійно, але заплачено за це дорогою ціною. Як і багато інших молодих людей на Заході, я не міг примиритися з думкою, що все наше життя мине у злиднях. Я працював день і ніч. Щороку тисячі людей на Заході стають на чолі різних товариств. А згодом, знесилені, конають за кермом своїх машин. Перевтомлене серце зупиняється. До крісла, звільненого лише на кілька годин, зграями кидаються трохи молодші хижакі. І знову падають жертви.

Моя дружина, надзвичайно вродлива, як і мільйони західних жінок, жила з настійливою думкою стати ще кращою. Вона їла небагато, щоб не поповніти, а коли верталися погідні дні, сподівалася, що я повезу її у відпустку на середземноморське узбережжя, де вона могла б добре засмагнути. Ось так, протягом усього літа, на кількох тисячах кілометрів морського пляжу простягаються під пекучим промінням сонця незліченні молоді тіла. А з приходом осені люди підраховують жертви сонячної війни. Молоді жінки з ураженими легенями сідають у поїзди і їдуть у гори коштом соціального забезпечення. Їх дбайливо кладуть у ліжка санаторіїв, схожих на кораблі, викинуті хвилями на гірські пасма, де вони прорізають високу ніч тисячами своїх жовтих ілюмінаторів.

Я вижив. Моя дружина — ні. Якось улітку (Паскалеві було тоді два роки) я не зміг поїхати у відпустку. Залишившись у місті, я висів на телефонах, а мої саме в цей час наближалися до фатального моря. Щоранку дружина брала водний велосипед і їхала далеко від берега,

щоб зовсім роздягтися під сонцем. Коли спека ставала нестерпною, вона, мабуть, час від часу стрибала в воду. Як би там не було, одного дня рибальський човен притягнув у порт порожній велосипед. На білій полакованій дерев'яній лаві знайшли тільки жовту купальну шапочку й окуляри від сонця; я одержав телеграму й прилетів літаком. Тіла ніколи не знайдуть. Мабуть, вона втонула, перегрівшись на сонці, а течія віднесла її в море. Коли я прибув, мій син їв манну кашу в дитячій кімнаті готелю. Він познайомив мене з усіма своїми друзями і не розумів, чому я такий неуважний. Дорогою в Париж він дивувався, чому мама залишилась на морі сама. Вона лишилася там назавжди. Ми не можемо навіть поплакати над її могилою. Могилою їй стало море. Більше ніде її нема.

— Про що ти думаєш, татку? — запитує Паскаль.

— Ні про що.

Я хитаю головою й намагаюся всміхнутись. По останньому суботньому й недільному відпочинку в Іроді ми вже третій день у Парижі, і я такий заклопотаний, що не мав навіть часу побалакати з сином.

— Що ти робив уранці в класі?

— Я вивчав мандри Магеллана.

— «Ваша величність знає, що нас повернулося двадцять сім чоловік на одному з п'яти кораблів, посланих Вашою величністю під командою славного капітана Фернандо де Магеллана. Ваша величність знає, що ми знайшли камфору, корицю і перли. Просимо так само зважити, що ми обпливли довкола землі, бо поїхали на захід, а повернулися зі сходу».

— Що ж, це непогано.

— Навіть добре.

— Як звали того, хто так казав?

— Елькано.

— А королем був Карл П'ятий?

— Так.

— Це правда?

— Все, що я кажу, правда.

— Знаю. Це щось майже таке ж гарне, як романи про лицарів Круглого Столу.

— У неділю в нас не буде часу їхати до Ірода, але я можу повезти тебе, куди захочеш.

— Я хотів би подивитись на вовків.

— Чому ти так часто згадуєш про вовків?

— Не знаю, вони мені подобаються. Отже, згода?

— З умовою, якщо в суботу ти дістанеш гарні оцінки й не пустуватимеш.

— Вважай, що вже виконано.

Однак того ж вечора я виявив неабияку шкоду. На стінній шафі в передпокої хлопець улаштував собі «хатку», куди зносить усе, що його цікавить. Час од часу я навідуюся туди, щоб знайти серед тих трофеїв свою авторучку або краватку. Тепер там я побачив статуетку Озіріса. Не знаю, як вона потрапила до мене, бо родина моя, як я вже казав, була дуже скромна. Можливо, якийсь наш троюрідний дідусь поклав до кишені й привіз її нам (у минулому столітті в Єгипті велися безладні розкопки). Статуетка ця справжня, й мені

завжди казали, що їй ціни немає. Хлопець узяв її і, вважаючи зелений колір патини, що рівним шаром укривала бронзу, за надто сумний, покрити її емаллю. Я дуже розгнівався, бо через таку реставрацію рідкісна культова річ утратила всю свою цінність. Взявши її до себе в кабінет, ставлю на стіл, а сам відповідаю на листи. Через якусь хвилину гнів мій змінюється подивом, а далі навіть захватом. Я бачу, що дитина, розмальовуючи за своїм уподобанням статуетку, інтуїтивно натрапила на ритуальні кольори трьохтисячолітньої давності. Щільне вбрання бога-царя набрало колишньої білості. Висока єгипетська корона стала червоною; такою вона є на фресках луксорських гробниць. А два берла, схрещені на грудях (подвійне схрещення зап'ясть і берлів означає абсолют через заперечення заперечення), знову стали ясно-зеленими. Ось тема для психологів: дитина самотужки віднаходить старовинні магичні символи. Я ставлю Озіріса на місце. Усе-таки Паскаль серйозно завинив і, зрозуміло, не заслужив бачити вовків у неділю. Доведеться відкласти це на інший раз.

— А що з великою машиною,— запитує він мене,— ти заховав її в гараж?

— Так, вона чекає на канікули.

— Куди ж ми поїдемо?

— Запропонуй що-небудь.

— Мені все одно, тільки щоб це був острів.

— Якщо хочеш, можна поїхати на Корсіку.

— Я куплю карту, а потім скажу тобі.

Заощаджуючи на кишенькових грошах, хлопець купив у книгарні шляхову карту Корсіки з островами Сангінер на обкладинці. Розглянувши карту, він каже мені, що цей острів підійде. Перш ніж їхати, треба лише купити човен. Ми вирушимо в липні, на початку шкільних канікул. На пляжах не буде так людно, і я повернусь до Парижа в серпні, що й мене влаштує.

Наступного тижня ми купуємо довгий надувний човен з чорної гуми й підвісний мотор. Того ж вечора син надув його, спорядив у вітальні і тепер плаває по килимі — на захід, «по камфору, корицю й перли». Щосуботи ми їздимо в Довіль випробовувати його на воді. Все гаразд. Коли ми снідали в ресторані, якийсь грузовик подряпав дверця нашої машини. Паскаль у розпачі. Всю дорогу назад він сидить з трагічним виразом обличчя, і я кепкую з нього.

— Думаєш, це так серйозно?

— Так.

— Тоді як би ти переносив справжнє нещастя?

— Яке?

— Не знаю. Скажімо, відсутність матері.

Паскаль подумав хвилину, згодом, усміхнувшись, глянув на мене:

— Річ у тому, що машину можна перефарбувати, а як мами нема, то її не повернеш.

Призначеного дня ми спускаємось аж до Ніцци й увечері сідаємо на корабель. Усе розпочинається на світанку. В порту Бастія пакетбот тихенько причалює до берега в безмірно спокійних водах біля підніжжя сірого силуету міста, міста, що бачило, як молодий Наполеон сідав

на корабель і вирушав назустріч майбутньому. Ми сходимо на землю, щоб поспіяти в портовому бістро, поки кран вивантажить нашу велику машину. А згодом уже їдемо Сен-Флоранською дорогою під ранковим промінням сонця. Незабаром воно припікає, і канікули розпочинаються. Завжди слушно покласти на розсуд долі; я прийняв пропозицію Паскаля, щоб його втішити, і завдяки цьому переживаю найкращі дні. Засинаючи в машині, тобто десь у найбезлюдніших місцях, ми зазнаємо розкішного почуття свободи. Практичний бік нашого життя не обтяжливий. Я не люблю куховарити, й снідаємо ми звичайно в ресторані, а увечері їмо фрукти, де нам заманеться зупинитися, споглядаючи вечір над морем. Нема навіть потреби напинати намет: досить увечері відчинити дверці й опустити спинку переднього сидіння. Ось наша домівка. Першого дня ми прокинулись так спозаранку, що довелося купити штору від сонця на вікна. Ходимо звичайно в плавках; коли я бачу на носі надувного човна сина, такого засмаглого, з білим від солі й сонця чубом, мені несила втриматись від гордої усмішки. Його блакитні очі видаються ще яснішими на темному обличчі. Якось нам довелося ночувати в горах під соснами, і на світанку було так холодно, що вода зі струмка обпалювала, як вогонь. Крім для гоління не піпився, і син реготав. В інші ночі ми шукали закутку в скелястих бухточках, недалеко від пахучих чагарів. Нас заколисував шум хвиль. Ми спізнали затінок екваліптів, сосон, запах вогню увечері, як в Африці. Якось уранці, на набережній одного порту, ми побачили, як рибалка рознімає ножем величезну оранжеву черепашку, перламутрову зсередини, що ніби примандрувала сюди з південних морів. Паскаль захотів купити її, але в закритому автомобілі від неї так міцно пахло морем, що аж розболілася голова. Увечері, зупинившись на перевалі, ми винесли її з машини під багажник, бо не могли спати. Син непокоївся, боячись, щоб її не з'їли вовки. І справді, уночі довкола нас блукали безпритульні пси. Схоплюється буря. Блискавки такі сильні, а злива так періщить по машині, що думаю, чи не краще рушити далі й пошукати ліпшого місця. Вранці неподалік знаходимо черепашку. Голодні пси, роздратовані різким запахом, відтягли її вбік. Вона не дуже ушкоджена.

І врешті, як завжди буває в житті, те, що шукаєш, приходить неждано-негадано, як правило, надто пізно. За три дні до від'їзду ми натрапили на «наш» пляж. Я не шукав його. Тим паче, якби й шукав, то не знайшов би. На вузькій дорозі, пробитій у скелі, з якимось передчуттям гальмую, і раптом син вигукує, показуючи на бухту, простелену внизу в своїй полінезійській незайманості. Ми спускаємося туди розбитим шляхом, я виходжу з машини, щоб сміливо зняти перегородку, яка закриває вхід у чиєсь володіння. Дарма, якщо хтось прийде, ми порозуміємося. І ось ми в раю. Син надуває човен, машина стоїть за кущами. Цілий день ми на морі. Паскаль вудить рибу. Ми залишимося тут аж до від'їзду. Отже, ввечері ми не згортаємо човна, а лише витягаємо його на пісок, у той час як день повільно згасає, освітлюючи небосхил пастельним урочистим саявом. Якийсь сумирний сірий осел прийшов і ліг біля нас. Море таке спокійне. Плюскіт уже ледь чутний. Раптом якийсь дід у лахмітті піднімає перегородку і підходить, мовчки вітаючи нас піднятою рукою, як це роблять араби. Гадаючи, що він власник цього клепта землі і слід відшкодувати йому за наш непроханий наїзд, я шукаю в кишені гроші й ступаю до нього. Але, зустрівшись із ним поглядом, я розумію свою помилку.

Він каже, що радий бачити нас на своїх землях, і запитує, чи море було гарне: всю другу половину дня він сидить у своїй мазанці, притуленій нагорі, і дивиться, як ми рибалимо. Він визнав за потрібне прийти й побажати нам доброї ночі. Мимоволі син дає йому зловлену рибу, нанизану на гілку. Селянин бере її, всміхаючись, дякує і сідає біля нас. Витягає свій кисет, повільно скручує цигарку, проводить язиком, щоб склеїти її, дістає запальничку, зроблену з патронної гільзи.

— Це німецька куля,— каже мені старий, показуючи, що вона заокруглена, а не кінчаста, як у французів.

Я висловлюю захват місцевістю, і патріарх без фальшивої скромності погоджується, що це один із найкращих куточків на Корсіці. Я підношу йому склянку вина. Скуштувавши, наш гість не дуже впевнено хвалить його, але все-таки зауважує, що місцеве вино краще. Він принесе нам завтра пляшку, він би приніс ще й сьогодні увечері, але не знав, чи ми лишаємося на пляжі. Чи потрібне нам уранці молоко? Ні, дякую: не завдавайте собі клопоту. А може б, старий погодився супроводити нас завтра на риболовлю? Він так довго мовчить, що я сумніваюся, чи почув він, і збираюся вже повторити запитання, аж тут він повільно відповідає, що його син втопився у війну, і відтоді він заприсягнувся не виходити більше в море.

— Чи є на Корсіці вовки? — запитує в нього Паскаль.

— Є люди, хлопчику. А це гірше. Коли я був такий, як ти, мати казала мені, що чула уночі, як у заростях виють вовки. Але я ніколи їх не бачив. Чому ти запитуєш?

— Мене цікавлять вовки.

— Тепер час вовків минув. Проте людям подобається боятися, вони й понавигадували собі страхіть. Мені вже пора додому. Якщо потребуватимете мене, спитайте старого П'єра.

— А як нікого не буде?

— Завжди хтось нагодиться.

Старий підводиться й кладе руку дитині на голову. Паскаль не любить, щоб до нього торкались, і завжди ухиляється. Але на цей раз він не ворухиться, а потім тихо підходить до діда.

— Ти мені подобаєшся, хлопчику.

— Ви мені теж.

Старий простягає мені руку.

— Іноді я втомлююсь... Може, й не зйду вниз. Але від'їзд ваш побачу. Бережіть дитину.

Він повертається й повільно йде собі, зігнувшись до цієї безплідної висохлої землі. Ми бачимо, як він дрібними кроками піднімається на горб, потім зникає. Більше ми не бачимо його. Осел, що біля нас, сумно реве. Залягає ніч.

Наступний день ми знову проводимо в морі. І друга ніч на пляжі біля човна, витягнутого на пісок, така сама спокійна, як перша. Повільно іскриться й згасає вогнище — його запалив увечері син, щоб подати знак старому на горі.

Все сталося третього дня, останнього. Ми в морі, я дримаю і крізь заплющені повіки бачу червоні відблиски проміння. Час од часу мене будить плюскіт хвиль, інколи, ліниво розплющивши око, я бачу, як Паскаль сидить на чорному буйку, звівши ноги у воду, і терпляче рибалить. Хмаринка заступає сонце; червоні міражі враз чорніють, вмиють мене охоплює свіжість, і я, здригнувшись, схоплююся. Син зло-

вив дві риби. Зненацька він скрикує й, простягнувши руку, показує мені на небо майже над нашими головами. На сірому тлі серпанку, накинута на сонце, раптом вибухає сліпуче світло, як та жовта пляма. Спочатку ми нічого не відчуваємо, але вже за кілька секунд до нас долинає вибухова хвиля, а згодом глухий, стишений гуркіт. Ледь заряботіло на воді. Вражені, ми дивимося на небо.

— Татку, це летючі тарілки?

— Все може бути, але навряд!

— Дивись!

Там, де жовта пляма зникла так само раптово, як і з'явилася, хмари продірявлені чорними крапками, немов шибка, запаскуджена мухами. Але ці крапки не нерухомі: вони повільно опускаються, клубляться маленькою лиховісною хмаринкою, деякі зникають, а інші, повільно збільшуючись, опускаються до моря.

— Мені здається, вибухнув літак.

— По-твоєму, це військовий літак?

— Не знаю, синку.

— Уламки впадуть на нас.

Справді. Потягнувши за шнурок стартера, я заводжу підвісний мотор, — човен рушає з першого разу. Ми повільно відпливаємо.

— Мені холодно, — каже Паскаль, охопивши плечі руками.

Я кидаю синові свого светра, він одягає його, а я спостерігаю за клятим небом. Раптом якась вогнехвоста комета, випередивши всі інші уламки, з гуком летить униз, і свист її в міру наближення до нас стає дедалі сильніший. То реактивний двигун, усе ще працюючи, захопив з собою уламки крил і з ревом вривається в море. Він поринає, здіймаючи цілий стовп піни. Потім ті піністі кільця зникають, а в воду падають інші чорні предмети якоїсь дивної форми. Ніякого сліду життя. Яюсь велично опускається здоровенний шмат крила, крутиться повільно, як сухий листок. На висоті півста метрів він захитується і пірнає, як ніж, розітнувши море ніби одним ударом сокири, майже без бризок. Якраз тоді ми помітили фатальний парашут. Металеві уламки, розсіяні в повітрі, вже позникали у воді, а він ще коливався у височині, веселий і таємничий. Його ділили навпіл червоні й білі квадрати.

— Не розумію, — каже Паскаль, який уважно дивиться на парашут, поставивши дашком руки над очима. — Це не людина.

Справді, це не людина: це щось гірше. Неясно видно металевий циліндр. Але що то за такий цінний предмет, що рятувальні пристрої на борту літака зберігають його, щоб після катастрофи, з якої ніхто не вийде живим, він міг спокійно продовжувати свою подорож на парашуті? Він наближається до нас, і я мимоволі даю газу, аби швидше відпливти від того місця, де він упаде. Чорний гумовий човен починає різко гойдатися на хвилях, і, щоб не втратити рівноваги, хлопчик присідає. Але вітерець з якимсь жорстоким лукавством повіває сильніше й теж змінює траєкторію бомби, і вона знову летить на нас. Ми мчимо по воді, а вона падає на нас. Тепер її видно краще. На сірій металевій обшивці помічаємо білі й червоні літери та цифри. При вибуху потерпіли різні деталі, із щілин звисають дроти, уламки механізмів. Циліндр заокруглений. За формою він нагадує той патрон, що став запальничкою для корсіканського селянина. Нарешті, у ту мить, як вона зближується, я справді починаю боятися, щоб якимось збігом обставин вона не впала на нас. Аж тут рятівний подув вітру підносить

парашут. Він пролітає над нами, як паперовий змій, на секунду вкриваючи нас своєю тінню, і врешті падає за кілька десятків метрів од нас. Вода поглинає його. Несамохить я вимикаю мотор. Човен ще пливе по інерції, а Паскаль надягає свою підводну маску і встає, готовий стрибнути. Він запитує мене, чи можна подивитися, що то за уламок. Я забороняю йому. Мене морозить. Боже, як холодно цього літнього дня. Дивлюся, чи далеко ми відпливли від берега. Треба десять хвилин, щоб вернутися. Після цього блискавичного дійства здається, ніби нічого й не сталося. Сіре світло, що заливало цю сцену, знову змінилося яскравим сонцем. За якусь мить хмари розійшлися, і знову проступило небо у своїй одвічно чистій, лазуровій глибині. Ми пливемо до пляжу. Срібlistий кузов машини час від часу зблискує, спалахуючи, як електрична лампа. Сонце знову купає в своєму промінні світ. Але це — вечірнє сонце, воно вже не гріє.

4

У сучасному світі кожну подію слід фіксувати. Отже, ми не могли просто поїхати собі того вечора, як гадали; спочатку треба було повідомити власті про все, що ми бачили. Сільська жандармерія містилася у великому старому будинку з каменю, ще досить міцному. Він здається безлюдним. Я заходжу, не стукаючи. Головна кімната пофарбована в захисний колір і поділена дерев'яною перегородкою. На стіні афіша — моряк у парадній формі сурмить у сурму, закликаючи відвідувачів записуватись у переможний флот. У мене нема настрою розглядати це, і тому я вголос запитую, чи є тут хто. Двері відчиняються, і до нас долинає сильний запах рагу: потім з'являється молодий жандарм, на ходу чіпляючи на себе пояс. Спершу він запитує мене, чи не хочу я аперитиву, я дякую, і він пояснює, що втратив жінку і мусить сам куховарити, бо це теж треба уміти. Саме сьогодні він готує заяче рагу, і особливо потрібне тут пахуче зілля. Він збирає його в корсіканських хащах. Не слід забувати також шавлії. Ви, справді, не хочете покуштувати? Справді, ні! Я тільки-но бачив, як вибухнув літак, і якийсь предмет з неба впав у море поруч зі мною, а завтра я маю повернутися до Парижа. Стривайте! Можливо, слід усе це викласти на папері? Мабуть, таки слід це зробити.

Розчаровано зітхнувши, жандарм виходить зняти з вогню своє рагу. День йому зіпсовано. Знову починається важка робота. Він старанно вибирає жовті бланки, підкладаючи копірку, пояснює мені, що колись користувався фіолетовою копіркою, беручи її з запасів свого попередника, але згодом, завдяки знайомствам у вищих інстанціях, дістав чорну. Помітивши, що це мене не цікавить, він знову зітхає й починає друкувати. Ми б'ємося, зважуючи кожне слово. Як описати контейнер, причеплений до парашута? Циліндр, мабуть, мав п'ятдесят сантиметрів у діаметрі і два з половиною метри завдовжки, майже як наш надувний човен. Стривайте... Якої він марки? Справді, курортники часто мають такі. Чи задоволений я з нього?

Предмет був заокруглений, як бойовий патрон. Це порівняння подобається жандармові, він старанно його фіксує. Це забирає трохи часу.

Що то був за предмет, на мою думку? Чи не міг це бути бензобак? Він не мав би парашута... А якщо це?.. Так, може, це, справді... Але ні він, ні я не зважуємося назвати фатальну «річ».

— На Корсіці, — крекче жандарм, — усі побачили б...

Він подає мені купу паперів на підпис і радить дужче натискати кульковою ручкою: службова копірка досить жирна, але, на жаль, трапляється, що копії виходять нечіткі. І справді, виявилось, що на другому примірникові підпис був уже невиразний, а на третьому й поготів. Треба знову підписувати кожен зокрема. Протокол буде передано в бригаду, а якщо випадок заслуговуватиме уваги, він дійде і до префектури. Я даю свою адресу й кажу, що все ж таки, не драматизуючи передчасно справи, хотів би знати про наслідки розшуків. Це цілком природно. Тільки паризька жандармерія тут ні при чому, вся відповідальність лежатиме на місцевій поліції.

Протягом усієї цієї розмови син чекає на мене в машині. Я виходжу попрохати його ще трохи потерпіти: незабаром ми вже закінчимо. Він відповідає, що не поспішає.

Я бачу, як жандарм після такого напруження витирає хусточкою скроні; він дістає з шухляди штабну карту, щоб ще раз уточнити місце, де ми були.

— Саме тут, де я записав, — полегшено потверджує він. — Це власність старого П'єра. Ви бачили його?

— Так, він дуже приємна людина.

— Вам пощастило. Це дикун. Звичайно він зустрічає людей із рушницею. Бачте, колись він воював.

— Не лише він один.

— Так, але це йому не сподобалося. Ви знаєте, як називають цю бухту?

— Ні. Ми обрали це місце випадково. Я не мав карти.

— Тут ми часто кажемо «порт». Бачте, ця бухточка має італійську назву. Її називають порт della morte. Вам зрозуміло?

— Так.

— Не знаю, звідки воно пішло. Це означає порт смерті, правда ж?

5

Della morte — це по-італійському. «H-bomb» — по-англійському. Та слово «гнів» французьке.

Ми повертаємося до Парижа, і нам здається, що ми приїхали здалеку. Син теж відчуває — те, що з нами сталося в останній день, може бути страшне.

Увечері за обідом він каже:

— Татку, пригадуєш, якимось, я ще був маленький, ти взяв мене в собор, не пам'ятаю, в який. Я вперше побачив сповідальницю і вигукнув: «Дивись, ліфт!»

— Годі, Паскалю, я не хочу, щоб ти користувався таким ліфтом.

— Просто я хотів тебе розвеселити.

— Ходімо спати. Ми втомилися.

Але, зрозуміло, тільки-но я ліг, сон покинув мене. Я встаю, складаю папери і знаходжу запитальник: один мій друг-психолог порадив дати його хлопцеві, коли той сумуватиме. Йшлося про злигодні якогось Поля; після надрукованого початку фрази хлопець мав швидко, не роздумуючи, написати продовження. Мене вразили деякі відповіді:

3. Коли Поль уздрів ворога, він покликав своїх вовків.

6. Коли Поль зрозуміє, він це зробить.

10. Коли Поль матиме мужність це зробити, він зробить.

22. Якщо б Поль мав вибір, він зробив би це.

36. Якщо я зможу, я зроблю це.

Що то за шалене бажання зробити? Про що йшлося? І для чого? Вранці я запитую Паскаля, але він не може відповісти.

Я телефоную, щоб дізнатися щось нове про випадок на Корсіці; ніхто нічого не знає. Відомо лише одне — над Корсікою того дня не розбився жоден пасажирський літак. А якщо йдеться про вибух одного з тих великих атомних хижаків, що безупинно гуркотять над нашими головами, то всі військові, звісно, заперечуватимуть очевидність доти, доки їм заманеться.

— А якщо це була летюча тарілка? — знову запитує хлопець.

Це було б смішно і заспокоїло б нас. Але нам не поталанило.

— Ти пам'ятаєш, що я за три дні їду в скаутський табір? — нагадує мені Паскаль. — Я хотів би перед тим подивитися на вовків.

— Боюся, що я не матиму часу. Сьогодні пообіди ти йдеш до лікаря. Потім я повинен їхати до Лондона. Повернуся лише в день твого від'їзду.

— Але ж я не хворий.

— Знаю. Це просто для профілактики. Адже навіть чемпіони часто навідуються до своїх лікарів.

— Ти думаєш, що в нас теж колись будуть вовки?

— Це не так легко. Боюся, що ні. А взагалі, навіщо вони?

— Вони захищатимуть нас?

— Від кого?

— Вони захищатимуть нас.

— Тобі страшно?

— Коли я з тобою, ні.

Того самого дня один з моїх друзів, лікар, довго оглядає хлопчика. Я попередив його про свої побоювання (незважаючи на їхню неімовірність), але все в нормі. Назавтра, коли я вже в Лондоні, лікар, як було домовлено, приходить до мене додому і, кажучи, що хоче навчити Паскаля водити справжню машину, везе його на околицю в лікарню, яка вважається найкраще обладнаною в Європі для лікування випадків опромінення. Обстеження, проведене під виглядом гри, не виявило жодних тривожних симптомів. Не мала ознак зараження і машина, обстежена лічильником Гейгера. Правда, вона була значно далі від таємничого парашута.

Отже, в Парижі на мене чекають лише заспокійливі новини. Син із запалом пакує свій рюкзак. Учора він з товаришами відвідав морський музей. З Лондона я привіз йому теплий морський плащ, маленький кітель із верблюжої вовни, довгасті гудзики якого зроблено з твердого дерева. Захоплений хлопець вирішив узяти його з собою, щоб здивувати товаришів. Адже в Оверні ночі холодні, навіть улітку.

Ми їдемо на вокзал, і я залишаюся сам.

6

Увечері, сидючи самотою, спокійно дослухаючись до ходи часу, — він завжди надходить дуже повільно, десь іздолу, із світових глибин, але мені не спішно, — я не маю жодного бажання розважитися. Ще

менше мені хочеться піти на якесь видовище, і сама думка, що я побачу знайомі обличчя, лякає мене. Отож я мовчки поринаю в спогади, за давнім звичаєм тих, хто збирається з мужністю перед ударами долі.

Колись в Оверні, мені було тоді п'ятнадцять років, батько сумно глянув на мене. Всю другу половину дня він порався в садку, а я витісував корму дерев'яного човна.

— Бідний Лоране, — сказав він тоді, — не знаю, чи вабить тебе море, але знаю, що ти зовсім не селянин.

Пригадую, як цей співчутливий тон неприємно вразив мене. Не знаходячи відповіді, я відчув, що для мого майбутнього дуже важливо не залишитися з цим неприємним враженням. Треба було одразу, прийнявши виклик, визначити свою мету. Дивуюся сам, як я тоді вимовив:

— Я — лицар.

Батько, очевидно, зрозумів, бо, замість пожартувати з моїх слів, пильно глянув на мене, а далі, згорблений, відійшов з лопатою в руках.

Минуло тридцять років. Але, навіть не роздумуючи над своїми словами, я виконав те, що так легковажно й упевнено вимовив у той день. І нічого більше. Я дивлюсь і йду далі. Я не хочу змінювати світ. І не думаю, що він може принести комусь щастя, а мені й поготів. Він подобається мені такий, як є. Людські пристрасті мало мене обходять...

Мені поталанило, що я позбувся дружини. Прикро так говорити, але ж коли це правда. Бо саме в ту хвилину я зробився дорослим, переставши, нарешті, вірити в щастя.

Я кохав свою дружину. Мені подобалося, що ми присягались на вірність. Мене не гнітило бажання протилежного: я не мав охоти ламати слово. Небо, будинки, виноград на стіні, рушниця, повішена над коминком, мирний плин одноманітних і таких різних днів, ця буденна декорація життєвого театру мене вдовольняла. Усе передбачено. Якщо схоплюється буря, вдирається ворог і загрожує домашньому вогнищу, знімають зброю і стріляють. Ми маємо на це право. Ми завжди маємо право. Коли ж настає остання година, то валиться увесь наш дім і ми вмираємо, дивлячись на свій вогонь. Найкраще вільна людина почувається серед нескінченних зобов'язань. Вже два тисячоліття люди Заходу живуть християнським міфом, навіть якщо заперечують його чи борються з ним (тоді вони відчувають свою силу). Все передбачено, навіть блюзнірство. Бунтівники вільні, але й вірні теж. А той, хто започаткував ці нові часи, довів свободу до краю, бо погодився краще бути розіп'ятим, аніж мовчати; щоденно мільйони людей славлять його муки. Учителі були крайнім анархістом: він з порога відкинув вартість усіх законів. Лише нестямна любов, святая святих серця людського, була визнана правдивою. Одружений, я згоджувався з усім. Я був щасливий, як дитина. Так не могло тривати вічно.

Незабаром усе скінчилося. По смерті дружини мені теж хотілося вмерти. На жаль, у мене ще не було на це права, бо я мав відповідати за дитину. Тяжке горе робить з душі лише велику пустку. Серце жертви знекровлене, воно перестає битися або ж б'ється шалено, неймовірно швидко, як у маленьких звіряток під скляним ковпаком.

Нещастя і є тією скляною тюрмою, де, позбавлений кисню, ти задихаєшся. Шість місяців я не міг спати. Сон покинув мене. Час од часу я вдавався до порошків, щоб не впасти в безпам'яття, та іншими ночами, розплющивши очі, чекав ранку; якби я терпляче перерахував хвилину по хвилині всі ті шість місяців, то жодна не пропала б. А потім синові сповнилося три роки. Він говорив, ходив, і я вижив. По-малу до мене вернувся сон. Вперта злість на самого себе минулася; впродовж тих шести місяців, коротких, як мент, заробляв на прожиток, прибираючи найганебніших із своїх постав. Ці перевдягання, ці кривляння забавляли мене. І це минуло.

З подивом я побачив, що після страшної межі мені таланить у справах. Згодом я зрозумів, у чому річ: все починалося з того, що я не був більше щасливий. Колись щастя немов відділяло мене від людей. Тепер у відчаї я був тверезим. Я брався за речі знехотя і тому вигравав. До мене поверталось життя. Лише ніколи не повернеться до мене колишне світобачення. Я не міг більше дивитися телевизор. Це була якась органічна огида. Коли син умикав свою улюблену передачу, я виходив із кімнати. Так триває й понині.

Але рекламне агентство, яке я заснував напередодні смерті дружини (саме через його відкриття я не поїхав тоді на море), безмірно процвітало. Якщо раніше, перед тим трагічним випадком, мої зусилля ні до чого не приводили і я не знав причини цього, то тепер вони давали безсумнівний ефект.

Я не став ні кращим, ні гіршим. Я став байдужим. Ніхто не міг позмагатися зі мною, отже, ніхто не міг і перемогти мене. Я не відчував ніякої агресивності, не мав честолюбства. Просто з почуття гідності, стриманості і, щоб подужчати, зібратися з силами, не впасти в меланхолію, я розпочинав кожну ділову розмову, немов вона мала все вирішити, немов вона була остання. Вибір зброї у цій короткій сутичці мав істотно, безповоротно вирішити мою долю. Мій співрозмовник, як і всі, вагався, відступав, розгублений моєю бездоганною, майже природною ввічливістю. Банкір, який кілька годин намагався умовити мене, гадаючи, що вже взяв мене голими руками, викладав свої остаточні вимоги. Я з усмішкою дивився на нього — ставши нещасливим, я легко всміхаюся — і говорив «ні». Він вагався. Зростала моя репутація, зростала і важливість моїх справ. Я сам дивувався.

Я кажу вам по секрету — рецепт відомий, але мало хто користується ним, бо мало хто нещасливий настільки, щоб успішно це робити. Клята таємниця дуже проста: ніхто ні про що не має установлені думки. Є лише тактика. Так прихід рішучої людини очищає місце і звільняє шахівницю. Я стаю вже трохи відомим. Про мене кажуть, що я «сміливо йду вперед». Насправді я не рухався, але інші відступали. Я нічого не вигадував, але моя думка виглядала новою, бо інші змінювали свою. Я завжди казав те саме, але оскільки кожен правив своє, моє слово, сказане вже утридцять, врешті помічали, і воно всіх вражало своєю очевидністю. Це сумні відкриття, але їхній ефект безсумнівний.

Я купив Іродський замок і став їздити туди з Паскалем наприкінці кожного тижня. Ми розумілися, як два брати. Я з фаталізмом сприймав своє процвітання. Я думав, що одного дня (і краще б якнайшвидше, але це може статися й значно пізніше, чекати я зумію) я помру, і дитина лишиться сама. Я мусив вибирати між щастям і мужністю. А вза-

галі, життя зробило свій вибір. Я сподівався, що хлопець колись зможе (хоч трохи завдяки мені) спізнати водночас одне і друге — бути дорослим і щасливим.

То було б чудо. Але я сподівався на нього.

7

Серед досить рясної вранішньої пошти лише один лист привернув мою увагу — незграбно адресований, від Паскаля, який вже прибув до Оверні. Дитячий лист, хоч як добре, здавалося б, знаєш дитину, завжди містить масу несподіванок. Цього разу син написав листа майже без орфографічних помилок, а підписався великими чотирисантиметровими літерами «ПАСКАЛЬ». З гордістю він розповідає, що табір їхній розташований поблизу нас, в Іроді, над озером, де ми часто купалися. Але дуже холодно. Чи обтяжений я працею? Чи я знаю, що це озеро виникло в «середньовічному кратері»? Тут холодніше, ніж на Корсіці. Один скаут захворів, і його відправили поїздом до Парижа. Чи я прослідкував, щоб під час прибирання зі спальні не викинули великої черепашки, привезеної з Корсіки? Це дуже важливо. Чи знаю я вже що-небудь про той літак, що вибухнув у повітрі?

8

Ні, нема жодних новин. Ні, я нічого не знаю. В жодній газеті нема згадки про той випадок, різні установи твердять, що нічого не знають. Американське посольство теж. Це мене не дивує: якщо літак був атомним бомбардувальником стратегічних повітряних сил, хвалитися нема чим.

Крім того, мене знову турбує, чому син так уподобав вовків. І, немовби за якоюсь телепатією, наступної ночі мені теж сняться вовки.

Я дуже рідко бачу сни. Але на цей раз, прокинувшись, я був вражений надзвичайною чіткістю сновиддя. Воно дуже дивне: я був серед незнаной мені природи, хіба що подібної до природи Центральної Африки, яку бачив на знімках. Високі сірі скелі видно вдалині, за листям дерев, що оточують нас. Я не сам, зі мною Верден. Ми повільно їдемо у великому автомобілі вздовж якоїсь загорожі. Однак я не пам'ятаю, чи Верден справді сідав зі мною в машину: коли я повертаюся в Ірод, ставлю її в гараж, а Верден до нас у Париж не приїздив. Він овернець, з села Разак, що за три кілометри від Іродських веж. У дитинстві ми разом ловили креветок. А підлітками, в партизанах, наприкінці війни пустили під укіс кілька поїздів. Те назвисько він дістав від свого батька, колишнього завзятого бійця, той завжди носив прапор селища під час святкування 14 липня і 14 листопада¹.

Його батько мав пишні білі вуса й голубі очі, недовірливо втуплені в далечінь. Дитиною я часто з цього сміявся. Але перестав сміятися, коли помітив, що старий плаче. Він завжди розповідав про Верден і якось, замість відвідати з дружиною Неаполь чи могилу Наполеона,

¹ Національне свято з приводу закінчення першої світової війни.

повіз її до Дуамонського обеліска¹. Вони через силу їли круті яйця, закушували сірим хлібом і ковбасою у вагоні третього класу, і подорож так знесилила вагітну жінку, що в неї почалися перейми під час оглядин фронту. Вона розродилася. Дитину, мого майбутнього товариша, прозвано в Разаці Верденом. Тепер йому, як і мені, сорок п'ять років, обличчям він схожий на монгольського завойовника. Це вибрик спадковості, бо його батьки — сумирні французи. Але відомо, що гунни, зазнавши поразки в тих долинах, не всі відійшли на схід. Деякі з них поховалися в горах і згодом укорінилися в Морвані чи Оверні. Коли мій друг Верден верхи прибуває в Ірод, то схожий на Тамерлана або Чингісхана. Очі в нього вузьенькі, сам він вилицюватий, шкіра жовта, а на підборідді синювата щетина. Щоки безбороді. В іншій провінції його жахалися б, та тільки не в Оверні. Коли я купив Іродський замок, Верден прийшов до мене, пропонуючи послуги. За моєї відсутності він тут господарює. А взагалі й тоді, як я тут.

Уві сні ми обоє в Центральній Африці, котимось поволі в машині по довгому шосе, обставленому газовими ліхтарями.

Зупиняємося біля тротуару. Ми нібито виконуємо якийсь задум. Куди ми прямуємо? Поставивши машину, Верден відкриває багажник — славетний багажник, оббитий клейонкою, де можна возити псів, — і дістає звідти складану драбину, сумку з інструментами і два великі коричневі мішки. Драбину він чіпляє на зубці огорожі, повз яку ми довго їхали, і мовчки, один за другим, ми долаємо перешкоду. Де ми? Різкий запах б'є нам у ніздрі. Чути стійлами, а вірніше, хижакими. Суворий рик лева, зовсім поруч із нами, прорізує ніч. Я здригаюся. Раптом зовсім близько чути лопіт крил, і велетенський птах, ідучи кроком, як людина, швидко відходить від нас. Верден попереду намагає нову огорожу, тепер це сітка з широкими вічками, і знову ставить драбину. Ми перелазимо на той бік, проходимо десять метрів, долаємо третю огорожу й опиняємося на голому місці. Повернувши голову, я бачу за кілька метрів од себе азіатського двогорбого верблюда, він байдуже дивиться на нас, рухаючи своєю звислою бридливою нижньою губою. Верден подає мені знак. Я йду за ним, і ми прямуємо до кліток просто неба, схожих на псячі буди. У правій бігає по колу гієна. Зад у неї обвислий, немов атрофований, а рух плечей і сильних передніх лап надає легкості її ході — так ходить на пуантах танцівниця. У гієни люта чорненька мордочка, очі блискучі, хижі й тупі. Нечистий звір. Ми рушаємо до кліток зліва. Пара тварин, що сидять там, підводяться нам назустріч, і я без ніякого подиву впізнаю вовків. Завмерши, вони дивляться на нас своїми золотавими очима, що виблискують уночі, — терпляче, очікувально, відважно. Верден дістає з сумки м'ясні кульки і кидає їм. Вовки обнюхують, але не торкають їх і знову, підвізши голови, спокійно дивляться на нас.

— Невдало ми вибрались, — шепоче мені на вухо мій співучасник. — Їх тільки-но погодували. Не втямлю, як їх ще приспати. — І додає: — Берись за замок. Я ще подумаю.

Беру металеву пилку без держака й, обійшовши клітку, починаю спокійно пиляти колодку на дверях загорожі. З незнанню досі спритністю час од часу підношу до все глибшого надрізу маслянку і капаю туди мастилом, щоб не так скреготало. Незабаром усе тримається лише на тоненькій металевій ниточці. Верден, стоячи біля мене, кладе

¹ Місце поховання загиблих під Верденом воїнів.

мені долоню на плече й радить зупинитися. Простягнутою в місячному сяйві рукою він показує на алею, де ми залишили машину. Алеєю поволі їде поліцейний автомобіль з синьою лампочкою на верху, як на каретах швидкої допомоги, гальмує біля нашої машини, але потім, набравши швидкості, зникає.

— Кінчаймо, — каже Верден і входить у клітку з наставленим в руках мішком.

Блискавично, оцирившись, на нього кидається вовк. Верден робить ледь помітний рух убік, як матадор, і стрибає вперед з відкритим мішком. Принаймні одного вовка спіймано. Тримавши мішок між ногами, щоб стиснути його мідяними кільцями, Верден простягає мені другу полотняну пастку.

— Будь обережний. Це вовчиця...

Але я не встигаю навіть послухатися його поради. Вовчиця стрибає на мене, кусає в руку й забивається в куток клітки. Верден бере мішок із моїх рук, наближається до звіра, вп'явши в нього очі. І звертається до нього з такими чудними словами:

— Хочемо бути цікавими, га? Дитина не буде рада.

Вовчиця дивиться на нього, і, побий мене грім, здається, вона розуміє! В усякому разі вона не сходить з місця, а Верден повільно підступає до неї і згодом бере її в другий мішок. Зав'язавши, він подає мішок мені:

— Ходімо. Як твоя рука, нічого?

— Нічого.

З дивною поклажею на плечах ми знов перелазимо через огорожу і щасливо добираємося до машини. Вовки не вовтузяться. Ми несемо їх, як неживих. Верден швидко відкриває багажник, і ми кладемо два мішки поруч.

— Я б розв'язав їх, — каже він, — але не можна ризикувати. Якщо один з них утече на вулицю, ми пошиємося в дурні. Ти можеш вести?

— Не турбуйся.

— У машині є віскі?

Верден не збирається підкріплюватися алкоголем, а лиш промити мені рану. Рука моя трохи отерпла, але не дуже болить. Криваві сліди від зубів чітко виступають на ній.

Верден кидає погляд у бічне дзеркальце.

— Фараони повертаються. Дозволь я сам.

Поліцейний пікап «сітроен» повільно під'їздить до нас. На верху, біля синьої лампочки слово «поліція» виблискує, як світлова реклама. Автомобіль зупиняється, порівнявшись зі мною, дверцята в дверцята.

— У вас щось негаразд? Ваша машина була порожня, коли ми недавно проїздили тут.

— Я шукав автомеханіка.

Капот в автомобілі піднятий. Видно, як звідтіля визирає монгольська голова в засмальцьованому кашкеті.

— Це запалювання, мосьє, — каже Верден. — Я підкрутив гвинти. Тепер, мабуть, усе піде гаразд. Може, спробуємо?

Й удаваний механік спирається на крило, тримаючи в руці круглий ключ.

Я вмикаю стартер. Мотор тихо вуркоче. Верден піднімає вгору дашок чорним замащеним пальцем.

— Ось, працює як годинник.

— Скільки з мене?

— Дві тисячі старих франків. Ви підкинете мене до гаража?

— Охоче.

Нахилиючись праворуч і не випускаючи з рук керма, відчиняю дверцята з боку тротуару. Верден з гуркотом опускає капот і сідає на переднє місце.

— Ви бачите, мосьє, — звертаюся я до жандармів, — усе добре, що добре кінчається.

Я всміхаюся до бригадира, найпідозріливішого з усього патруля, він сидить біля водія: інші, рядові, туляться позаду. Помічаю якесь хвилинне його вагання й останню спробу запідозрити нас. Але, так і не дійшовши до чогось, він кисло всміхається до нас і рукою подає водієві знак рушати. Вони їдуть геть.

— Вони записали наш номер? — запитую я Вердена.

— Уявляєш, ні!

9

Я не можу стримати усмішки, відповідаючи батьківським листом на лист Паскаля: подаю поганий приклад — уві сні краду вовків.

А що думка про невірогідність істини тягне за собою іншу, то запитую себе, як то часто буває зі мною, відколи я в Парижі, запитую, чому, власне, я купив Іродський замок. Вже сама біблійна назва дивна. Який зв'язок між палестинським царем-дітовбивцею і феодальним замком, вибудованим через тисячу років у Кантальських горах? Ніхто ніколи не міг пояснити мені походження цієї назви. Правда, в тих околицях деякі місця називаються «родда», на місцевому діалекті «джерело», а ми, очевидно, завдячуємо походженням назви картографові XIX століття, який, учувши «родда», за усною традицією написав Ірод. Овернь — дикий край. Я не шаную її, не люблю її, але врешті-решт походжу з неї. Коли ж я добре пізнав її, то зненавидів, і ця ненависть прив'язала мене до неї, бо згодом я знайшов тут любов. Трохи на південь від вершини Пюї-Марі видно долини, вони кругами розходяться до обрїю, ніби спиці колеса; здається, наче ти в центрі світу. І справді, ти в центрі Франції, на вежі, посеред водяної місцини, там, звідки струмки течуть у море через суворі рівнинні краї. Це неспокійна земля. Небо її має лише їй властиву велич. Казкове скупчення хмар ліниво суне звідти на далекі землі, можливо, ті, де, за словами Паскаля, «знаходять камфору, корицю і перли». Тут не знаходять нічого. Височіють лише скелі. Але то не якісь там скелі. Чорний базальт свідчить про великі доісторичні струси, коли земля склилася, як від вибухів сотень атомних бомб. Той залишок геологічних предвічних воєн міцний, мов криця; він устократ міцніший за вапняк рівнин.

Сьогодні підніжжя цього твердого масиву вкрите травою. Глибокий смуток огортає цей віковичний цвинтар, де пусті слова розвіваються вітром. Але трава росте завжди, щороку, як тільки сходить сніг. На межі двох зелених долин, над річкою примостилося село Разак. Мене звати Лоран Сегюр. Багато поколінь Сегюрів жило й умирало отут. Я їх не люблю, але від них походжу. З дитинства я не виніс ніяких добрих спогадів. Працювали ми важко, безрадісно. Над Оверню тяжіє прокляття — невловимий сум. Блез Паскаль добре сказав про це: людина марно борсається під фатальним кружлянням далеких пла-

нет. Вона ніколи не полетить. Лише помре. Найостанніший з мовчазних селян цих страшних гір добре знає ті безжальні закони. Його мовчанка — від тривоги й рішучості. Він стоятиме до кінця і так, як дивився б на сонце в зеніті, подивиться смерті у вічі. Він не зазнає ніякої втіхи. Він помре, як вовк, без нарікання. Прощай.

Ще донедавна ніхто не думав полегшити земляні роботи. Якщо джерело було високо, то двічі на день ходили туди по воду. Думка, що можна встановити шланг, щоб пригнати її до жолобу, навіть не приходила нікому в голову. Більше того, вона видалася б неприйнятною. Якщо зменшуєш людське страждання, чи не ризикуєш поранити його велич? Небезпечно хитрувати з долею. «Згубно жити за законами інших, — каже Бхагавад Джіта. — Краще померти за власним законом». А тут уміють умирати, принаймні, вмирати стоячи, як дерева.

Взагалі, то цікава річ: здобуваєш врешті останню свою оселю, родинний склеп, де нічого більше не потрібно, і маєш найголовніше: тишу, єдину тишу, в якій можна почути невловимі голоси душі. Склеп — це бетонний форт, вкопаний у землю. Всі атаки світу зупиняються на його підступах. Важко взяти його штурмом. Сумні вістки сучасної цивілізації більше сюди не доходять. Сюди не попадає ніяка пошта, гроші тут зайві, заборонено входити збирачам податків, а військові й жандарми мовкнуть на його порозі. Навіть вогнеметами не прокладеш собі тут входу. Вигідно лежиш на тій бетонній етажерці, і ніхто тебе не турбує. Спокій не порушується. Ти біля своїх, єдиних, кого любив або ні, принаймні, до кого звик. Прах рідних спочиває у вічності. Хто не мріяв би про такий спокій, щоб лиш уникнути веремії дурнів?

Я покинув цю землю. Я боровся в місті. Я здобув теперішню марну славу. Я гадав, що порвав з рідною землею і її похмурими привидами. Завжди працюючи на інших, моя родина нічого не мала там, окрім могили; мене ніщо там не тримало. Я не мав так званого «майна», перед яким падають ниць. І все ж, заробивши трохи грошей, я написав до разакського нотаря і попросив його купити для мене Іродські вежі. Мене нагороджено за відвагу: я заплатив за них половину ціни скромного будинку. Велич лякає людей. Іродські вежі здіймаються на горбі, за три кілометри від села мого дитинства. Походження їх невідоме. Ще з часів французької революції, а певно, й давніше, заможна сім'я, яка їх вибудувала, зникла, і вже забуто навіть її ім'я. Ця група з чотирьох круглих веж, розміщених квадратом, таких високих і таких близьких одна до одної, що їхній ансамбль угорі теж творить вежу. Вона втричі вища, ніж ширша. Дахи тут з плаского каменю, такого важкого, що для його підтримки потрібні зміцнені зруби з вічного дуба. Замок стоїть над кручею; його продовженням є кілька нижчих будов. Там живе Верден. Є тут також гаражі і стодоли. З трьох інших боків подвір'я огорожує високий мур; посеред двору росте великий ліванський кедр. Нотар, поетична душа, певний, що його посадив Іродський лицар ще за часів хрестових походів. Ніхто нічого про це не знає. Великі ворота, якими входять на подвір'я, вкриті витонченою різьбою, безперечно, доби Відродження. І навпаки — вхідна брама під вежею вузька й низька, з готичною аркою. На фронтоні напис: «Чекай. Побачиш». Нотар гадає, що цей напис з'явився не раніше XVIII століття, бо тоді було б написано: «Уздриш». Але це байдуже. Чекати в усі епохи було розумно. Вежа криє в собі сходи, що ведуть через усі поверхи аж до покрівлі. Кожна з трьох інших веж має круглу кім-

нату і на кожному поверсі вільний простір посередині, зайнятий ще більшою квадратною кімнатою. Таким чином, незважаючи на свою висоту й чотири поверхи, замок, зрештою, невеликий.

Якби я запитав себе, навіщо нам здалися ті відвідини Оверні або що за супокій приносить нам володіння Іродським замком, саме тепер, коли нас там немає, я подумав би тільки про любов Паскаля до тих веж. Йому завжди здається, ніби ми щохвили знайдемо в льохах святого Грааля, і саме цього вечора на порозі з'явиться король Артур. Як і я (хоч я ніколи не наштовхував його на це), він особливо прив'язується до речей, які навозить в Ірод. Йому здається, ніби тут вони в більшій безпеці, ніж у Парижі, поруч із ним. Для нього вся справа в тому, щоб не «користуватися» ними, а тільки поставити їх на своє місце; він гадає, що там, у горах, за високими мурами, вони на місці.

Сьогодні, коли він лише за двадцять кілометрів від цих земель, у скаутському таборі, я відчуваю нестримне бажання відвідати його. Але це буде незручно: він не просив мене. Він там з іншими своїми ровесниками, які, певно, теж під час канікул не побачать батьків, і негарно буде порушувати загальне правило, «псувати хлопця». Я ніколи не робив цього. І ніколи не зроблю. Знаю, що він вдячний мені за це. Навіть якщо ми ніколи про це не говоритимемо.

Така умова гри.

10

У той час як Лоран Сегюр отак поринає у спогади, в Середземному морі, по безлюдних водах до Корсіки пливе велика військова ескадра. Морські офіцери одягнені в білу уніформу. Над їхніми головами, вгорі, над верхньою палубою, безупинно крутяться радары, висліджуючи на обрії небо. Посередині ескадри один із найсучасніших крейсерів наставляє свої ракети з атомними боеголовками, неймовірно катапульти, які можуть із жахливою точністю понести смерть на десятки тисяч кілометрів.

Погода тут гарна. У воді спокійно і ритмічно крутяться гвинти. Як блискавки, з гуркотом носяться реактивні літаки супроводу. Доки сягає око, під сонцем виблискує море. А зі спостережних вертольотів пілоти дивляться на білосніжний рівний трикутник кільватера, чие вістря, немов стріла, показує їм курс військового флоту: бухточка корсіканського берега, на морських картах названа портом «della morte».

11

Коли хтось гадає, що я належу до однієї з привілейованих країн Заходу — Франції, країни, яка може вголос сповіщати про себе, коли гадати, що сам я — привілейована людина, бо живу в Парижі, керую впливовим і почесним товариством і можу швидко зателефонувати до кількох тисяч знайомих, у кого завжди є готові відповіді на запитання, то він страшенно помиляється. Вже три тижні я не можу дізнатися, чи влітку мені звалилася на голову воднева бомба, чи порожній бляшаний контейнер. Якщо вірити газетам, то життєвий рівень такої привіле-

йованої людини поволі, але постійно зростає, себто вона дістає право купувати в дедалі більшій кількості різне залізя, вироблюване на заводах. Але те, що найбільш потрібно для її життя — вільний простір, навпаки, зменшується. Колись люди умирали на війні, але тоді хоч було видно вбивцю й можна було сподіватися, що, добре орудуючи зброєю чи маючи прудкі ноги, ти врятуєшся. А якщо смерть цілого міста спадає з неба на біло-червоному парашуті?

Та облишмо ці сумні речі. Якраз по тій відпустці з сином я вперто вирішив стати щасливим. Мій строк закінчився.

Звичайно, я вперше був щасливий з Паскалевою матір'ю. Але мої справи йшли погано, і згодом я зрозумів, що сам був у тому винен: я балакав. Я ділився своїми клопотами з дружиною. О, друзі! Ніколи не діліться своїми клопотами! Десятки мільярдів людей усе втратили, бо надто багато говорили. Ніколи не слід нічого казати. Ті люди балакали понад силу й померли з втоми. Ніколи ні в чому не признавайтесь. Втрата сил при цьому неминуча. Якщо сьогодні гине індивідуальність, то це тому, що всі дуже багато балакають. Хай приходить німий: він запанує над світом.

З цього справді гідного жалю періоду щастя, а тим більше щастя, про яке говорять, я, щоб урятуватися, поринув у скорботу, в мовчанку. Я полюбив горе. Його дикість, гідність, чистота цілком відповідали мені. Я завдячую йому ту обмаль, яку пізнав. Нещастя страшно одним — іноді воно п'янить. Це надто сильний дурман. Безжально оголений розум не може довго залишатися без ризику. Але яка наука! Яка панацея, який філософський камінь, який захист проти грубих підступів ворога — оте нещастя, що проймає до кісток! Яка сила! Навіть якщо можна так висловитись, яке щастя бути незцілимо нещасним!

Я був уже задовольнився тим назавжди, але видно, що так мені не судилося, бо якось (і саме перед нашим від'їздом на Корсіку) я вранці прокинувся з думкою, що це лихоліття тривало задовго і що можна вже посміятися.

Я не можу сказати, як мені подобаються молоді жінки. Вони засліплюють мене. Я ладен стати навколішки перед ними, цілуючи подоли їхніх міні-спідничок. Усе недолуге в теперішньому світі, окрім них. Усе розчаровує, окрім них. Їхня безсоромність найцотливіша. Їхній шал найзворушливіший. Коли я був самотній і йшов крізь життя, тримаючи за руку сина, то навіть не дивився в їхній бік. Я не мав надміру сил, вистачало тільки на життя: мої життєві запаси вже вичерпувалися. Згодом, отямившись трохи, я дивився, як вони проходять повз мене, і знаходив у цьому втіху. Пізніше я помітив, що подобаюсь їм. Вони любили дітей, а я мав дитину, до того ж і сам був дитиною. Я будив у них материнський інстинкт своєю невинністю та обеззброюючою наївністю. Однак я мучився ось уже дві тисячі років і воював під Троєю в морській піхоті. Це хвилювало їх. Їм видавалось неймовірним, що можна бути старим і хитрим, і не перейти за поріг семи років, як це було зі мною. А взагалі, йдеться зовсім не про те, щоб підкорити людей чи їх зачарувати. Досить лише їх розважити. Всі вони нудьгують, а той, хто розжене тугу, буде наймиліший.

Скромність не дозволяла мені грати таку роль; але яким було моє здивування й радість, коли я помітив, що коли я неуважно після тієї довгої, страшною мандрівки вертався в світ, то і світ вертався до мене. Як було вибирати між стількома рівно доступними жінками (опиратися їм видавалось мені безглуздом).

І знову ми стаємо жертвами того, чого навчилися. Вся житейська метушня починається із шкільної лави. Нам кажуть, що Ізольда безтямно кохала Трістана, а Трістан так любив її, що не міг дивитися на інших жінок. Ніщо не є таким сумнівним, ніхто цього не бачив, свідчення викликають підозру, все змушує думати, що йдеться про казку. І все ж, прагнучи слави, ми завчаємо цю безглузду оповідку і намагаємося досягти такого самого наслідку. Для чого? Навіщо шукати так далеко? Щоденний досвід показує, що це помилка. Якщо кохаєш тільки Ізольду, вона подумає, що її не зрозуміли: тільки вона сама, мовляв, здатна оцінити своє кохання. А він цього навіть не пробує. А звідси випливає, що він недостойний, і невдовзі вона його розлюбить. За вірність тебе покинуть.

Жінки не довіряють власним судженням і любити наважуються лише тих, кого обожнюють інші жінки. Не можна подобатися одній, вибраній з-поміж тих мінливих істот. Треба подобатися всім або нікому: такий закон.

Не опирайтеся. Закон цей не жорстокий. Життя абсурдне, але й приємне. Воно страшне лише для того, хто його боїться. Тепер утішаються в товаристві молодих жінок. Якщо все йде, як треба, останні завжди починають заново й лишаються вічно молодими. Вони носять маленькі чобітки й коротенькі спіднички. Всі вони чарівні. У них є маленькі білі авто, англійські чи італійські, варто лиш поїхати за ними на захід по Елісейських Полях і опинишся з ними на березі моря. Ось розумна розвага кавалера...

12

Отак твердо висловившись про все, Лоран Сегюр у віці сорока п'яти років закохався, як дитина.

13

Я знаю Вікторію вже десять років. Але між нами ніколи нічого не було. Ще, певно, не пробив наш час. Якщо кілька місяців я не дзвонив до неї, вона телефонувала до мене сама. А якщо я довго не мав од неї звістки, то відчував, як мені її бракує, і запрошував на обід. Ми говорили мало, розуміли одне одного з півслова. Мабуть, було в нас передчуття, що якась подія колись поєднає нас; а доти не слід було зводити штучних перепон.

Їй двадцять вісім років, вона працює редактором в одному жіночому журналі і схожа на Паскаля. Примхою природи її обличчя якесь дитинне. В обох блакитні очі; в моєї дружини були темні. В них можна прочитати спокійне здивування, іронію, частіше звернену на саму себе, але також згоду з завтрашнім днем, з наступними роками, з невідомою і спокійною долею. В цих очах також помітне побоювання людей, чия рішучість надто безоглядна, велика і хто з обережності і скромності вирішив ніколи не звинувачувати в цьому життя. Вони щасливі, але їхній розпач нерідко виходить на поверхню. Це чисті й трагічні особи, ніщо вульгарне їх не захоплює. Вони уникають будь-якого примусу. Кому заманеться взяти гору над ними, той не зустріне явного опору, але в останню хвилину відчує, що вони вміло, спритно вихопи-

лись, пройшли повз нього. Її тіло чудове. Рух його легкий, як рух дельфіна. Цього вечора вона прийшла до мене.

— Як твій син?

— Добре. Зараз він у таборі в Оверні.

— Я мала написати сьогодні рецензію на книжку з психології і дізналася про одну річ, що зацікавить і тебе. Всі діти віком до семи років шизофреніки.

— Я не розумію.

— Я маю на увазі, що для них уявне і реальне змішуються; серед дорослих таке трапляється лише в божевільних.

Ми посміхаємося.

— Як на мене, це не так уже й погано.

— Справді. Це геніально.

— Найсумніше те, що в нас цей вік минув.

— Не зовсім.

І вмить стається те, чого ніколи не траплялося. Мить — і ми кидаємося одне до одного. Ми обіймаємося, пригортаємося — так плющ обвиває стовбур. Хіба що сокира може нас розійняти. Ми нічого не говоримо. Потім домовляємося поїхати на кінець тижня до Ірода.

Ми тільки-но вийшли з ресторану. Велика машина знову котиться на південь. Вікторія запалює цигарку.

— Знаєш, я трохи боюсь їхати вперше на твої землі.

— Я теж!

Ми обоє заходимося сміхом.

— Я удвічі боязкіший. Спершу тому, що везу тебе. А потім, я завжди трохи хвилююся. Цей будинок надто гарний для мене.

— А він на тебе схожий?

— У кожному разі я намагаюсь на нього скидатися.

— Розкажи мені про нього. Так ми опинимося у ньому разом.

— Це вежа.

— Це були самі руїни?

— Зовсім ні. Однак, як кажуть, він належав селянам, а ті не дбали про нього. Архітектура дуже проста. Ти побачиш. Це була скеля, а така не руйнується.

— Розкажи мені, що всередині.

— На кожному поверсі є простора квадратна кімната з великим коминком і три круглі кімнати. Лише нижня, вимощена плитами зала має склепіння. На другому поверсі — спальні, далі — поверх Паскаля.

— З залом для ігор?

— Так, там є електричний поїзд.

— Ми пограємося?

— Якщо хочеш. Нагорі — бібліотека. Книжки, дерев'яні панелі, стеля з грубими сволоками.

— А на самій горі є сторожова галерея?

— Так, із стрільницями. Видно на п'ятдесят кілометрів.

— У тебе є парк?

— Ні. Там гора. Внизу — ліси. На гребенях — пустельні трави. Трохи далі живе мій сусіда, дядько Верне, він розводить коней.

— Який він із себе?

— Дон-Кіхот без шолома, в чорній овернській шапці з плоскими крисами, як в андалузця. Великі сиві галльські вуса. Якісь сумні й надзвичайно шляхетні.

— А що ти розводиш?

— Уявляєш, нічого. Марнувалися б час і гроші. У гарну погоду іноді валимо найбільші дерева. Печі вимагають багато дров. Попіл сиплемо під коріння кущів. Так вони краще ростуть.

— Хто прибирає в замку?

— Марінетта, бабуся з казок. Але вона зараз у свого зятя. А потім Верден, я тобі про нього розповідав; він тепер у відпустці. Ми будемо самі.

— Я воліла б так.

— Я теж.

Ми нічого більше не кажемо. Вікторія кладе свою руку на мою, на сидіння, ми довго так мовчимо, сплівши руки. Потім, коли дорога починає йти вгору, стає крутішою, я вивільняю руку, щоб тримати кермо. Що вище підіймається дорога, то рідшають дерева і видається, ніби весь краєвид більшає від цього, а повітря стає чистішим. Куди не кинь оком — кучерявиться пустельна зелень, де-не-де прозирає немов розсипаний тирлич, трохи вищий за траву. Вікторія опускає скло із свого боку, щоб дихати на повні груди. А що мотор майже безшумний, то іноді ми чуємо далеке дзеленчання череди корів — їх видно здаля, біля стійл, приліплених до схилів гір, мов колонії червоних мурашок.

14

На рейді порту della morte на Корсіці військова ескадра кинула якір. Одразу ж спущено водолазів у чорних гумових костюмах, і вони зникають у морській глибині. Жовті човники химерної форми розбігаються по тому безмежному просторі. Маленьке судно з підйомним краном підходить до самого пляжу й починає витягати з води уламки. На узбережжі жандарми з мотоциклами не дозволяють туристам зупинятися. Виводять якогось журналіста. Кажуть йому, що це дрібниці: картографи зондують морське дно. Це не цікаво.

15

У ту саму хвилину, оминувши потерну, машина в'їздить на подвір'я Іродського замку, зупиняється перед дверима вежі.

— Ну як? — запитує Лоран.

— І знову «славно», як говориться в пісні. Мені бракує слів. Лоран цілує Вікторію в скроню і дістає ключа з дорожньої сумки.

— Бачиш, у Парижі цей ключ завжди тут. Знаю, де він, і тому певний, що завжди можу виїхати, стаю сміливіший.

Обійнявшись, Вікторія і Лоран підходять до вежі.

— «Чекай. Побачиш», — читає Вікторія. — Ти чекав?

— У кожному разі, я тебе бачу.

— Гарна відповідь.

Лоран запалює у великому коминку. Вікторія скрутилася калачиком, підібгавши під себе ноги, на великій чорній канапі. Лоран приносить їй каву, а потім, коли випили, тягне за руку на другий поверх, показує їй свою спальню, оббиту оранжевою тканиною, де висить єдина картина німецького художника-примітивіста у полакованій гарній

рамі. На тлі зеленого краєвиду, де старанно виміряно місто, всміхається обличчя довговолосого чоловіка. Поки Вікторія оглядає портрет, Лоран перевдягається, натягає джинси, чорний светр і чоботи.

— У мене справи,— каже він,— повернуся за годину.

— Йди. Я втомилася, відпочину внизу.

Лоран знову їде до Разака, бігає в справах, залишає у власника складу машину для підстригання трави, в якій слід нагострити ножі, ставить автомобіль у гараж. Повертаючись у замок, зачинає на засув двері. Ось вони вдвох у замкненому просторі, в їхньому королівстві, відділені від усього світу метровими стінами.

— Гарно тут, правда? — запитує Лоран, витягуючись у чорному шкіряному фотелі.

— Цього замало сказати.

— Розумієш, коли я тут, то почуваюся, ніби на кораблі. Довкола все розкинулося, як море. І, як для капітана, будинок для мене продовження мого ества. Навколо себе я відчуваю і його розміри, і свої власні межі. Бачиш, тепер справа й зліва видно дві вежі — північну й східну, немовби торкаєшся їх. За мною південна й західна вежі. Квадрат замкнений. Якщо ж я здіймаю вгору руки, ось так, закинувши долоні, я підтримую дах. Це мій корабель.

— І ти хочеш мене завербувати в морський флот?

За асоціацією ця фраза нагадує Лоранові пропагандистську афішу з білим матросом у жандармерії на Корсіці, й він, насупившись, підводиться.

— Облишмо це.

Вікторія кладе книжку і простягає до нього руки. Та Лоран лише цілує її в чоло.

— Ти добре відпочила?

— Це дивно. Відпочила, хоч була страшенно зморена. У Парижі мені на це треба було б три дні.

— Це вплив будинку. Сила каменю холодить, а близькість товстих стін заспокоює. Стіни мають пам'ять, а коли мур прожив тисячу років, він променіє своїм досвідом.

— «Чекай. Побачиш»?

— Так.

— Твій будинок дійсно додає сили.

— У середньовіччя його називали фортецею. Це було знаряддя війни. Я сюди їду не розважатися, а лише відпочити й набратися сил. Через годину після приїзду паризькі турботи починають розвіюватися. На третій день я спокійно повертаюся: кажу собі, що в місті на мене чекає п'ятиденна боротьба і що за тих п'ять днів мене ніяк не здолаєш.

— Яку ж війну ми вже відбули разом?

— Усі, Вікторіє. Ми відбули всі війни. Від цього не помолодієш.

Це так. Однак Вікторія й Лоран молоді, молодші, ніж будь-коли. Вони входили в священний спартанський загін і загинули під Фермопілами, але воскресли. Вони вирушали в хрестові походи й трохи не вмерли від спраги в Сірійській пустелі. Їх поранено під мурами Акки. Але вони видужали. Їх убито в Азенкурі, але вони воскресли. Вони плавали на легких кораблях у далеких морях, що фосфоровали уночі, знайшли камфору, корицю й перли. Вони обпливли довкола землі й, вирушивши на Захід, повернулися зі Сходу. Вони боролися з Рошамбо і були вбиті в Йорктауні, на війні за американську незалеж-

ність. Але вони воскресли. Морозяного ранку вони прокинулися в біваку на німецькій рівнині серед розбитих полків короля Людовіка XV. Вони по снігу відступали з Праги, з обмороженими руками й ногами, харкаючи кров'ю. Але вони відігрілися. Вони билися разом з Бонапартом і пройшли за ним через Аркольський міст. Їх розстріляли тисячі гармат на цвинтарі Прейсіш-Ейлау. Та вони воскресли. На Дамських шляхах, нажахані пекельним бомбардуванням, вони ледь зберегли витримку, а потім підвелися в контратаку. Під Верденом їх укривала газова хмара, від якої сліпнуть, і вони відійшли назад, з зав'язаними очима, як діти, тримаючись за руки. Але зір повернувся до них. У Бір-Акеймі, в окопі, з горлянками, висушеними піщаним вітром, вони день по дню відбивали наступи й були знищені кулеметною чергою з пікірувальника. Їхні подвійні прапори, трохи потріпані віками, пробиті ворожими кулями, висять під склепінням дому Інвалідів, що збудував Людовік XIV. Але так як нація завжди постає зі свого попелу, поки на землі лишається хоча б одна жива людина, поки чути хоча б одне живе слово, так і їхнє життя, лише через те, що серце їхнє й далі б'ється, розпочинається знову — щоденно, ще палкіше. Бо кожна нова година є тріумфом тих, хто не зневірився. Вікторія і Лоран укріті сотнями тисяч шрамів, але їхня душа незаймана. Вони простують цілиною. Ореол успіху сяє над ними. Успіх... жорстоке щастя, яке супроводжує «тих, кого люблять боги і хто помре молодим», як казали в давнину.

Успіх — це можливість відчувати, як голосно б'ється серце, й на великій чорній шкіряній канапі сидіти перед коминком в улюбленому будинку, де все таке схоже на вас; а жінка, ваша кохана, яка теж подібна до вас, лежить на канапі, поклавши голову вам на коліна. Успіх — це бачити, як ця жінка встає, гойднувши стегнами, одним жестом своїх легких рук скидає чорний вовняний светр і знову лягає, поклавши вашу руку на свої голі перси. Успіх — це залишатись так, у мовчанні, навіть не пестити це гарне тіло і тільки чути, як стугонить серце. Успіх — це чекати без слів у той час, як залягає ніч, як над тобою тихо плывуть по спокійному морю століття, а ти весь охоплений пронизливо гострим почуттям того, що живеш на світі. А коли вечоріє і сутінки сповивають усе, успіх — це підніматися до спальні, скидати в пітьмі з себе все й, посеред усіх тих воєн, понад усіма тими війнами, здійснити те, на що ти створений — борг тіла, найкращий і, можливо, єдиний, заради якого варто жити.

А тоді хай приходить смерть. Хай падають блискавки! Хай усе валиться й горить! Хай тривога і щастя зіллються, разом ринучи у безмежний спокій. А після всього ніжно пестити округлене плече, легенько цілувати ніжну шкіру скронь; одна рука з надзвичайним розумінням потискує іншу, і тоді, як до самого глибу, доки й може сягнути людини, спізнаєш те, чого нікому не спізнати.

А іноді так само випадково прокинутись на світанку і чути пташиний спів.

— Мені холодно, — каже про себе Паскаль. — Мені дуже холодно під наметом, і тому я не можу заснути. Але інші сплять, холод їх не мучить. Може, я хворий? Але, щоб перевірити, мій татко звичайно при-

кладає руку до чола. Я прикладаю руку до чола й не відчуваю жару. Мене не морозить, як буває при гарячці. До того ж не знаю, чого б то мала бути гарячка. Я добре знаю, що не застудився. Але ж тоді чому мені так холодно? Татку! Я конаю з холоду!

17

Над Іродським замком устає сонце й щебечуть птахи. У ту ж хвилину воно встає над Корсікою, але в порту della morte пташок не чути.

На кораблях ескадри, заякореної на рейді, бойова тривога: сьогодні пробують підняти водневу бомбу. Її намацали вже кілька днів тому, але негода скаламутила дно, і справа затяглася. Ця бомба, одна з найсучасніших, в принципі не може вибухнути випадково. Вздовж сигнальних дротів детонатора приладнано автоматичні вимикачі. Для замикання контакту потрібно, щоб вибухнув заряд звичайного тротилу, який висадить мініатюрну атомну бомбу, а та в свою чергу підриває водневу. І врешті фінал. Бомба має майже три метри завдовжки і важить трохи менше дев'ятисот кілограмів, як малолітражка для вродливих панночок.

Бомба лежить у мулі, і жовті підводні човни для глибинних досліджень обв'язують її лінвами. Круглий місяцевидний пристрій, гвинт якого заплутався у стропах парашута, що завис у воді, мов та водорость, — загинув. Досвідчені офіцери, які ним керували, будуть нагороджені посмертно. Їхні молоді дружини проллють сльозу перед фотографами під час офіційної церемонії, але незабаром одружаться з інженерами перспективних приватних підприємств. Елегантна форма бомби — сигари з заокругленим вістрям — кілька днів уважно обстежувалася під вимазаними мулом прожекторами. Чудовий витвір людської винахідливості протягом тих вирішальних годин був предметом масового зацікавлення. У своїх бетонованих бункерах, глибоко під землею високопоставлені генерали й адміralи непокоїлися за його долю. Високооплачувані вродливі молодіці в уніформі тихо прослизали з течками в руках і на великих плексигласових картах наочно фіксували зусилля багатьох машин у повітрі й на воді. Адміralи пригладжували рукою свої гарні сиві чуби, симпатично посміхалися; і не один із них на радість іншим незабаром помре від інфаркту. Керівників держави було попереджено про інцидент, щоб вони пізніше не дивувалися, якщо станеться вибух; і не один із них справді вважав цю подію жахливою. У міністерстві закордонних справ були заготовлені комюніке на випадок, якби преса щось рознюхала. Вони були гнучкі й написані спокійним тоном. У них не знайшлося б ні одної граматичної помилки.

Нарешті до лив, якими обмотано бомбу, підводники прив'язують сітку і все разом повільно тягнуть на поверхню. Жодних пригод. Але коли довгий сирій циліндр виринає під палюче середземноморське сонце, ніхто не скрикує від радості, жоден матрос не підкидає свого берета: вони одягнені в азбестові комбінезони, а крізь товсте скло їхніх шоломів видно незворушні обличчя. Вони рішучі й сумні. Коли бомбу опускають на палубу, не чути жалібних сурм.

Хоча вже орудують інженери, небезпека набуває особливо грізної сили. Якщо згубна машина вибухне, якщо цей різдвяний подарунок вистрілить своїм букетом, загинуть мільйони людей, навіть у цих мало-

заселених краях У радіусі кількох десятків кілометрів, до Кальві на півночі, до Аяччо на півдні, до Корте і Віццавони на сході — усе буде стерте в порошок і стане склом. Та й мало сказати, що все буде знищене: нам уявляються уламки, руїни, трупи. Не буде ні трупів, ані руїн, ніяких слідів. Залишаться тільки попільні поля. Все, що спливе на поверхню, теж перестане існувати. Море закипить. Жодна жива клітина не виживе на поверхні землі і навіть на певній глибині моря. А за межами того кола, у вулканічному жарі, все валитиметься й палатиме. На протилежному боці острова, в Бастії, наприклад, усе спустошить вогонь. Міста палатимуть, як смолоскипи. Ліси стануть дровами в печі. Підуть із димом дахи будинків. Гаряча хвиля понесе смерть по цілому острову. А потім вона пройде над морем. Смертоносну пошесть південні вітри понесуть до Італії, Іспанії, Франції. Якщо повіє північний бриз, буде заражено Африку. В обох випадках Середземне море буде отруєне. А потім ширитимуться смертельні хвороби. Білокрів'я і рак кісток охоплять Європу аж до Англії, Німеччини та України. Люди вмиратимуть у Португалії, вмиратимуть у Бельгії й Голландії. Діти з хворою кров'ю будуть слабнути й, мерзнучи, попадатимуть у лікарні. Через кілька місяців, через кілька років мільйони з них помруть. І ще кілька поколінь народжуватимуться немовлята, серед яких смертність буде в десятки разів більшою, ніж звичайно.

Ті, хто одразу ж не стане парою, хто не спопеліє за сорок кілометрів звідтіля, чий зір не погасне від того видовища — яскравого світла різдвяної ялинки за сто кілометрів далі, тим пощастить: вони вмиратимуть ще сто років опісля, як наслідок цього маленького військово-промислового фейєрверку.

18

Я пообіцяв Вікторії підвезти її до дверей паризької контори в понеділок о десятій ранку. Нам треба було їхати понад чотириста кілометрів, а що цю відстань я звичайно долав за чотири години, ми вирушили зі сходом сонця; я часто так роблю. Було дуже холодно, хоч стояло літо; природа, вкрита ранковим туманом, утратила свій звичний вигляд; тьмяне проміння дня встає вже із-за гір. Здається, ніби то лаштунки, заховане обличчя краю, заскоченого вві сні. Незабаром ми проїжджали в кількох кілометрах від озера, де саме отаборився Паскаль зі своєю компанією скаутів. Усі, певно, сплять і спатимуть ще кілька годин у теплі своїх спальних мішків, під зволженими росою наметами.

Отже, я приїхав додому й знайшов пошту — її десять хвилин тому принесла консьєржка; перший лист, який я розкрив, був з Оверні, якраз із того озера; вихователька Паскаля повідомляла, що він скаржиться на холод. Хоч температура була нормальною, вона визнала за краще перервати його відпочинок. До табору саме прибув священик. Він мав повертатися в Париж і ласкаво погодився взяти з собою хлопчика; обоє прибували завтра вранці о такій-то годині на Аустерліцький вокзал. Я не стурбований здоров'ям дитини, але розчарований цією затримкою: сьогодні вранці я був там, усього три з половиною години тому, якби я відчув, що Паскалеві потрібна допомога, то зовсім спокійно взяв би його; але ця зустріч не відбулася, і мені стало сумно. Чи

це лихий знак? Мій інстинкт підвів мене: якби дитина була хвора, я мав би відчути це нутром.

Телефоную до Паскалевої гувернантки, відпущеної на кілька днів. Вона вже в місті й прийде сьогодні ввечері.

Вранці на Аустерліцькому вокзалі така метушня, що я спочатку боюся розминутися з сином та його наставником. Але ось і вони. Син блідий. Я обіймаю його.

— Йому холодно,— каже священник.

Я дивлюся на нього й тисну йому руку. Він і справді схожий на священника. Люди — і я перший — двояко ставляться до священників. Їм не хочеться цуратися їх, але товариство це не зовсім їм до вподоби. Якщо нещасні, щоб забути, надягають звичайний одяг, на них гніваються за таке перевдягання. Якщо ж, розчаровані, вони вбираються в чорну сутану, люди вважають їх надто сумними і покидають їх. Священик прощається, я не затримую його.

Паскаль бере мене за руку, і ми рушаємо до виходу. Коли син подав свій квиток службовцеві, я помічаю синяк у нього на щоці. Я мацаю пальцем.

— Ти вдарився?

— Ні, а чому ти питаєш?

— У тебе тут знак.

Син іде подивитися на себе в дзеркало автомата.

— І справді,— каже він, повернувшись,— не розумію. Вчора нічого не було; товариші нічого не казали мені.

— І з тобою нічого не траплялося в поїзді?

— Нічого. Я спав.

— Дивно.

Пополудні, коли я ще був у конторі, викликаний лікар оглянув дитину і нічого ненормального не побачив. Відчуття холоду він пояснює невеличкою анемією і приписує ін'єкції вітаміну. Синяк не цікавить його.

Увечері, коли я повертаюся з роботи, то застаю Паскаля ще в скаутському вбранні в тій «хатинці», влаштованій, як я вже казав, на стінній шафі. Я вилажу по драбині, а син, умостившись, як індус, бо стеля низька, показує скарби, привезені з Оверні, і закінчує виставляти їх на полицках, зроблених із фанери. Я бачу вибілений череп якогось звірятка, старанно вичищений мурашками, й кажу, що це, безперечно, була білка. Син виводить на карточці «білка». Виставлені тут також різні камінці, вискубані пера цесарки й жахлива попільничка з брунатової порцеляни, які поширюють деякі фірми аперитивів. Вона має вигляд овернської шапки, у крисах курці можуть ховати недопалки.

— Як вона тобі?

— Жахлива.

— Шкода, я хотів її тобі подарувати.

— Все одно мені хочеться її мати.

— Але ти ще не бачив найцікавішого.

І з маленької коробочки Паскаль дістає справжню курячу лапку, відрізану в коліні; ножем із неї витягнуто кілька нервів.

— Мені відпрепарував її один селянин. Дивись, як вона гарно сіпається.

І син показує, що справді, коли потягнеш за нерв, то пальці й пазури згинаються, а відпустиш — то випростуються.

— Цікаво, правда?

— Так.

Я уважно обстежую хлопцеву хатинку, яку не бачив уже кілька тижнів. Окрім принесених нових речей, ніщо не змінилося. Карта Галлії часів Астерікса Галльського висить на стіні поверх ряду виставлених за довжиною олівців; це виглядає, як реманент на складі. Ще тут є колекція кілець для ключів, тепер її, мабуть, занедбають, збираючи попільнички, а також конусоподібне кепі з помпонами якогось далекого предка часів Севастопольської битви; хіба що одягнеш це кепі, щоб стати на варту перед палатою депутатів. У кожному разі, я не бачу, чому б кар'єрі не скінчитись серед дитячих іграшок. І нарешті, на почесному місці, на полиці умивальника, я бачу перефарбовану віщу статуетку Озіріса й кажу Паскалеві, що вона може освячувати його оселю до завтра, але потім я хочу її бачити знов у вітрині. Згода.

Під час обіду я стривожено помічаю, що синяк у дитини потемнів і став майже чорний.

19

А на другий день надходить лист, якого я так боявся.

Це формуляр, де говориться, щоб ми обоє з'явилися для обстеження (можливо, й на кілька днів) у лікарню передмістя; адресу я знав, бо після нашого приїзду довідався, що вона спеціалізується на лікуванні опроміненень (я вже колись посилав туди Паскаля). Жодна газета, жодне повідомлення не згадує про вибух літака. Мої друзі по різних міністерствах теж ніяк не відповідають на мої вранішні дзвінки. Ніхто нічого не знає. Гаразд, їдемо до лікарні. Все-таки це ближче до суті, бо найважливіше для мене в тій справі здоров'я дитини.

У призначену годину ми з'являємося перед фасадом вимурованої з чорної цегли будівлі, що уособлює всі принади в'язниці часів Наполеона III.

— Що з нами робитимуть? — запитує Паскаль.

— Ти знаєш, які лікарі. Поміряють температуру, можливо, зроблять кілька уколів. Нема чого хвилюватися.

— Я не хвилююся. Я лише боюся, щоби в мене не забрали курячої лапки. Вона починає вже трохи тхнути.

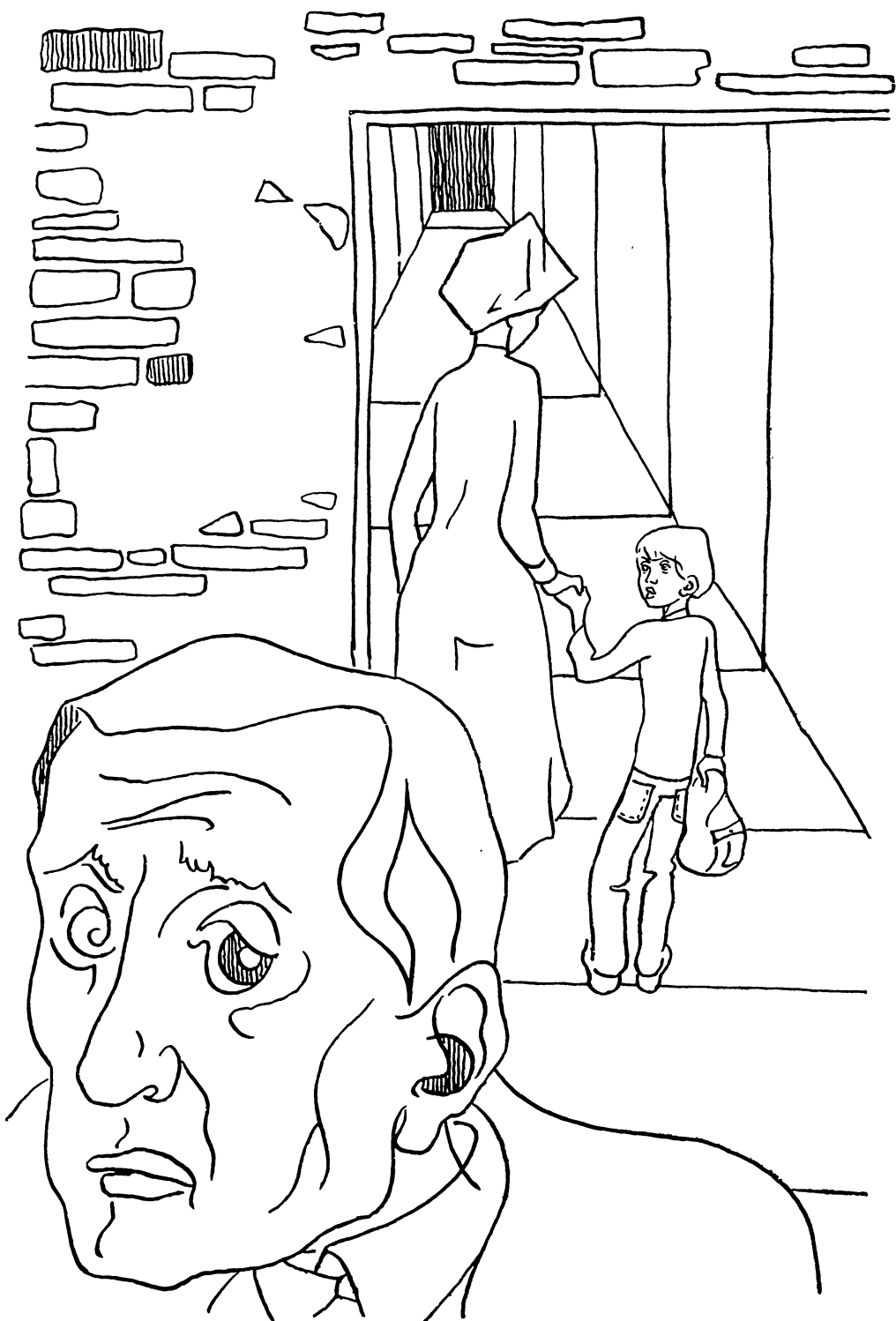
— Ти не попередив мене, що береш її з собою.

— Вона захищена на дні валізки. Вони не знайдуть її.

Ми з'являємося у відділ, де заповнюємо декілька бланків, бо й у теперішні часи все повинно записуватись. А потім нас розлучають, бо дітей лікують окремо. Я обіймаю Паскаля; він не схоплює мене як звичайно за шию, бо рукою міцно тримає валізку.

— Вони не знайдуть її, — шепоче він мені на вухо.

У відповідь, щоб підбадьорити сина, я плескаю його по плечі, і він сміливо йде вздовж коридору, разом із санітаркою, якій не захотів віддати свою валізку. Це висока білява жінка, і дитина, яка йде поруч із нею, навіть не досягає їй до талії. Я дивлюся їм услід. Коридор,



близько трьох метрів заввишки, оздоблений білою керамікою, а стеля помальована в синє. Неонові трубки цідять холодно-сумне світло. Син озирнувся; він повен цікавості, куди його ведуть, і готовий рішуче захищати свій скарб. Паскаль і жінка все йдуть і йдуть коридором. Смертельно сумна сцена, як фінал у старих Чаплінових фільмах.

Нарешті вони доходять до повороту, і більше їх не видно. Я озирваюся на санітарку, якій мене доручено; вона співчутливо й сумно чекає кінця тієї сцени. Йду за нею. Два дні я перебуваю в палаті, у мене беруть кров, роблять рентген та якісь аналізи. На третій день кажуть, що все гаразд, що я не маю ніякого ушкодження і можу йти. Протягом усього перебування в палаті я так і не довідався чого-небудь про сина, але, коли питаю, куди йти, щоб забрати його, старша сестра ніяковіє й відповідає, що він має залишитися в лікарні ще на кілька днів. Звичайно, вона радить мені не хвилюватися. Я хочу бачити лікаря: його немає. Я хочу попрощатися з сином. Це неможливо. Дорослим заборонено входити в дитячий відділ. До того ж хворі тепер відпочивають. Отже, Паскаль хворий? Ні, навіщо ж його шукати? Він на обстеженні, як і я. Але чому ж воно не скінчилося? Чому не можна взяти його з собою?

Невідомо. Коли я зможу побачити його? Вони не знають. Перед від'їздом я можу заповнити у відділі на першому поверсі бланк-прохання відвідати сина. Чи дістану я сприятливу відповідь? Вони не знають. Хто це вирішує? Головний лікар. Де можна знайти його? Вони не мають права давати його домашньої адреси. Але в лікарні можна з ним поговорити? Треба спробувати. Коли? В години відвідин. Коли він приходить? Залежно в який день.

Врешті, побачивши того вечора, що нічого не досягну, я пішов, пригнічений і злий.

20

Та даремні були мої хвилювання, що ув'язнять мого рідного синочка, бо на завтра, коли я прийшов, ніби сталося якесь диво — ніхто не перешкодив мені відвідати його. В цю лікарню, яка вчора була неприступною фортецею, сьогодні входять як до себе додому. У відділі нікого нема. Я даремно чекаю на когось із службовців, щоб запитати, чи вдовольнили моє прохання. Коли повз мене проходить санітарка, питаю, де палата Паскаля. Вона поважно заглядає в реєстраційну книгу й погоджується провести мене. За хвилину, всупереч усім розпорядкам, я біля сина. Кімната темнувата, але Паскаль не так уже й погано виглядає.

— Вони не знайшли її, — одразу ж каже він радісно.

Схвилюваний, я не розумію, на що він натякає.

— Ти ж знаєш: лапка...

— Лапка?

— Ну так, лапка овернської курки. Вони не знайшли її.

— А ти добре себе почуваш?

— Санітарка поклала мою порожню валізку до шафи, але перед тим мені пощастило захвати ніжку. Вона в шухляді нічного столика. Хочеш побачити її?

— Дякую. Вірю тобі на слово.

— Ти маєш рацію. Тепер вона тхне. Я насипав усередину марганцівки. Ніжка уся взялася червоним. Так гарно.

— Ти бачив лікаря?

— Так, він дуже сумний.

Зі страху в мене заболіло десь біля серця, але Паскаль усміхається.

— Він старий. Твій лікар теж такий?

— Ні. Мій молодий.

— Розумієш, я не думаю, щоб він був сумний через те, що люди хворі. Він сумний тому, що старий. А Бріжітту ти знаєш?

— Ні. Хто це?

— Санітарка. Вона дуже мила. Вона пообіцяла мені для колекції попільничку у формі бретонської шапочки. А як виглядає бретонська шапочка?

— З великими крисами, як овернська, лише зверху вона опукла, а не плоска. А позаду звисає стьожка.

— Це гарно.

— Не дуже.

— Все одно моя колекція поповниться.

— Я радий за тебе.

— А знаєш,— скромно каже Паскаль,— у мене поки що лише дві. Це маленька колекція.

Прийшла Бріжітта, щоб запнути фіранки.

— Це татко,— каже Паскаль.— Я розповів йому про попільничку.

— Тільки, якщо ти будеш слухняний,— зауважує Бріжітта.

Вона дуже гарна. Я подаю їй знак, що хотів би з нею побалакати в коридорі, й цілую сина в чоло.

— Ти завтра прийдеш?

— Так, якщо впустять.

— Все одно приходь.

— Думаю, що прийду.

Ні, санітарка не знає про результати обстеження. Авжеж, вона любить Паскаля, він такий славний. Ні, йому нічого не треба. Так, завтра вона чергує і побалакає з лікарем. Ні, не варто залишати своїєї адреси. Вона не матиме часу телефонувати. Треба лише зайти ще раз увечері. Вона скаже все, що знатиме, і запитає лікаря, коли я зможу з ним побалакати.

21

Назавтра ввечері разюча зміна. Лікарня знову стала фортецею. Враз всі працівники на своїх місцях. Входити заборонено, і я знову не можу бачити Паскаля. Але Бріжітта залишила в конверті у відділі для мене карточку: вона розмовляла з головним лікарем, він погодився мене прийняти у своєму приватному кабінеті за такою-то адресою, в шістнадцятій окрузі. Мені тільки треба подзвонити його секретарці, щоб домовитися про зустріч. Я телефоную, домовляюся про годину, приходжу й опиняюся в чепурній віталеньці з бібліотекою віч-на-віч із старим сивим чоловіком.

І знову хлопець має рацію — він взагалі ніколи не помиляється. Цей чоловік — сам смуток. Таким чином, він одразу ж мене обез-

зброює, бо я завжди вбачав у щасті чималу долю дурості, тоді як безмежний смуток у поєднанні з суворими законами життя лишається, на жаль, мовчазним.

— Пане Сегюр! Правила нашої лікарні не з приємних для хворих, я знаю, але вони неминучі. Якби ми кожному звірялись або вислуховували всі скарги, в нас не вистачило б часу лікувати. Я попрохав вас прийти, бо наш діагноз виявився, на жаль, безсумнівним. Він простий і жорстокий: ви здорові, як дуб, але ваша дитина вражена гострим лейкозом.

— Я не знаю, що це таке.

— У народі це помилково називають білокрів'ям.

— Хвороба невиліковна?

— Боюся, що так.

— І смертельна?

— Я обдурих би вас, якби сказав, що ні.

— Дайте мені чогось випити.

Медичне світило мовчки встає й подає мені повну склянку віскі. Я п'ю, наче воду. Він теж п'є. Склянки великі, кришталеві. Кімната, наповнена книжками, виходить вікнами на моріжок, де росте каштанове дерево з уже пожовклим листям.

— Поверніть мені сина!

— Не маю права.

— Ви хочете, щоб я силоміць узяв його?

— Заспокойтеся, пане Сегюр. Я хочу лише сказати, що ми все ж можемо його лікувати.

— Я вам не вірю.

— Шкода. Ви навіть не знаєте, в чому полягає ця хвороба.

— Але ж ви зараз сказали, що вона невиліковна.

— Ми можемо досягти значного послаблення хвороби.

— Навіщо?

— Годі, пане Сегюр, обличмо це! Знаєте, чому я — перший європейський спеціаліст із лейкозу? Бо моя єдина дочка померла від цього двадцять три роки тому. Відтоді я невпинно працюю над цією хворобою. І боротимуся з нею до останнього подиху!

— Ви хочете розчулити мене?

— Мені байдуже. Йдіть, коли хочете. Я лікуватиму дитину без вашої згоди!

— А ваша дочка теж бачила на канікулах, як падала бомба в той час, як вона ліпила на пляжі пиріжки з піску?

— Що ви ще скажете?

— Нічого. Ви маєте рацію. Я мелю дурниці. Поясніть мені, я слухаю.

— Ви можете мене вдарити, якщо це вас заспокоїть.

— Дякую. Це мене не заспокоїть.

— Принаймні зараз... Насамперед мене стурбували синяки, вони вкривали тіло дитини і були не від ударів.

— Я помітив їх.

— І маленький пацієнт скаржився на холод.

— Так.

— У нього була нерегулярна крива температури, «дзвінком», як ми кажемо. Я звелів зробити аналіз крові. Глобулярний хаос, помітне зменшення кількості червоних тілець і збільшення білих, процентне відхилення в їхніх різновидностях. Пане Сегюр, я кажу вам правду. Відтоді мене охопила тривога. Як ніхто в світі, я здалеку передчуваю лейкоз.

— Але ж у вас нема жодних доказів.

— На тій стадії в мене справді їх не було. Але ми шукали певного діагнозу. Він полягає в тому, що беруть кістковий мозок у легкій для пункції кістці — в грудній.

— Дитина мучилася?

— Ні. Це робилося під наркозом. Тоді лабораторний аналіз виявив безперечно фатальну клітину — мієлобласт. Кодаж кровотворення порушений. Наявність тих жажливих клітин змушує кістковий мозок утворювати інші такі ж клітини замість нормальних білих тілець. Селезінка збільшується, її можна промацати, а це ненормально. Організм виснажується. І тоді внаслідок виснаження настає смерть.

— Ви гадаєте, що я можу це спокійно слухати?

— Можете кричати. Я бачив чимало таких. Погляньте на цю стіну.

Я дивлюся на білу стіну. Єдина її прикраса — велике старовинне розп'яття. На чорному дерев'яному хресті прибитий Христос із слонової кістки. Це витвір середньовіччя.

— Ви гадаєте, я маю настрій вислухувати ваші нотації?

— На жаль, ідеться не про нотації, а про долю. Бери свій хрест і йди за мною.

— Даруйте! Я не хочу йти!

— На жаль, вашої згоди не питають.

— Ви дивний лікар.

— Я — старий божевільний, що визнав за краще сказати вам усю правду. Я міг і помилитися.

— Ні. Ви мали рацію.

Я дивлюся на медичне світило. Він незворушний. Він не усміхається, не плаче, не співчуває, не нарікає. Він сумний і спокійний, як сама суть світу. Він стільки вже бував віч-на-віч зі смертю, що вона його не жахає. Смерть його навіть не хвилює, не видається йому дивною. Він носить її в собі.

— Але чому ви не хочете віддати мені дитину?

— Я сказав вам: її можна лікувати. Лікування вже почалося. Ми вводили в її організм речовини, які я вам не називатиму; вони знищують мієлобласти. До речі, самі вони небезпечні, бо спричиняють мозкове отруєння, але дають значний ефект. Все нормалізується, і стан дитини, здається, покращується.

— Здається?

— На жаль, нам ще не вдалося знищити сам таємний процес у кістковому мозку. Через кілька місяців він відновлюється.

— Але відновлюють і лікування?

— Воно стає все менш ефективним. Треба повторювати його дуже часто, і дедалі частіше воно безрезультатне. Фатального кінця не уникнути.

— А дитина мучиться?

— Ні, ні одної хвилини. Вона тільки почуває себе втомленою. Це постійний стан людини в цій недузі.

— Дайте мені ще випити.

— Ось. Ви ніколи не питимете стільки, скільки пив я двадцять три роки тому. Я вижив.

— Я не хочу виживати.

— Ніхто цього не хоче. А все ж таки виживає.

— Вибачте мені за нескромність, але мені видається, ніби ця груба відвертість, яку ви проявляєте до мене, не часта у вашій професії?

— Її рідко зустрінеш.

— Вдячний вам. Я волів би також знати правду, яка б вона не була жорстока.

— Я так і думав. Виявляється, пане Сегюр, я вас знаю з чуток. Я думав, що у вас вистачить витримки й сміливості подивитися правді у вічі і що ви зможете розумно організувати останні місяці дитини.

— Що? Йдеться про місяці?

— Авжеж, три місяці.

— До різдва?

— Приблизно.

— Що ви можете порадити?

— Я скажу вам. Якщо я попрохав санітарку покликати вас сюди, я так учинив, щоб мати повну можливість усе розповісти вам. Останньому хворому я віддаю себе цілком.

— Останньому хворому?

— Так. Після Паскаля я більше нікого не лікуватиму. Я йду на пенсію. Виявляється, я й сам уражений невиліковною хворобою.

— Не знаю, що й казати...

— Не треба нічого говорити. Повірте, я щасливий, що відходжу, я відчуваю полегкість. Довше я жити не міг би. З усім тим, що ми бачимо... Я хочу залишити дитину ще на кілька днів і поверну її на вигляд здорової; вона знов стане життєрадісною. Якщо ви будете вільні, я побачу вас завтра, бо сьогодні мені треба їхати в лікарню, і я вам докладно поясню, як дбати про здоров'я сина. Треба буде тільки своєчасно давати йому виписані таблетки.

— А якщо хвороба загостриться, то слід привезти його до вас?

— Ні.

— Як ні?

— О, це не наказ, я лише підказую вам. Якби йшлося про мою власну дитину, я не став би отруювати їй останні тижні, виснажуючи її, турбуючи, тягаючи по різних лабораторіях і лікарнях, змушуючи цим здогадуватися про її стан — і все дарма. Не маю права говорити цього, але кажу ще раз, бо це — наукова впевненість. — Ви, мабуть, здогадуєтесь, пане Сегюр, що я християнин, бо щойно показав вам розп'яття. Якщо врешті-решт душа рятується, а тим більше тіло, ніхто не має права зменшувати мук дорослої людини, даних їй, можливо, для спокутування. Дитина не має чого спокутувати. Вона чиста. Не можу допустити, щоб вона марно страждала.

— Але що ж робити?

— Уявіть, що ви тільки-но народилися, біля вас десятирічна дитина, і вам обом лишилося жити три місяці. Три місяці — це багато. Могло трапитися так, що вам не лишилося б навіть одного дня. Проїміться

вашою спільною долею і скористайтеся з цієї єдиної можливості. Робіть усе, що вам заманеться. Розважайтеся. Будьте щасливі.

22

Я ні на хвилину не сумнівався у вірності діагнозу цього старого маніяка, який справді виявився (як дізнався я згодом) всесвітньовідомим світилом. Він був надто сумний. Коли доходиш такого глибокого смутку, важко помилитися: це остання стадія знання. У глибині такого болю знаходять несибність.

Я виходжу з його кабінету, самотній іду вулицями. У той час, як я байдужим, повільним кроком переходжу вулицю, наближається автобус, а що я не поспішаю дати дорогу, то шофер сигналом закликає мене до порядку. Остовпівши з люті, якось мить я стаю як укопаний і обертаюся в нестямі до автобуса, що з вискотом гальм зупиняється біля мене. Повільно бреду далі. Шофер навіть не лає мене. Я поводитися не по-людському. Шофер загальмував не від мого погляду. Я нікого не бачив. Навпаки, тіло не слухалося мене, воно рухалося само по собі, якось рвучко, хижо, по-звірячому. Мені до болю важко стояти, але я стою. Я не хочу плакати, не хочу нарікати, не хочу нікого бачити. Якби я йшов за своєю власною спонукою, тією, що живить мій спинний мозок і тремтить у мозку моїх кісток, я ніколи б більше не плакав — ніколи більше, — а впав би на чотири лапи посеред вулиці і вив би на смерть, витягнувши шию, як пес. як поранений вовк, що не приймає вашої ласки. Я не люблю вас, перехожі. Не хочу з вами балакати. Я не шаную тебе, людська расо, така кмітлива й така неприваблива. Я не люблю твоїх хитрих забав. Відтоді, як перша людина, надаючи своєму витесаному каменю більшої зручності, прив'язала його ліанами до дерев'яної ручки й зробила сокиру, почалося невблаганне падіння світу. Від одного промислового вдосконалення до іншого — так і виникла атомна бомба.

23

— Татку, — каже Паскаль — я дуже боявся.

— Так? — запитую я, затамувавши подих.

— Пам'ятаєш Бріжітту, біляву санітарку?

— Так.

— Прибираючи в моїй палаті, вона знайшла лапку овернської курки в шухляді нічного столика. До того ж ця лапка вже сильно тхнула. Я подумав, що все пропало. Але вона не забрала її. Вона навіть змочила її в спирті, щоб довше зберегти. Гарно, правда?

— Так.

— Лише одна річ мене смутить.

— Яка?

— Я все про ту ж гарну дівчину Бріжітту. Нахились: не слід говорити вголос. Вона може почути. Так от, вона трохи божевільна.

— Хто?

— Приміром, сьогодні вранці я сказав їй, що, коли виросту, стану льотчиком. Знаєш, що вона на те?

— Що?

— Вона розплакалася. Я сам тепер переконався, що вона трохи навіжена.

24

Перед випискою сина з лікарні я знову побачився з медичним світом. Ми стали трохи розважливіші. Він дає мені свій рецепт і докладно пояснює, як я повинен глядіти дитину, яких заходів уживати і як стежити за розвитком недуги. Я запитую, чи є в Клермон-Феррані лікарня, де лікують таких хворих. Так. І медичне світило не тільки називає мені знайомого спеціаліста, але й дає рекомендаційного листа до нього, висловлюючи думку, якої навіть я не смів дійти. Він запитує мене, чому я згадав саме про це місто, чи маю намір поїхати з дитиною в ті краї? Можливо, клімат Оверні був би для сина рятівний.

Я відповідаю, що досі не вирішив: мовчу про Іродські вежі. Ніхто не повинен нічого знати. Я брешу. Відтепер, коли мене спитають, я брехатиму. Я дуже розумний, моя хитрість надзвичайна, мій дар скритності віднині став моєю другою натурою. Ніхто не знайде нас — мене і дитину! Ніхто не зможе піти по наших слідах! Ми затремо сліди перед смертю. Я хитруватиму до скону, я обдурю світ. Я розіб'ю тисячі таємничих небезпек, що загрожують моїй дитині. Ніхто не буде хитрішим за мене. Ніхто не мовчатиме з такою рішучістю!

А однак я знаю, що робитиму. Рішення прийнято. Воно визрівало в глибині моєї душі, як тільки лікар відкрив мені правду. Паскалю! Ми обоє, як ті цьковані вовки, втечемо в темну тишу. Ховаючись удень, ми будемо йти лише вночі, як візьметься кригою сніг, щоб не залишати слідів. Ніхто не пройде за нами. Між нами й собаками ляжуть величезні віддалі, непереборні перешкоди.

Якщо зморишся, я нестиму тебе в зубах, ухопивши за шкіру, як вовчиця несе вовчενя, а якщо твоє кволе тільки звисатиме наче гроно винограду, я йтиму далі, наосліп, в темряву, морозним снігом. Йтиму далі й далі. І врешті ми замкнемося в Іроді, самотні, лише ти і я! Віковічні мурі стануть нам обороною. Цілі століття, що спливли там, захищатимуть нас.

Врешті, лікар більше не запитує мене й бажає успіху. Прощай, діду, ми зустрілися, але більше не побачимось на цьому світі. Ти помреш самотній від своєї невиліковної хвороби, як вона там називається. Якщо я матиму час, то принагідно згадаю тебе. Бо ж я буду дуже зайнятий. Я йду в схованку з хворобою, ще невиліковнішою, ніж твоя, бо це недуга іншого: вона спіткала мого сина.

Подавши мені руку, лікар попереджає, що я повинен про всяк випадок знати можливість, про яку він дотепер мені не казав. Милосердна природа може позбавити дитину довгих мук і повільної агонії. Може трапитися таке, що при загостренні її миттю, безболісно забере крововилив у мозок. Дякувати йому за новину! Я втямив це, не щоб молитись, бо не вмію цього, а щоб напружити свою волю, своє незрівняне терпіння і впертість, з надією, що після трьох місяців, коли настає фатальна хвилина, з милосердної волі богів судина лопне в дитячому мозкові.

Прощай, медичне світило! Ми більше не побачимося тут! Але вряди-годи я думатиму про тебе, про твій пронизливий сум, до якого тепер дорівнюється й мій. А пізніше, коли ушухнуть війни, ми зустрінемося десь там, як давні товариші по зброї — коли і я помру, і то, сподіваюся, невдовзі. До зустрічі, товаришу!

У конторі я збираю своїх завідувачів і повідомляю, що через три дні покидаю їх на три місяці. Я нічого не пояснюю, нехай дивуються. Це все стосується тільки мене. Перед трьома днями кожен повинен подати мені течку з своїми пропозиціями, як заморозити за моєї відсутності товариство і врятувати найважливіше. Я не тішу себе ілюзіями. В Парижі рани зарубцьовуються швидко. Під час моєї відсутності, коли я буду в Іроді, ділові сніданки почастішають. Спитають дещо про мене, пошкодують, що я неждано-негадано зник, а потім за кавою посідають тісніше і візьмуться до справи. Відверто й пихато радитимуться, як найкраще збутися мене, розкласти мої кадри, заволодіти моїми клієнтами. Ті близькі вороги передбачають усе, крім найголовнішого: я заздальгідь благословляю їх. Не жалкуючи, залишаю їм здобич. Я навіть не думаю про неї. Спішіть на бенкет, друзі! Стіл накрито!

Коли я повертаюся до свого відділу, моя секретарка трохи засмучена. Вона не турбується моїм нещастям — про це, звичайно, ніхто не знає. Але їй сумно тому, що через кілька тижнів після повернення з відпустки я погано виглядаю. Відпустка — то велика людська турбота. Люди думають про неї одинадцять місяців, а якщо вона не вдається, то це майже кінець світу. Якщо йде дощ, вони читають журнали, вишукуючи краї, де дощу нема. Але коли їдуть туди, там неодмінно буває землетрус, саме на них.

Увечері вдома, лежачи кілька годин у темряві, я починаю розуміти, що неспокій, який охопив мене після смерті дружини, знову огортає мене. Я знову втратив сон. Врешті, посеред ночі, близько третьої ранку, змучений очікуванням, я одягаюся й виходжу пройтися вулицями. За хвилину я починаю плакати. Іду навмання. Іноді мені доводиться опиратися рукою на стіну якогось будинку, щоб не впасти. Незабаром я підходжу до двох жебраків, які нишпорять гаком у смітнику. Вони страшенно брудні, особливо жінка. На ній подерта чоловіча куртка, підперезана шнурком, а патли її нагадують брудну ганчірку.

— То як, татку, — запитує мене клошар, — шампанське було смачне?

Страшна жінка дивиться на мене своїми пронизливими й колючими, як у пацюка, очима.

— Облиш, — каже вона чоловікові, — хіба не видно, що він плаче?

Я підіймаю руку, щоб привітатись, як вітаються араби у пустелі, і одному богіві відомо, яка велика моя пустеля. Потім знову, хитаючись, ступаю кілька кроків.

— Стривай! — гукає жінка. — Стривай!

Зупиняюся спиною до них, мовчки піднявши руку, щоб показати, що я чув і чекаю відповіді.

— Гей, братухо! Завжди пам'ятай, що ти не один! Нас ціла громада!

Зігнувшись удвоє, я ридаю. Поволі, не озираючись, махаю рукою, справа наліво — знак, що я все зрозумів. А потім у тумані чути дзвін. Від трапу до машинного відділу лунає: «Повний вперед!» Гвинти починають краяти морські води, і повільно, безповоротно мій корабель прямує в океанську широчінь, покидаючи два інші кораблі.

25

Ніхто не плакав так, як я. Але це відбувалося в темряві. Ніхто не тонував так, як я. Але не було жодного свідка. Ніхто не вив так, як я. Але з мого горла, з мого вищиреного рота не виповнилося ні звуку. Ніхто не горів так, як я. Але це було невидиме полум'я.

Я телефоную до Вікторії. Мені треба було кілька днів, щоб після тієї жахливої звістки зробити це. Вона приходить. Її гарне обличчя бліде.

Ми притуляємося одне до одного, як двоє заблудлих дітей. Багато віків минуло, і вона знову пестить мої скроні.

— Бідний мій Лоран...

— Я тобі нічого ще не казав.

— Я знаю, що це дуже серйозно. Я тебе кохаю. Я знаю, що трапилося з тобою. Мені приснилося це вночі.

Я розповідаю їй, що звалилося на нас. Досі я не казав їй про випадок на Корсіці. Вікторія плаче.

— Зроби так, Лоране, зроби!

— Як?

— Так, як мусиш зробити.

— Так, я поїду з ним в Ірод. Ми не будемо бачитися кілька місяців, Вікторіє.

— Я кохаю тебе, Лоране.

— Це триватиме, певно, до різдва. Приблизно до різдва. Він не буде мучитися.

— А ми будемо.

— Так, жахливо. Але ми, напевно, здужаємо!

— Можливо. Хтозна.

— Нічого не можна знати наперед.

— Мабуть, мені краще не приїздити до вас.

— Авжеж, так буде краще.

— Я завжди буду з вами.

— Я знаю.

Вдвох ми сидимо на канапі, тримаючись за руки. Це єдиний наш зв'язок. Якщо ми обоє, ця жінка і я, ця дорога мені жінка і я, обоє ми так думаємо одне про одного, якщо єднаємо наші сили в одне зусилля — ми знаємо, проте, що не можемо більше обійматися, що не маємо більше на це ні права, ні бажання, що вже сама ця думка глибоко вразила б нас, аж до глибин кохання, яке навіки нас єднає. Знову почалася війна, з її жахливою й урочистою пишністю. Ми не скоримося. Ми дивитимемось просто в вічі і сонцю, і смерті. Вікторія повернеться до свого помешкання і кілька місяців житиме своїм розсудливим урівноваженим ритмом, лишаючись думками зі мною. А я незабаром поїду з тобою, Паскалю, на південь, у цьому великому автомобілі, який ти любив, який я купив, бо тобі він сподобався, хоч до такої розкоші я зав-

жди був байдужий. Ми самотні приїдемо в гори. Лише ти і я! Ми зачинимось у віковичних мурах, і там мовчки чекатимемо. Щодня я старітиму на століття, але не лягатиму. Я буду біля тебе, завжди на ногах, я сміятимусь до кінця з тобою, щоб ти нічого не запідозрив: і знаю, що матиму для цього снагу, навіть якщо сил мені забракне і я впаду мертвий через хвилину по твоєму скону. Я можу впасти через мить після тебе, але не швидше. Я залишусь останнім, щоб самотньо споглядати безмежність свого відчаю; я залишусь, хоч згідно з природою, мав би померти першим, спокійно, не жалкуючи.

Але я аж ніяк не перебільшую ні своїх, ні дитячих сил. Я знаю, чого невблаганна доля чекає від нас, знаю, чого вона вимагає. Я знаю, що цей останній перегін по тій віщій дорозі, яка нікуди не веде, виснажує, знаю, що він буде справді жакхливий. Я вперше тепер розумію, чому купив Іродський замок. Саме для цього. Для того, щоб ми вмурували плечі в його стіни, як Аттіла, що наказав поховати себе навсто-ячки. Щоб одного дня ми поїхали туди на три місяці, ти, що любиш вовків, і я, доросла людина, що зневажливо грає свою партію в фінансовий покер сучасної цивілізації; щоб ми вернулися в глибоку нору, в лігво грізних баронів верхньої Оверні, зачинилися віч-на-віч із собою, з трав'янистою пустелею, де цвіте тирлич; тільки ми, сину мій, тільки ми з тобою.

26

Вчора Паскаль вийшов з лікарні. Завтра ми їдемо в Ірод. У звіринці ми дивимось на вовків, з якими так давно хотіли зустрітись.

Але тільки-но ми поминули масивну браму й опинились у царстві звірів, син, забувши про своє захоплення, починає весело бігати. Я йду за ним по широкій асфальтованій алеї, де, як гарна погода, виставляють клітки з різнобарвними папугами, схожими на букети квітів. Криводзьобі птахи чепуряться, балакають про своє життя або чухаються.

Паскаль бігцем повертається до мене.

- Яка гарна ця алея; якби я знав, то взяв би роликові ковзани.
- Ти катався б один. Очевидно, це заборонено.
- Виходить, усе приємне заборонене?
- Взагалі, так. Ти сам це помітив.
- Це не важко помітити.

Паскаль подає мені руку, і ми повільно простуємо вперед, вздовж ґрат із широкими квадратними вічками, які поділяють загони з козулями й антилопами.

— Дивись, мавпи!

Вони вилазять на бетонові скелі і сідають на виступах: не щоб дивитися в далечінь, а тільки шукати бліх. Їхня поведінка — це сумне мавпування людських поз. Дитина кидає камінці в гіпопотама, той плаває у воді, немов мішок, і, зневажаючи публіку, знову йде під воду. Ступаючи під сонцем, здивовано помічаю: я не те, що радий (це було б безглуздя), а якось трохи заспокоївся. А все, мабуть, через цих звірів, які не тільки мовчать, але й спокійно чекають, вже звиклі до неволі. Ми підходимо до хижаків. Тут нестерпний запах, і син затуляє носа. Признаюся, це видовище надто сильне для мене. Дивовижна чистота пантер і тигрів, їхнє томління, їхній відсутній золотистий погляд —

червонуватий у тигрів, синьо-зелений у чорних пантер — наганяють страх і невпевненість.

Ми ще трохи прогулюємося перед жирафами, більшими, ніж я міг гадати, високими, як великі дерева, із шкурою, виразні плями якої видаються стерпими, нечіткими письменами. Ми переходимо до підніжжя штучних скель, дивимось, як плавають тюлені, ідемо вздовж басейнів, де сумують зграї рожевих фламінго і вишуканих птахів, і раптом, зовсім випадково, виходимо до вовків. Поблизу з дрімучою тупістю дивиться на нас двогорбий азіатський верблюд. Його спідня роздвоєна губа рухається, наче гумова, він жує, показуючи нам бридливий рот. Вовки поміщені у відкриту зверху буду, яка прилягає до іншої, де бігає по колу гієна. Це огидна тварина. Сірувато-сріблиста шерсть, ледь посмугована, зморщена чорна мордочка, злі насторожені очиці; вона безугавно бігає, і плечові м'язи її міцних передніх лап надають усьому тілові якоїсь розв'язної ходи пройдисвіта.

Який контраст із вовками! Вони лежать і мовчки дивляться на нас. Паскаль уже вилазить по трав'янистому схилу, куди заборонено доступ, і простягає одному з них руку. Той, не встаючи, витягає шию і блискавично клацає зубами за сантиметр від пальців. Однак це був не напад, а попередження. Дитина, зовсім не виявляючи страху, повертається до мене, під надійний захист.

- Ти зрозумів тепер?
- Так. Він дуже прудкий!
- Так він навчився.
- Коли?
- Кілька мільйонів років тому.
- Дивись: вона встає.

І справді, вовчиця — трохи менша, з тоншою головою — зводиться, ставить поруч дві передні лапи і, згинаючи спину, довго потягується, опустивши живіт майже до землі. Потім починає, як її сусідка, гієна, ходити по колу, щоб розім'ятися. Сумне видовище. Клітка справді маленька; найбільше три на три метри. Углибині маленькі дверцята, напівзакриті вертикальними штахетами, наче вхід до мишоловки, ведуть до критої буди, куди вовки ховаються в дощові ночі. Щоб продовжити свій короткий маршрут, вовчиця згинається, входить у нішу, де може зробити лише півколо, знову зігнувшись, виходить; перескакує через цементований пеньок, поставлений замість корита (єдину перешкоду в своїх володіннях), йде вздовж трьох інших сторін клітки, знову повертається в буду, виходить і без кінця повторює свій біг. Який занепад вільних лісових мисливців! Вовк, навіть не встаючи, розплющив темно-золотисті, майже брунатні очі, подивився, як вона пробігла кілька кіл, потім знову заплющив очі. Врешті, прокинувшись, але не рушаючи з місця, він широко роззявив велику пащу, витягуючи вгору щелепи, майже вертикально, в якомусь німому завиванні.

Хлопець озирається на мене. Він досить гордий.

- Вони непогані, га?
- Так, аж надто гарні.

Не можу описати, якої масті їхня шерсть. То якась мішанина рудуватого, сірого і чорного. Спина темна, лапи майже бежеві. На вигляд різниця між ними й собаками майже непомітна: хіба що надбрівні дуги більше виступають, а мускулатура пружніша. Однак ніхто не може помилитися, настільки різкою є відмінність темпераментів. У погляді на-

віть найдикишого пса завжди відчувається якась невпевненість, навіть сумнів, бажання подобатися. А вовки відчувають до тих, хто дивиться на них, лише безмежну байдужість. Це навіть не зневага. Це щось гірше. Це абсолютне, повне заперечення.

Миттю, немовби відгадавши мої думки, вовк зводить повіки й пильно дивиться на мене. Потім повільно заплющує очі. Аудієнцію скінчено. Можна йти.

Паскаль біжить поперед мене і вдає, немов ковзає по асфальтованій доріжці.

— Пам'ятаєш, татку, як був я маленьким і не вмів ще добре говорити, то якимсь попросив тебе купити «пасту для роликів»?

— Помовч, зараз не час жартувати.

— Справді, нарешті ми їх побачили. На цей раз ми добре їх роздивились.

— Так, ми знайшли їх.

— Ти гадаєш, ми знову їх побачимо?

— Звідки мені це знати?

В цю хвилину за сіткою відходить од нас швидким людським кроком величезний птах. Грізне, трагічне ревіння лева прорізає повітря. Враження таке, ніби ми в Африці. Поодаль, над кронами дерев, які оточують нас, здіймаються високі сірі скелі.

27

Ви бачите, як легко я божеволію. Для цього досить перейти якусь межу страждання. А вище тієї межі мозкові пробки перегорять. Нічого дивного тут нема.

Мені передалося навіженство сина.

Тепер я вже сам ладен гратися у велику гру з вовками. Але якщо я «відчуваю», ким є вовки, то не знаю їх і маю лише один вечір у Парижі, щоб просвітитися. Мені не спиться, і після того, як син засинає, вирішую перечитати Бюффона. «Вовк — одна з тварин, які надзвичайно люблять м'ясо... Однак він часто вмирає з голоду»...

«Якщо вовка тяжко поранено, інші будуть йти за ним по кривавому сліду, збираючись у зграї, щоб добити його».

А ще я довідався, що собаки охороняють отари не тому, що дресировані, а тому, що за природою своєю шукають товариства. А вовки — ті живуть самотньо. Вони лише укладають короточасні бойові спілки, а як тільки здобич убито й зжерто, вони розходяться, «мовчки повертаючись до своєї самотності». Якщо на перший погляд вовкодав і вовк майже не різняться, то за расою вони непримиренні. Вони не можуть ні паруватися, ані давати потомства. Схрещення їх неможливе. Голоси їхні різні. Вовк виє, а собака гавкає. «Старіючи, вовк сивіє, усі його зуби стираються... Якщо в нього стріляють, а куля перебиває лапу, він виє; однак, коли його забивають палицями, він не скавулить, як пес... Вовк, хоча й хижак, а боягуз. Якщо він потрапляє в пастку, то так лякається, що навіть не борониться, його можна тоді вбити чи взяти живцем. Йому можна накласти нашійник, прив'язати, надіти намордник, водити, куди заманеться, і він не виявить гніву чи якогось невдоволення».

О, безконечні благодіяння соціальної угоди, виявляється, не лише для людини ви чинні! Чи вовк теж улягає людському рабству? Можна припускати це, читаючи чудовий висновок розділу, що якраз стосується людини: «Отже, в усьому огидний, з диким виглядом, жахливим голосом, нестерпним смородом, хижою вдачею, він ненависний, шкідливий за життя, непотрібний після смерті». Хіба ж то не є, щиро признаючись, наш портрет?

Це моя остання книжка перед від'їздом до Ірода. Я не міг би знайти чогось кращого. Беру її з собою.

28

Ми спокійно їдемо на південь. Їдемо, не дуже обтяжені багажем. Паскалеві я сказав, що ми залишимося в Іроді надовго, що він може взяти з собою всі іграшки, які хоче, але я не надто наполягав, щоб не стривожити його, щоб він не відчув, що цей від'їзд не такий, як інші, а значніший, безнадійно-урочистий. І справді — син не взяв з собою жодної іграшки; він сказав, що вже раніше відвіз до Ірода найулюбленіші іграшки; нам досить маленького електричного поїзда.

— Ми залишимося там аж до різдва? — спитав він мене.

— Можливо.

— Це велике свято, я найбільше люблю його. Буде сніг?

— Очевидно.

— Краще, коли є сніг. Скажи, ти все ж думаєш, що мені варто стати колись льотчиком?

— А чом би й ні? Поживемо — побачимо.

— Я лише одного не розумію.

— Чого?

— Чому ми залишаємо Париж саме тепер, коли всі діти йдуть до школи? Я не піду більше до школи?

— Я саме хотів поговорити з тобою про це. Школа — дуже важлива річ; але, розумієш, у житті — школа не єдине. Виявилось, що я хворий. Треба поїхати в село полікуватись.

— В Іроді ти, безперечно, одужаєш. Усі видужують там; мені казав це влітку Верден. Щось серйозне?

— Трошки. Але твоя правда — я видужаю.

— Я тобі допоможу.

— Знаю. Саме тому я й беру тебе з собою. А до того ж, признаюся, я боявся нудьгувати на самоті.

— А ти гадаєш, що я нудьгуватиму?

Я всміхаюся.

— Думаю, що ні. Ти побачиш. Ми влаштуємо все якнайкраще.

— У нас буде трактор?

— Навіщо? Хочеш ударитися в землеробство?

— Ні. Щоб гуляти в лісі.

— А яким ти хочеш його бачити?

— Блакитним.

Трухи далі ми спинаємося в ресторані й добре снідаємо. Власник, мій знайомий, прийшов нас привітати. Він запитує, чи можна приготувати для нас особливу страву, як повертатимемось до Парижа; я відповідаю, що ми не їхатимемо назад. На цей раз ми залишимося у будин-

ку в горах. Він бажає нам доброго відпочинку, а мені аж біль пронизує серце, бо я усвідомляю, що коли пророцтво медичного світила справдиться, син ніколи не повернеться до міста. Можливо, якимось повернуся я, пізніше, бо люди врешті-решт повертаються: але я буду сам. Ми мовчки їдемо далі. Син ковтає приписані таблетки. Він запитує, чи він теж хворий; я відповідаю — ні, це лише звичайне продовження обстеження, початого в лікарні. Здається, відповідь задовольнила його. Поволі дорога вужчає, а за Клермон-Ферраном стає звивистою й починає п'ястися вгору.

— Що таке філософія? — раптом цікавиться Паскаль.

— Це важке питання.

— Я вже давно хотів запитати про це, але завжди забував. Я багато разів зустрічав це слово, але так і не зрозумів.

— Його важко пояснити.

— Це така штука, як релігія?

— Не зовсім. Бачиш, це слово походить із грецької й дослівно означає: любов до мудрості.

— А це ще не все?

— Не все. Воно означає також усі книжки, які люди написали, щоб це зрозуміти.

— Що зрозуміти?

— Все.

— Вони зухвалі.

— Завжди треба бути трохи зухвалим.

— Їм це вдалося?

— На жаль, ні.

— А для чого ж вони писали ті книжки?

— Щоб спробувати.

— Це важко.

— Тим більше шкода.

— А хто з них чемпіон, ну, хто найближче підійшов до того?

— Тепер кажуть, що це були німці. Особливо один із них — Гегель.

— Ти думаєш, я зрозумію, якщо ти поясниш мені?

— Це важко. Я не так добре знаю це все, як би мав знати. Але сталося так, що в мене був дядечко, ти його не знав. Він звався Жорж і був одним із тих, які добре розуміються на таких речах. Він казав, що найголовнішим, або, принаймні, важливим є так звана «діалектика господаря».

— Поясни мені.

— Уяви собі, що на землі все починається спочатку.

— Як у стародавні часи?

— Так. Або як на плато за Іродом.

— Там, де Верне розводить коней?

— Так. Отже, треба жити, а для цього слід перемагати хижаків. Одні сміливо беруться до справи, не боячися смерті; інші — більшість — боязкі.

— Тоді перші стають господарями?

— Ти правильно вгадав. А ті інші просять у них дозволу працювати на них, щоб якимось віддячити за захист.

— Уяви собі, нам пощастило.

— Чому?

— В такому місці, як Ірод, не дуже боїшся смерті, правда?

— Якщо ти не боїшся, то побалакаємо про щось інше.

- То було б цікаво.
- Ти хочеш мати великий чи малий трактор?
- Середній. Розумієш, я дуже хотів би, щоб він був синій. Ми наближаємося до Ірода.
- Татку!
- Що?
- Ти після того думав про вовків?
- Так, я думав про них. Я навіть прочитав книжку про них. Вона зараз у валізці.
- Гадаєш, що ми колись будемо їх мати?
- Не знаю.
- Я думаю, що матимемо.
- Чому?
- Так. Усе вже для них готове. Та велика залізна буда під замковою стіною набагато більша, ніж клітка в зоопарку.
- Та справді була дуже маленька, аж сумно було дивитися.
- І все-таки вони добре трималися. Вони не плакали. Ти помітив?
- Помітив.
- Було б цікавіше розводити вовків, аніж корів.
- Так, лише зятям, що я ніколи не розводив корів.

29

Коли ми прибуваємо на Іродське подвір'я, я звичним рухом витягаю з шоферської сумки замковий ключ; отак із сумкою в руці відчиняю вхідні двері й читаю на фронтоні віщий девіз: «Чекай. Побачиш». Я знизую плечима. Справді, побачити буде що.

Назустріч нам іде Марінетта. Команда піратського судна в повному складі. Ця бабуса з дівочим іменням своїм виглядом, владністю і поставою скидається на гренадера імператорської гвардії. Вона завжди була вдовою, принаймні віддавна. Чоловік її загинув на війні 1914 року, не в бою, а на відпочинку в тилу. Він сидів десь у кущах, аж тут якийсь сліпий набій великого калібру, безперечно французький, єдиний бачений коли-небудь у тих місцях, упав якраз на нього. Після вибуху не лишилося навіть чим заповнити сірникову коробочку. Полковник, що носив білі рукавички, надавав великого значення моральному духові армії. Отож він наказав наповнити домовину землею і влаштувати врочистий похорон. Не одному солдатові стискалося серце, коли вдарив жалобний дзвін. Але Марінетта, дізнавшись про це, була вражена цим ідіотизмом. А взагалі вона й не дивувалась: її чоловік завжди був невдахою. Хворів кожні три місяці. Тепер він літатиме в сірих артуазьких небесах з маленькими крильцями за плечима. Отже, виплутався.

Марінетті не довелося вдягатись у жалобу, бо вона з дитинства завжди ходила в чорному, як велів звичай її краю.

Ось ми й біля неї, під захистом її сили й міці замкових мурів. Очі в Марінетти голубі, як у дитини, а волосся сиве, майже біле. Вона не дивиться телевизор. Найбільше її захоплення — читання. Вона не любить біблії, вважаючи її «надто романтичною». З цікавістю читає лише одного автора, вихованого в цих місцях, Блеза Паскаля — він народився в Клермон-Феррані, на Східній вулиці. З дворічного віку він страждав від

хвороби, яка проявлялася в двох дивних симптомах: не міг дивитися на воду — впадав од того в транс — і страшенно корчився, коли родичі наближались один до одного. Він любив їх нарізно і не міг стерпіти, як вони були разом. У трирічному віці він утратив матір, і психологи сказали б сьогодні, що він ніколи не оклигав від того. Що було далі, відомо. Він помер від старості у віці тридцяти дев'яти років, як пише Жан Расін. Читання «Роздумів» надзвичайно тішить Марінетту. Це її настільна книга. Стільки мудрості, такого проникливого гіркого смутку, що переходить у тверду віру, в надмірний аскетизм — це видавалось їй життєвими фактами, гідними більшої уваги, ніж нерозумний запал її колишнього чоловіка — полізти під той єдиний снаряд, що упав у розташування. Ось таке її духовне життя.

Що ж до тілесного, то Марінетта, як нас немає, мешкає у верхній спальні замку, де ніч і день впродовж цілого року відчинене вікно.

Узимку вона залазить під ковдру і пара від її подиху замерзає на простирадлах. Як коти, вона миється мало, але завжди чиста. Вмивається щоранку, набираючи в пригорщу води. На цьому кінчається її туалет.

Вона поблажливо дивиться, як я розпалюю вогонь у коминках — так мати споглядає сина, що баламутить голови модним артисткам. Це видається їй безглуздом, але лестить їй. Вона переконує себе, що горять мої власні дерева, та й молодість минає.

Вона подає нам сільський обід, спочатку — суп із салом, потім — білий сир; це так нагадує повернення блудного сина в рідний дім, щось аж щемить у грудях. А далі вона щовечора йде спати до себе, в хатинку за півкілометра звідси, за рядами буків. У замку вона спить лише як нас немає, з обов'язку, бо вважає, що такий великий будинок не може стояти пустою. Як тільки ми опиняємося тут, вона береться до серйозних, тобто до улюблених справ, і щовечора йде спати додому. Вона ніколи не запрошувала мене до себе. А я ніколи й не напрошувався. Вона добра господиня.

Прибравши зі столу, вона зайшла ще сказати на добраніч і подалася, вкривши чорною вовняною шаллю плечі.

Я пильную, щоб син скупався, граю з ним одну партію шахів, але, побачивши, як важко йому після утомливої подорожі бути уважним, раджу йти спати. Він іде.

30

Цілий день я тримав себе в руках. Тримав себе в руках. Спокійно, весело відповідав синові. Більше не можу! Де мені взяти сили боротися ще три місяці? Шалений від люті, піднімаюся в бібліотеку, на самий верх замку, і випиваю велику чарку коньяку. За нею й другу. Незабаром випито півпляшки. Ясність розуму, однак, не потьмарилася. Хіба що більше злосущся. Трунок, ударяючи в голову, підносить мою життєздатність і запал. Я невразливий, коли мені хочеться вмерти.

Розглядаю картину, що висить на стіні. Це, до речі, єдина картина в кімнаті, захищеної книжками. Вона перейшла до мене від батька. Вона не гарна і зображує озерце, його колишню власність, за десять кілометрів звідси, по той бік Разака. Та ця мазанина справляє дивний вплив. На передньому плані темно-коричнева земля, заросла де-не-де

чагарниками. Далі — холодна озерна вода виблискує синявим промінням. Відчуваєш, що такий її справжній колір. Вода темніє в затінку дерев, що оточують її і сходяться в глибині. Але ті дві лісисті маси не суміщаються. Між ними лишається прогалина. Там, у реальному краєвиді, повинна бути спадиста галява, залита сонцем. Саме в цій точці художник-самоук зумів втілити свою думку, з тією особливою силою, яка, незважаючи на інші часи, й досі хвилює. Безтямним рухом, а може, навпаки, розважливо, він наклав на цю пляму ясно-жовту барву. Оцим відкриттям надзвичайної ясності уява поривається до якогось світлого блаженства.

Кажуть також, що єдина доступна дорога на Еверест, видима з останнього пункту, — це жовта смуга. Так людина малює собі образи й уявляє, що може досягти слави, що її велетенське зусилля матиме якесь значення. Насправді ж воно нічого не важить, і краще набратися спокою, щоб перенести зустріч з убивчою реальністю. У житті за озерами нема жовтої плями, нема жовтої смуги до вершини. Нема нічого. Є лише озеро, недвижне під місячним сяйвом, або в Гімалаях, на другому кінці землі, якийсь льодовик, по якому ніхто не ходить, бо в його розрідженому повітрі навіть орли задихаються.

Нема нічого, і я люто п'ю та ридаю. Я славлю тебе, мій хлопчику, серед цих старих мурів, а там, назовні — нас оточують ліси. Я п'ю за твоє здоров'я, хоча знаю наперед, що моє прохання марне і невблаганна хвороба забере тебе. Я не матиму щастя, як Блез Паскаль — твій тезко, я вперше думаю про це! — померти від старості в тридцять дев'ять років. Мені сорок п'ять, я справді старий, але, на жаль, не вмираю. Даремно я п'ю: не зникає ні чіткість зору, ні точність рухів, ні моя надмірна тверезість. Я плачу, але від цього тобі не краще, принаймні я впевнений, що не краще. Мені вистачає лише сміливості замкнутися в собі, сховатись і чекати, коли настане ніч. Ти не побачиш моїх сліз. Я той божевільний, що не спотикається, той жебрак, що не жебрає, той переможений, що не зазнав поразки.

Все ж на цьому мене не візьмеш голими руками! Навіть якщо сьогодні ввечері мої нерви пошарпані, то це, певно, і через утомливу подорож, через тугу, хвилювання, з яким я побачив знову будинок, котрий так любив; якщо цієї ночі я — жалюгідна людина, все одно завтра, коли засвітає, мене побачать на ногах, бездоганно одягненим для нового життя. Я спокійно обійматиму тебе. Пляшку допито. Ніякого наслідку. Незважаючи на все, я трохи сковано спускаюся вниз, лягаю і засинаю.

Замикаюсь під цим дерев'яним небом.

31

Нічні видива вранці розвіюються. Я відчиняю вікно. Дуже вогко. То не знак, що буде негода, навпаки. Дні, що розпочинаються туманом, дуже часто погідні. Відчувається наближення осені. В Оверні це спокійна, тиха пора року. Зима ще далеко. Поволі жовкнуть дерева. У золотавих зблисках сутінки набирають особливої величі, і той, хто вміє, знаходить серед моху великі гриби.

— У що ми гратимемося сьогодні? — запитує мене син.

Він зійшов снідати до круглої їдальні, оббитої червоним.

— Може, половимо раків, як ти на це?

— Чудово. Йду наготую тягарці.

У цю хвилину Марінетта сповіщає, що нас хоче бачити Верден. Я тамую посмішку, помітивши стриманий усміх господині. Вона й Верден ненавидять одне одного, хоча й не можуть одне без одного обійтися. Їхня обопільна поблажлива щирість криє жорстоку заздрість. Ніколи жодне з них не обмовить іншого прикрим словом, але лукавою стриманістю вони виказують, що в кожную хвилину готові до найгіршого. Коли б Верден із вірогідних джерел довідався, що Марінетта займається чаклунством і місячними ночами варить трунок у чані для варення, він би ледь усміхнувся, виказуючи, що давно знав про це. А коли б Марінетта почула, що п'яний до нестями Верден уже кілька років гвалтує маленьких дівчаток, вона зажурено провела б руками по чорному фартушку, буркнувши, що лише сліпий не міг бачити цього раніше.

А поки що татарин-помічник проходить повз свого ворога, не вітаючись, високо задерши голову, показуючи, що сьогодні його запрошено, а вона лише порається по господарству. Скинувши вельветового картуза, він тисне мені руку, немовби лише вчора ми попрощалися; а я не бачив його вже два місяці, якраз від того дня, як ми купили машину. (Коли я приїздив з Вікторією, він відпочивав коло моря.) Запросивши його сідати, я запитую, чи не випив би він з нами кави з молоком. Це так, навмисне, щоб його випробувати; а той, підморгуючи, мовляв, не обдуриш, каже, що чекає на свою склянку червоного. Задоволено дивиться, як виходить вражена Марінетта. Поклавши картуза на стіл, він заявляє, що бачив лисицю. Чи він убив її? Ні, не було рушниці.

— А чого ж би ти мав її вбивати? — питає Паскаль.

— Бо лисиць убивають.

— А тебе хто вб'є?

— Такий ще не народився.

— А ти бачив вовків?

— Ні, а навіщо?

— Ти вже зовсім без волосся, — скрушно каже син.

Збентежений Верден проводить рукою по загорілій, уже лисій голові. Але мовчки ковтає гірку пілюлю.

— Ти так гадаєш?

— Звичайно, — суворо стверджує Паскаль. — А потім, ти майже ніколи й не мав волосся. Решту втратив на війні.

— Мабуть, так. Чому ти злий на мене?

— Бо ти хочеш убивати лисиць. Вони нічого тобі не зробили.

— Вони жеруть курей.

— У тебе нема курей, тож дай їм спокій.

— А якщо попадеться вовк, що мені робити з ним?

— Приведи сюди.

Я втручаюся в розмову:

— Паскалю, якщо ти й далі надокучатимеш Верденіві, ми не підемо ловити раків.

— Він не маленький. Чом він не любить вовків?

— Облиш. Я не казав, що не люблю вовків. Я казав, що лисиць убивають. Можна вбивати їх і разом з тим любити.

— Гаразд, не вбивайте їх.

— Добре. А зараз підемо на раків?

— Ти згоден?

- Так. Я йду в Разак справити автопилу. Підеш зо мною?
- А я? — питає Паскаль.
- Ти залишаєшся. Ти потрібен Марінетті. Ви збиратимете суніці на галявині біля замку, щоб зварити варення.
- Мені можна їсти їх?
- Спитаєш у Марінетти.
- Я сиджу поруч із Верденом, який веде свій «сітроен». Ми спускаємося до Разака.
- Ти їздив на літо машиною?
- Я був у Сен-Тропезі.
- Сподобалося там?
- Мене там гарно розважали.
- Всміхаючись, я розглядаю профіль войовничого монгола. Він повагом веде машину, не робить різких поворотів.
- Там були гарні човни, — додає він за хвилину.
- Ти так цікавився човнами?
- Миттю Верден молодіє на двадцять років. Усміхаючись, підморгує мені.
- Бачу, Лоране, твою делікатність. Не турбуйся за мене. Я досить там накохався.
- З кінозірками?
- Скажеш таке. З дівчатками вісімнадцяти років. Їхні батьки очолювали чи то французькі, чи англійські банки.
- Ти зубожів?
- Я не витратив жодного су. Спав я в машині, а вони, щоб не поповніти, їли саму сиру моркву й помідори.
- Поліція не хопнула тебе?
- Чого ж бо? Мене запрошували щовечора у якусь нову віллу, і якщо татусі були не банкірами, то міністрами, й обіцяли мене влаштувати.
- Чому ж ти не погодився?
- Я ніколи не вірив їм. Вони всі божевільні. Влітку можна гарно розважитися, але вони при першій нагоді чкурнуть у кущі. Краще триматися осторонь.
- Ти волієш лишатися тут?
- Бачиш, мені тут непогано живеться. Якщо мені хочеться зрубати деревце, то я плачу за нього. Знаєш, я ледь не привіз тобі американку.
- Яку?
- Одну спортсменку. Її чоловік був разом із Кеннеді. Тепер він пише мемуари. Вона хотіла розлучитися з ним, щоб одружитися зо мною.
- Ви разом рубали б ліс.
- Я залишив її на Валенсійському вокзалі. Вона хотіла телефонувати, щоб їй вислали особистий літак. Під час телефонної розмови я напивав п'ятами.
- Вона, мабуть, гнівається на тебе.
- Що поробиш? Я боюсь літаків.

Ловля раків — справа не важка, але й тут треба мати відчуття. Вага — то сітка-пастка, прикріплена металевими кільцями. На березі річ-

ки Верден прив'язує посередині кожної з тих сіток принаду з м'ясної кульки, потім скручує шворку.

— Я беру двадцять і йду з Паскалем. Тобі, Лоране, залишаю десять.

— Я не хочу ловити.

— Я лишаю тобі десять. Якщо прийде охота...

Монгол і хлопець ідуть понад річкою. Я лягаю в траву. Бачу, як Верден зрізає довгий ліщиновий прут, ножем обчухрує його, залишаючи лише на кінці коротеньку рогатку, щоб замінити нею блок для шворки тягарця. Думкою я стежу за ловцями, вони йдуть із палицями в руках. Найважливіший момент у ловлі — це вибір місця, де ставити пристрій. Швидка течія шкодить, повільна — теж. Слід уникати піщового дна, бо раки не водяться там, і гострих каменів, де раки можуть схопити принаду, не залазячи в сітку. Найкраще місце — біля коріння дерев, які ростуть над річкою, так, щоб течія доносила запах м'яса до раків, які там гніздяться. Місце кожної закладеної пастки позначають зеленою гілкою. А потім — нагорода: вилов. Сітку легенько витягають із-під каменя, тихо закладають її у рогатки палиць, а далі швидко переносять усе на землю, намагаються не смикати, щоб раки не попадали у воду. А далі — жменями збирають їх, щоб не повтікали назад до річки.

Уявляю собі науку сина, його перші невдачі: то перекине над водою повну вагу, то витягає сітку порожньою...

Після першого вилову сітку ставлять на те саме місце або переносять на кілька метрів, або ж забирають зовсім, щоб знайти новий зарічок у верхів'ї чи низів'ї. Якщо, на лихо, зустрінеш іншого ловця, вилеєшся і забираєшся геть. А той, до річч, робить так само.

Незабаром я починаю нудитися і збираю духмяне листя дикої м'яти. Але ось і повертаються наші звичайці — розпатлані, чоботи в грязюці.

— Двісті одинадцять, — каже Верден. — Закидали тричі. Підемо ловити ще?

— А ти, татку? — запитує Паскаль.

— Не підю. Бери мої сіті.

— Тепер, раз ти вже навчився, то підеш ловити сам на той маленький зарічок угорі, — каже Верден.

Паскаль пишається, немовби принц Конде довірив йому командувати добірним полком. Він іде на вказане місце на схилі пагорба. Я бачу, як його маленький силует метушиться біля води. Я не хочу його турбувати. Минають години. Поволі вечоріє. Тихо. На горбах мирно пасеться череда червоно-бурих корів салерської породи. Час від часу вітер доносить дзеленчання їхніх дзвіночків, як це було, коли я возив Вікторію в Ірод. Вікторіє! Як ти далеко! У сутінках рожевіють білі хмари. Незабаром корови вже стають темними плямами на кривавому тлі. Врешті повертаються ловці, босоніж, стомленою ногою.

— Триста сімдесят сім, — каже Верден, опускаючись на траву.

Повагом, одну по одній, він розв'язує шворки, що тримали посередині сітей кусні вибіленого вже водою м'яса і жбурляє їх на середину річч:

— Хай поживляться інші, товстіші будуть.

Часом, як розбіжаться кола на воді, біля поживи видно вир, хвилювання — то на неї кинулись форелі.

— Татку, дивись, я відклав найбільшого рака.

— Це омар, — каже Верден.

Я з усмішкою дивлюся на нього:

— Як у Сен-Тропезі?

— Там були переважно лангусти.

Він підморгує мені й кінчає накручувати шворку. Потім скидає на плече мішок, повний раків. Тут потрібний саме такий грубий мішок, щоб проходило повітря і вони не задихнулись.

— У мене померзли ноги, — каже Паскаль.

Я садовлю хлопця собі на плечі, беру його босі ноги в свої долоні, щоб зігріти.

— Як добре. Гарно ловилося.

Ми йдемо яристою дорогою. З битого шляху стирчить тверде базальтове каміння, кругле, як кокосові горіхи. Зустрічається віз із сіном. Він везе в стодоли отаву й займає цілий прохід: ми змушені вилізти на мур, складений з каменю, щоб його пропустити. Він проїздить повільно. Ширококорі воли в запрязі помахують хвостами, ніби батогами, щоб відігнати мух.

Ми добираємося до машини. Син чхає.

— Ти застудився?

— Та ні.

— Марінетта дасть тобі гарячого чаю.

— То була робота. Ти надто його розніжуєш.

— Вердене, ти вільний по обіді?

— Я завжди вільний.

— Приходь. Мені треба побалакати з тобою. Я буду нагорі, в бібліотеці.

— Гаразд.

— Сьогодні було свято ловлі раків, — каже син.

Нас огортає духмяний запах скошеного сіна.

33

Ви одгадали: я вирішив розповісти Верденові всю правду про стан сина. Сам собі кажу, що це необхідно, щоб він не давав більше, як оце зараз порад про гартування Паскаля, а надто, щоб не тягнув Паскаля в якісь нерозважні справи. Та, зрозуміло, річ не в цьому. Мені треба поділитися з кимсь таємницею, що душить мене. Ось і все.

Вона так сильно мене гнітить, що я поволі стаю відлюдником. Я весь час прагну бути на самоті. Ось чому, безперечно, не хотів ловити раків. Мені так недобре, що після повернення тікаю, уникаю навіть сина, моєї єдиної втіхи, предмета моїх постійних думок. І, певно, від того що я надто багато думаю про нього, на кілька годин я волів би бути сам. Доручаю Марінетті нагодувати Паскаля, постежити, щоб він скупався, швидко ліг спати. Неуважно цілую його й виходжу.

Я отямлююся на шляху до замку, підходячи до роздоріжжя з кам'яним хрестом. Його вигляд хвилює мене. Його майже легендарна давність, грубість, суворість, навіть незграбність відповідає моєму настроєві. Здається, колись такі хрести стояли чи не на всіх роздоріжжях Франції. Майже скрізь вони зникли. М'який камінь долин — переважно

вапняк — покритися, змитий дощами. Рамена хреста впали, потім підточило основу, і якимось — чи то сам по собі, чи під людською рукою — упав останній камінь. До того ж у багатих околицях з розвитком сільського господарства дороги мінялися й руйнувалися старі віхи. Крім того, французька революція, велика нищительська святинь, поперекидала решту христів. Якщо вони ще й здибаються в Оверні, то це тому, що край цей бідний і потік історії не зміг вирівняти гірську землю: він не торкнув їх, врешті, й тому, що базальтовий камінь міцніший від дощів та морозів.

Іродський хрест височить біля муру, складеного з великих брил на узбіччі дороги. Тут лежать валуни, і їхні заокруглені форми правлять хресту за основу. Хрест важкий, як герб ордену храмовників, а кам'яний Христос, прибитий до каменя, здіймає руки в нелюдському пориві. Навіть не скажеш, що він прибитий за руки, бо цвяхи втримують весь його тягар. Руки випростано горизонтально: то поза не розіп'ятого, а людини, поставленої на розстріл під мур, — вона розвела руки, щоб кинутись у розпачливому стрибку або щоб утвердити силу свого останнього слова.

В порівнянні з тілом розкинуті руки величезні, непропорційні, і нас, людей двадцятого століття, які багато мандрували й читали, вони бентежать: таких нема в європейському мистецтві. Можна подумати — то якийсь африканський примітив, створений за тисячу років до приходу білої людини. А оскільки кожна дитина знову розпочинає історію і починає з того, що сама є громадянином примітивної цивілізації, то можна подумати — це дитячий витвір. Це ніби одна з тих скульптур із затишних домів, куди добрі жінки приходять доглядати відсталих дітей, які в своєму каліцтві єдині відтінюють нормальність загалу, спільну суть людства, єдині співають пісню стародавніх жахів, творять ідолів із далеких мрій. Це розп'яття є однією з отих таємних далеких мрій, одним із табу, як кажуть на тихоокеанських островах, таких далеких у просторі і близьких нам за духом.

В порівнянні з невдалим, таким «примітивним» тулубом руки непромірно великі, і голова теж. Обличчя, звичайно, просте, суворе, як похоронні маски Центральної Африки. Опукле чоло видовжене лінією носа, як шолом хрестоносця. Низ обличчя продірявлений трьома дуже глибокими, майже однаковими отворами — очі й рот. У цьому мистецьке чудо. Чути голос генія. Беззубий і беззубий рот кричить у вечір, проголошує вічні підбадьорливі слова. Неіснуючі очі вперто втуплені в мандрівника і наказують йому, так, наказують владно — з єдино можливою владністю, яка не йде нізвідки, з якої не йдеш нікуди, але якій скоряєшся — ці відсутні очі наказують тому, хто живе стільки років опісля, не відступати, зберігати мужність, просто, несхибно дивитися на сонце. Хай більше не плаче знедолений через два тисячоліття! Хай уміє мовчати й не губить надії! Бо надія — то справа богів. Людина повинна знати розпач у цьому жахливому світі, де нема місця для щастя. Але вона повинна також дивитися на богів: вона побачить грубу базальтову фігуру на перехресті двох шляхів, і з них жоден не веде в якесь достойне місце; вона побачить дві порожні орбіти, що кидають найжагучіший погляд — незборну надію, вічне життя, погляд, що палає в розпачі й ніколи не згасне.

Рукою я потираю потилицю. Відчуваю біль у ній ось уже кілька тижнів, відколи я дізнався про страшну долю сина, відколи довідався,

що він приречений, як дві тисячі років тому був приречений син господній; той, якого розп'яли якось навесні, пополудні, близько третьої години. Я мацаю рукою свій людський біль, який завжди сходиться там, на центральному схрещенні нервів, там, де життя, де смерть; я проводжу долонею по цьому місцю таємничих пульсацій, але то лише машинально, бо мій біль уже минув. Побачивши це поганське розп'яття (бо ще тільки два тисячоліття, як його розп'яли там, пополудні, а цей хрест такий грубий, такий примітивний, що йому не менше п'ятдесяти тисяч років), отже, побачивши те розп'яття, мого віковичного батька, що волає у вічний морок і дивиться в зоряне небо порожніми очима, я починаю розуміти, що нарікати не слід. Я починаю розуміти. Починаю усвідомлювати, що слід мовчати, що людина попри всю видимість, не вовк, і слід упасти на коліна, не тамуючи сліз. Я стаю навколішки, я не молюся, бо не вмію молитися, але довго тулюся чолом до каменя, й поволі холод прадавнього базальту охоплює й заспокоює мене.

Згодом я встаю, гладжу рукою кам'яний цоколь, із вдячністю, ніби прощаючись із ним, повертаюся до Іродського замку, де має бути розмова з Верденом.

— То як,— питає Верден, заходячи до бібліотеки. — Паскаль спить?

— Так.

— Можна чогось випити?

— А чого ти хочеш?

— Чогось міцного. І сигару — велику, морську.

— Візьми сам. Ти знаєш, де вони.

— Дорогою я заскочив подивитися на раків, у кухні в шаплику. Один здох і лежав горілиць. Я викинув його. Від мертвого псуються інші. Запросимо мера й кюре?

— Краще без них.

Верден кидає на мене швидкий, пронизливий погляд. Потім мовчки встає і йде налити собі. З сигарою в зубах і склянкою в руці сідає на своє місце.

— Слухай, я не хотів тобі цього говорити, але ти виглядаєш стомленим. Гірське повітря тобі допомогло б.

— Навряд.

Знову Верден глипає на мене, пускаючи кільце диму.

— Це так серйозно?

— Гірше.

— Можеш сказати мені?

— Саме тому я й просив, щоб ти зайшов.

Я розповідаю йому все, що знаю про Паскалеву хворобу. Верден мовчить, оглядаючи руки. Так минає хвилина. Потім із погаслою сигарою в руці він підводить голову, уважно розглядаючи мене. Очі його якось дивно поблідли.

— Такі справи, мій бідний Лоране.

Я сумно всміхаюся, переконуючись у міцності його дружби; навіть не усвідомлюючи того, він зразу ж бере на себе частину цього тягара.

— Тут нема помилок?

— Як бачиш.

— У кожному разі, вони винні тобі пенсію.

— Що мені з неї?

— Справді. Але, врешті, все кінчається пенсією.

— Я волів би, щоб так не скінчилося.

— А що, як повезти Паскаля до Америки? Там, здається, добрі лікарі.

— Не кращі від тутешніх, коли йдеться про цю недугу. Її ніде не лікують. Ти знаєш це так само, як і я.

— Так. Я бачив таку телевізійну програму. Я сказав, щоб тільки щось сказати. Рак крові — так вони висловлювалися. Саме так. І той самий вплив радіації.

— А ти повіз би дитину за кордон?

— Ні. Не думаю. Гадаю, що ти маєш рацію.

— Знаєш, я щомиті думаю про це. Я не хочу водити його по лікарнях. Це марно, і всюди — в Англії, в Італії — ми натикалися б на заплаканих матерів.

— Твоя правда. Плачем нічому не зарадиш.

— Річ не в цьому, але хлопець же не дурний...

— Ні. Він не дурний.

— Він зрозуміє, що з ним. А я не хочу, щоб він знав...

— Але я вже зрозумів! — каже Паскаль, заходячи.

Ми налякано дивимося на нього. Нам попересихало в горлі.

— Ти вже давно під дверима?

— П'ять хвилин.

— Але ти чув, про що ми говорили?

— Так, усе.

— Ти знаєш, що я забороняю тобі підслуховувати під дверима. Чому це ти зробив?

— Ви говорили про мене. Я хотів почути, що буде далі. Це мене цікавило.

— Ти мусив увійти.

— Так, але тоді ви замовкли б.

— Ходи сюди. Чому ти в піжамах?

— Я не міг заснути. Тоді я піднявся до вас. Але я не босий. Дивись, я в капцях.

— У моїх.

— Розумієш, татку, я не знайшов своїх, тоді взяв твої. Це так важливо?

— Ні. Зовсім ні. Бачиш, те, про що ми говорили, зовсім не певне. Це лише думка лікарів. Вони завжди помиляються, ти добре знаєш.

— Так, тільки не тепер.

— Чому ти так говориш?

— Я вже чув про це в лікарні.

— Лікар сказав тобі?

— Ні, санітарка. Ти знаєш, Бріжітта...

— Так.

— Вона говорила про це в коридорі з іншою. Вона забула зачинити двері, і я все чув. Вона була гарненька, правда?

— Це теж нічого не доводить.

— Те, що вона гарна?

— Ні, те, що вона про це говорила.

— Якраз доводить, бо вона плакала.

— Жінки вічно плачуть.

— Коли вона повернулася, в неї були червоні очі. Я сказав їй, а вона відповіла, що не плакала. Розумієш?

— Я абсолютно нічого тут не бачу. А ти що думаєш?
 — Що я помру. Трохи шкода, еге?
 — Якби це була правда, то справді було б прикро. Але все це не так, а отже, нічого не варте.
 — Як собі хочеш. Але я чув про це в лікарні.
 — Чому ж ти не сказав мені тоді?
 — Не хотів завдавати тобі болю.

— Прокляття, — кричить Верден, зриваючись з крісла. — Я вертаюся додому! У мене справи! Я не маю часу слухати ваші плачі!
 — Що то за справи об одинадцятій вечора?
 — Напитися. І негайно.
 — Заспокойся, гаразд? Хочеш, я дам тобі ляпаса?
 — Не дратуй мене, Лоране. Ти не такий міцний.
 — Та все ж, хочеш спробувати?
 — Ви зовсім подуріли, — каже Паскаль. — Я помру, то що ж? Чи варто зчиняти такий галас?
 — Варто! Варто! — безтямно кричить Верден. — Хочеш по потилиці, хлопчиську?
 — Це було б дуже смішно.
 — Це, певно, не було б так смішно, ти знаєш, — я не з учених.
 — Чому ж?
 — Ні. Я велика свиня.
 — Ні.
 — Так. Я себе знаю. Коли ти, нарешті, перестанеш мені суперечити?
 — Тобі не треба кричати, це тобі важко вдається.
 — Я робитиму, що захочу! Чого б то я мав тебе слухати?
 — Тобі не треба мене сердити, бо я помру.
 — Треба.
 — Не варто.
 — Якраз дуже варто. Я уже дорослий, щоб вирішувати, правда ж?
 — Знайди мені краще вовків.
 — Вовків? — перепитує здивований Верден, сідаючи.
 — Так, вовків. Пам'ятаєш, ми якось говорили про них.
 — Коли?
 — Коли ти розповідав мені, що бачив лисицю.
 — А! Тепер пригадую. Але лисиця — то не вовк.
 — Знаю. Я попросив вовків, а не лисицю. Я знаю, що кажу.
 — Але де ж я дістану тобі вовків? Я ніколи їх не бачив.
 — А я бачив. Спитай татка.
 — Це правда, — кажу я. — Ми бачили двох.
 — О, це вже надто. Ви повинні мене відпустити, щоб я добре набрався.
 — Так легко ти не виплутаєшся. В кого ж, як не в тебе, мені просити вовків?
 — Та ні в кого. Де я їх знайду?
 — Думай сам.

Тому, що я зібрався усіма своїми силами — присягаюся в цьому, — щоб син ніколи не дізнався про своє лихо, і задля нього покинув Париж, пожертвував своїми справами, за логікою, я мав би впасти у

відчай, коли він усе ж таки дізнався про все. Та людина ніколи не йде за логікою. Я мав би мучитися цілу ніч. Натомість уперше за довгий час, я спокійно спав, не снів нічим, навіть не соромлячись признатися в цьому. То не моя вина. Якби я був героєм, то потай страшенно б мучився, як ніколи в житті. Я спав, як дитина. І дитина спала, як я. Ми не могли більше протистояти тому, що було перед нами. Воно розчавило б нас, як скло. Ми спалахнули б, як солома під вітром. І як хвиля, що на гребені свого злету хитається й опадає назад із шумовинням, надмірна наша тривога перейшла у спокійний сон, навіяний небесами.

Коли ми прокидаємося, стоїть на годині, і нам не здається дивним, що ми щасливі. Я перший сходжу в їдальню. На столі, між хлібом і моєю чашкою, Марінетта поклала єдиний лист, який приніс листоноша. Я розкриваю його. Це лист від Вікторії, і там лише два слова: «Кохаю тебе». Усміхнувшись, я кладу його поруч: входить син.

Я не хочу, щоб здавалось, ніби цього жорстокого ранку я спостерігаю за ним, першого ранку, коли ми не обманюємо більше один одного, коли сувора правда відома нам обом: йому, що має вмерти, і мені, що давно це знав. Ми їмо мовчки, і раптом, коли я підношу чашку з молоком до вуст, Паскаль, глянувши на мене, щиро усміхається.

— Не бійся.

Я ставлю чашку.

— Я вмираю зо страху, та це нічого не значить. Якось буде.

— Я теж. Ти віриш у лицаря Байяра?

— Якого?

— У того, що без страху й докору.

— Це, мабуть, вигадка. Або він був божевільний.

— Мені теж так здавалося. А що, як ми пошукаємо скарб?

— Який скарб?

— Замковий скарб.

— Хіба є такий скарб?

— Напевно. В замку є скарб, тож треба його шукати.

— Воно-то так. Але як це робити?

— Треба мати план.

— Гаразд, але його нема.

— У тебе нема книжок?

— Є. Ти знаєш добре, у мене є в бібліотеці тисячі книжок, де різні люди співали своєї, але книжки з планом замкового скарбу там нема.

— Отже, це не ті книжки, що треба.

— Боюсь, що так. Це книжки про інші книжки, ти знаєш, що це.

— Все ж таки ходімо.

Ми піднімаємося в бібліотеку, і я викладаю на низький стіл кілька різних брошурок з описом краю — для туристів чи невибагливих місцевих читачів, де згадуються Іродські вежі.

Виходить, ми живемо якраз на місці кельтського поселення, про що свідчать деякі забудови з вапняку в західній вежі. А якийсь разакський кюре років сто тому знайшов на подвір'ї під кедром уламок «галло-романської бочки». Я не знаю, що це таке, але ця знахідка викликала суперечливі твердження. Як би там не було — це римляни. Вони поставили тут вартівню, потім військовий табір для охорони долини верхів'я Ві, і тепер тут знаходять залишки їхніх шоломів і че-

реп'я глиняного посуду. Минули століття. Пройшли сарацини, і леміш плуга вигрібає з родючої землі арабський посуд. А далі — гунни. На жаль, ми не маємо портрета того, хто був предком Вердена, який особливо цікавить нашу сім'ю. Минули й середні віки, один по одному скінчилися хрестові походи. Споруджено вежі, посаджено кедри. Ким? Будівник не залишив свого ймення. Храмовники? Ні, не храмовники. Шкода. Все ж таки п'ять цивілізацій тут пройшло. Навіжені арійці старих часів, дисципліновані суворі середземноморці, які приправляли страви часником і пили оцет, сумні мусульмани, похмурі монголи — спішені і кінні — і, нарешті, французи, які любили пісні про кохання й свіже вино. Така Франція: це цвинтар вірувань і авантур, тому й безконечно плодотворна вона новими віруваннями й авантюрами, бо ніщо не виникає з нічого, а, навпаки, життя впливає із смерті, як день змінює ніч.

— Ось так,— кажу я Паскалеві.— Ти знаєш про це стільки ж, як і я. Не думаю, щоб гунни закопали тут скарб, але, в кожному разі, я можу й помилитися. Хтось із них міг це зробити, але не знаю хто, а взагалі, нічого я не знаю.

— Але завжди можна шукати, еге ж?

— Так. Спробуємо й таке.

— Побачимо, чи знайдемо.

— Так, завжди в кінці щось знаходять.

— «Чекай. Побачиш». Хіба не так? Як то було написано на дверях?

— Саме так.

Ми спускаємося на перший поверх.

— Марінетто,— каже Паскаль,— ми йдемо шукати скарб.

— Вам треба мандрагори.

— Де її продають?..

— Її не продають. Її можна знайти під шибеницею і лише тоді, коли шибеник невинний.

— Дуже мило. А в лісі не варто її шукати?

— Можна, але зважте: це маленький корінець, який за формою нагадує людину, та, якщо його витягти власноруч, упадеш мертвий. Треба його обкопати, і хай вирве пес. Він здохне.

— У мене нема пса, а навіть якби й був, не хочу його вбивати. Ти віриш у мандрагору?

— Звичайно. Як дістанеш її, станеш багатий і знайдеш усі заховані скарби.

Я перебиваю:

— Годі, Марінетто, то все байки...

— Якби ж то так, пане Лоран, я вірю — всі ці старі повір'я правдиві.

— Чому?

— Ось вам приклад. Ви знаєте, кажуть, якщо тринадцять осіб збереться за столом, хтось один неодмінно помре.

— Так справді кажуть.

— Скажіть, на тайній вечері у страсний четвер — скільки сиділо за столом?

— Не знаю.

— Це дуже просто. Христос і дванадцять апостолів. Отже, тринадцять. І хіба один з них не помер? І не пізніше, як на другий день, у п'ятницю.

Ми спустилися в погріб, світлячи електричним ліхтариком.

— З мандрагорою чи без неї, але скарби знаходять у погребі,— каже Паскаль.— Освіти краще мур, ось тут.

Рукою він показує мені на увігнуту стіну вежі. Майже на висоті метра видно ригель, від нього до землі опускаються вертикальні підпори. Прямокутник цього отвору закритий цеглинами. Очевидно й справді тут були колись двері, а зараз вхід засипано струсом ґрунту.

— Отже, Паскалю, ти гадаєш, це скарб?

— Ні, не тут. Мабуть, це двері.

— Куди б вони могли провадити, до підземелля?

— Може, й так.

— Я не думаю, щоб стіна ця виходила прямо назовні, у ліс. Пригадай, там є великий земляний насип.

— Справді. Це з того боку, де стара буда. Отже, то, певно, перехід до Разака...

— Або ж це вхід до старого підземелля, про яке говорять у селі — воно тягнеться від замку до разакської церкви.

— Коли ми почнемо копати?

— Коли хочеш, але треба трохи часу, щоб купити знаряддя.

— Ми підемо по нього зараз же?

— У кожному разі, спочатку помиємо руки.

У просторій, викладеній плитами залі на першому поверсі ми застаємо Вердена: він сидить на чорній канапі, з склянкою в руці, і спокійно чекає на нас.

— Паскалю, є новина.

— У мене теж.

— Чия перша?

— Давай!

— Ми шукаємо скарб.

— А вам відомо, де він?

— Ні, але ми знайшли вже підземний хід. Купимо тільки знаряддя, щоб копати.

— Це правда, Лоране?

— В усякому разі, здається, ми знайшли засипані двері.

— А я знаю, де продають сині трактори.

— Чудово! Їдемо зараз же?

— Але з чого почнемо — з лопати чи з трактора?

— З обох...

— А потім вовки...

— Справді. Особливо вовки. Який випав день! Ти їх бачив?

— Ні, але я їх шукаю і говорив про них. Лише старі люди села змогли мені дещо про них розповісти... Я не знав, що в цій місцевості є стільки легенд про вовків.

— А я знав. І це зовсім не легенди.

— Що ж ти знав?

— Так я не знаю. Розповідай.

— Гаразд. Дехто каже, що вовків створив сатана.

— Неправда.

— Але всі сходяться на тому, що це добрий знак — зустріти вовка.

— Ось бачиш, а далі?

— Кажуть, щоб нічого не боятися, треба носити з собою вовчий зуб або око.

— А ще?

— Колись у цій місцевості казали: для того, щоб дитина мала міцне здоров'я, її перше взуття має бути з вовчої шкіри.

— То я хворий саме тому, що мені його не пошили.

35

Ми їдемо до Клермона шукати згаданий трактор: тобто ми долаємо гірські дороги, повторюючи банальний ковбойський сценарій — спускаємося до міста — на завоювання й переговори. Верден на повній швидкості долає закрути, а ми, радісно сміючись, кидаємось з боку на бік.

— Лоране,— каже Верден,— дозволю собі звернути твою увагу, як гарно йде на спусках моя машина.

— Чудово,— говорить Паскаль.

— Я дозволив собі зауважити, що ти здобув успіху в справах. Проте я хочу зробити тобі приємність. Дивись на мене — і побачиш овернця на торгах.

— Як ти це робитимеш? — запитує Паскаль.

— По-перше, я не хотів, щоб ви брали свою машину — вона надто гарна і все б мені зіпсувала. По-друге, дозволю собі звернути вашу увагу, що я одягнув свій найстаріший костюм, навіть полатаний на лікті. По-третє, прошу вас мовчати в крамниці. Дивіться, що я робитиму, і все буде гаразд.

— Можна висловити одне зауваження?

— Давай.

— Ми, зрозуміло, побачимо чудове видовище — овернця на торгах. Але якщо продавець теж буде овернцем, ви зробите нічого, га?

— Тут є ризик. Але треба сподіватись, що він парижанин і програє.

— Роби все сам. Я й рота не розтулюю.

— Є ще одна притичина. Якби ти сказав, що купуєш трактор, щоб гуляти з Паскалем у лісі, це одразу викликало б настороженість, розумієш? Про це лихословили б ще кілька років. Треба бути працьовитим, корисливим і обмеженим.

— Не турбуйся, я зрозумів.

— Якщо ти не перечиш, я куплю також і причеп і скажу, що везитиму ліс. До того ж це буде правда. Інакше вони не зрозуміють.

— Як хочеш. Роби все сам.

— Ти маєш рацію.

Ми зневажливо минаємо гараж, де продають лише червоні трактори, й добираємося до представництва фірми, яка спеціалізується на синіх. Верден дістав її адресу. Мій друг уходить туди, згорбившись, з трагічним виглядом розореного селянина, який за нові неминучі борги все ж таки вирішує зробити покупку, од якої залежить дальша доля його ферми. Однак, як і гадалося, втішого торгу не відбулося. Продавець, на лихо, теж овернець і знає — чим бідніший одяг селянина,

тим селянин багатший. Більше того, він заочно вчився в торговельній школі, яка радить завжди пестити собак клієнта й пильно стежити за їхніми жінками та дітьми; ті завжди постійні у своєму виборі. Отож, як тільки Паскаль побачив вимріяний синій трактор — не великий, не маленький, а саме до міри, — він кинувся на його сидіння і вмонтувався так, ніби хотів повести його. Продавець, зраділий від такої несподіванки, можливість якої передбачалася в його підручнику, та ніколи не траплялася в житті, — селянські діти зовсім інші, стримані, пойняті якимсь віковичним страхом, вперто мовчать, — щасливий продавець кинувся до нас, і мов на другій швидкості, заторохтів, що його машина така проста, що навіть дитина у віці Паскаля легко поведе її. А втім, дитина одразу ж угадала це, помітила, чи не так? Ображений Верден пробує піти в контрнатуп, вимагаючи особливих умов оплати, зважаючи на важкі часи. Але Паскаль знову безжально підрубє під ним сук, заявляючи, що трактор потрібен лише вряди-годи.

Я підписую чек, і він буде в нас за тиждень. Лютий Верден мовчить усю дорогу назад. Мені не щастить його розвеселити навіть, коли я купую ковбасу в селі, яке особливо славиться нею. (Хіба ж не він казав мені таке прислів'я: «Якщо хочеш бути щасливим один день, напийся. Якщо хочеш бути щасливим два дні, одружись. Якщо хочеш бути щасливим місяць, заколи кабана»?)

— Ви пограбували мене, — розпачливо мовить він.

— Облиш, — спокійно відповідає Паскаль. — Признайся, що тобі теж хотілося повести той трактор.

— То нічого не значить, — буркає нахмурений Верден.

— Ні, значить. Ти добре знаєш, що всього мати не можна.

36

Через Верденів розпач ми забули купити в Клермоні землекопне знаряддя. Отакі маленькі події рухають місцеву торгівлю і таким-то чином дядечко Дюма в Разаці, торговець залізним товаром, продає дві лопати й два кайла шукачам скарбів.

Ми копаємо землю в погребі, та не поспішаємо, бо вже першого дня я помітив, що хлопець працював надто захоплено і втомлювався. Отож через годинку-дві, коли я бачу, що з нього досить, кажу, що втомився, що кістки мої старі, що час уже йти їсти. Хлопець зласкавлюється, і Марінетта дає нам молока й бутербродів.

— Марно ви намагаєтесь відчинити ці двері, — каже вона Паскалеві. — Раз їх зачинили, то була якась причина.

— Яка?

— Може, це були двері поводиря вовків?

— Хто це?

— Не знаю. Я ніколи його не бачила. Старі люди казали, що то був могутній чарівник, він водив цілі зграї вовків на село, що зневажало його.

— Чуєш, татку?

— А як упізнавали цього поводиря вовків?

— Він носив червоні рукавички.

— Його проганяли?

— Ні. Всі боялися накликати його гнів. Не можна було нічого йому сказати. Він стукав у двері, увиходив, йому давали їсти, пити. Він мовчав. До нього не треба було говорити, щоб не накликати лиха. Його залишали ночувати. Вранці він зникав. Щоб відвернути його прихід, у вогонь кидали сіль.

— Я зробив це,— мовив Паскаль.— Полум'я стає зовсім зелене, як трава.

— Так, ти гарно зробив. Це добра прикмета.

— Як багато прикмет...

— Усе на світі прикмети, пане Лоран, ви добре це знаєте.

Через кілька днів у погребі ми відкопали під стіною п'ять чи шість східців, вони спускались до дверей, що тепер, коли стало видно всю стіну, видавались нормальними. Я хочу кількома ударами кайла вибити цеглу, щоб розкрити таємницю, але син просить почекати, бо саме настав вечір. Треба усе це розкрити одним махом, як у театрі тягнуть убік завісу і відкривають сцену глядачам: краще взятись за це, як матимемо попереду кілька годин.

На другий день, прокинувшись, я не побачив Паскаля в ліжку. Він, певно, встав на світанку. Я знаходжу його під замковим контрфорсом у великій клітці-буді, притуленій до вежі. Він закінчує вимітати сміття й опале листя.

Тут з'являється Верден із кайлом на плечах.

— То як? Відчиняємо двері?

— Так, уже день.

У погребі в зазначеному місці Верден підважує кілька цеглин, потім вибиває інші кайлом. Побий мене грім! Ми опиняємося перед низьким ходом у підземелля, чудово вимуруване, чиби коридор єгипетської піраміди. Хлопець захиляється:

— Я ж казав! Я ж казав!

Ми просуваємося далі з ліхтарем в руці. Зненацька земля під моїми ногами обривається. Серце в мене тьохкає, але мені вдається у стрибку впертися руками в стінки коридора і втримати тіло, що повисло над колодязем. Бо йдеться саме про колодязь. Коли минув переляк, ми розглядаємо його, підсвічуючи ліхтарем. Колодязь ретельно вимощений, і я здивовано зауважую, що кожен з високих каменів, які складають його порожній циліндр, злегка увігнутий. Вони кольору світлої вохри, чіткі, дуже чисті, без жоднісінької павутинки. Колодязь має приблизно чотири метри завглибшки. Грунт на дні утрамбований. Мимоволі порівнюючи його із похоронними роботами стародавніх єгиптян, не можу відігнати тривожної думки про фальшиві ходи, які влаштовувались у гробницях фараонів, щоб завести на манівці або знищити обкрадчів.

Верден кладе на колодязь бруси, і ми переступаємо його. За кілька метрів далі знову опиняємося перед стіною: тут у пригоді нам стає кайло. У міру того, як ми розворушуємо м'яку породу, стає видно світло, і незабаром ми уже в тій буді, де Паскаль підмітав підлогу.

— Я ж казав! Я ж казав!

У клітці, відведеній Паскалем для вовків, яких ми ще не маємо, але які, певно, колись з'являться, на галявині соснового лісу свіжіше, ніж у погребі. Тихенький, вогкий, із пісовими пахощами вітрець лагідно

куйовдить нам волосся, і я зауважую, що намагаюся дихати глибше, як той, хто знову повірив у власне життя. Щойно сталась подія. Новий факт. Але в основі свій — то лише нове відкриття старих речей: таємний хід, мабуть, існує вже тисячу років. Певно, коли його копали, буди ще не було. Але відтоді виникла потреба — для якихось потаємних дій чи військового захисту? — щоб ті глибокі підземелля мали таємний вихід, засіб порятунку людей чи повернення до фортеці. А може, йшлося про те, щоб на випадок облоги жінки та діти могли врятуватися? Бо війна — то чоловіча справа. Може, треба було, щоб посланці могли досягти темного лісу, охоронця їхніх таємничих виправ? Чи, може, навпаки, було необхідно, щоб лучники, озброєна підмога, нечутно, без жодного шереху, поодинокі могли увійти в ці стіни, щоб тихо стати біля стрільниць і вранці під градом стріл розпочати переможний контрнаступ?

Хоч би яке воно було страшне, те фатальне минуле, що ми носимо в собі, з яким поділяємо наш будинок, яке дістали у спадок і з яким мій син так міцно пов'язує себе, а все ж той ранок розпочався старими часами, таємничим ходом. Високі вежі знову можуть дихати, вони можуть вдихати лісовий запах... Знову відкрито доступ запахів ялин, усім вітрам у цей високий саркофаг. (Ще Аттіла наказав себе поховати навстоячки.) Вітер знову може гуляти по трюмах корабля. І ми можемо рушати в путь.

— Ви рахували дні? — питає Верден.

— Ні. Навіщо?

— Завтра прибуває синій трактор.

— Як нам щастить! — каже син. — Як щастить! Що день, то нове свято!

37

— Пам'ятаєш, татусю, пам'ятаєш? Як був я маленький. то просив тебе розповідати мені про Червону Шапочку?

— Так, пригадую.

— Тоді, щоб не розказувати завжди те саме, ти мені розповідав про Червоного Мура. Маленького котика Мура.

— Так. Він мав друзів на ім'я Зелений Мур, Синій Мур і Жовтий Мур, вони ходили разом до школи. Еге ж?

— Так. Дивина, правда?

— Хай, грець із ним.

— Справді, не час на ті забавки. Тепер гра серйозна, правда?

— Так.

На щастя, через кілька годин прибуває синій трактор. Великий грузовик в'їздить на подвір'я. Механік у білій спецівці одкидає задній борт, приставляє похилу доріжку, і чудовий синій трактор з'їжджає своїм ходом. Інструктор починає різні викрутаси за кермом, міняючи швидкість, зупиняючись час од часу перед нами, щоб зробити пояснення. Ми не слухаємо. Тепер, коли він виконав свій обов'язок, ми лиш чекаємо, щоб він забрався геть і дав нам змогу теж розважитися. Врешті він відходить, тицьнувши нам у руки брошурки, але ми не маємо часу читати й безцеремонно кидаємося на сидіння.

Я натискаю на стартер. Мотор тихенько гурчить; зачудовано дивимось один на одного:

— Іде!

— Іде!

Я вмикаю передачу, і ми рушаємо проїжджою дорогою, яка йде через ліс до безлюдних пасовиськ, де дядечко Верне розводить коней. Там «Його гора», як кажуть в околиці. Він буцімто розводить скакових коней, але, по-моєму, його просто тішить, як вони бігають пасовиськами, бо я ніколи не чув, щоб він продав хоча б одного коня. Теплий ніжний запах мастила й свіжої фарби здіймається з нашої машини. Водити її ще легше, ніж автомобіль, бо сидиш вище, ніби верхи на коні, й інстинктивно знаходиш дорогу. Я ще не проїхав і десяти метрів, а вже спритно оминаю калюжі, немовби все життя водив трактор. Паскаль сідає мені на коліна, а потім, зсунувшись набік, знаходить краще місце зверху, на крилі великих задніх коліс. Я беруся за ручку газу.

— Може, поїдемо на повній швидкості?

— Татку, ти з глузду з'їхав? Ти ж знаєш, що він на обкатці!

— Ах, справді. Він гарно йде, еге ж?

— Чудово! Дивись! Іжак переходить дорогу! Гальмуй! Гальмуй, бо розчавиш!

Нарешті за лісом ми виїздимо на плато і просуваємось уже по траві. Трактор видається ще тихішим, бо безкрайність простору стишує шум, а ґрунт тут м'який. Це — Овернь. Це — велична й дика Франція, тиха й сумна, рухлива й завжди юна, де час не лічить віку, де тисячоліття не мають наймення, де безконечні століття знаходять одне на одне — велично, непомітно. А ось з'являється і стародавній вершник. Це дядечко Верне у своєму широкому пласкому капелюсі, що нагадує іспанського скотаря, який виводить бугаїв на кориду. Він сидить на чудовій білій кобилі, а за нею скаче вовкодав. Я не бачив Верне майже рік. Він їде до нас, ніби й зовсім не здивований, зустрівши мене тут із дитиною в той час, як усі діти в школі, і до того ж на новісінькому тракторі, який мені, мабуть, і зовсім ні до чого. Цим його не здивуєш. Ніщо його не вражає. Він дожив до такої старості, коли врешті розуміють, що світ божевільний, по суті своїй божевільний, що ніхто не має власного глузду і ніщо не має сенсу; отож коли навіть будні божевільні, то навіть захоплення ними нічого до них не додасть.

— Привіт, Лоране,— каже він, ніби ми бачилися вчора,— як справи?

— Дякую. А твої?

— Все гаразд. Привіт, синку. Ти гарно виглядаєш.

— Я скоро помру.

— Кажеш таке. Я теж помру. Що з того? Катайся на тракторі. Це найкраще. Але не вмирай перед водохрещами.

— Чому?

— У ніч водохрещ, якщо тобі поталанить, у повню можна побачити в долині полювання короля Ірода.

— Ти сам бачив?

— Ні, але мені розповідав про це мій батько.

— А він бачив?

— Теж ні, але йому розповідав його батько. Той теж не бачив...

— Отже, це нічого не значить.

— Так, це нічого не значить. Можливо, ми не заслужили цього бачити, а може, полювання буває не там, а може, й ніч не та. Звісно, це нічого не доводить. Гаразд. Я прийшов вас попередити, щоб ви довго тут не затримувалися. У мене лихो з конем.

— Що з ним?

— Він сказився. Це сталося з ним тоді, як мінявся місяць. Це білий огир, найкращий у табуні. Звався він Ураган, бо був найпрудкіший. Мабуть, з'їв якесь зілля. Оскаженівши, покусав трьох інших коней, і більше його не бачили. Шукаю ось уже три дні.

— В тебе нема рушниць?

— Я не хочу його вбивати. Хочу поговорити з ним. Попередь Вердена: якщо зустрінесться вам кінь, стріляйте одразу ж. Я вже раз таке бачив. Вилікувати його не можна. Треба стріляти. Я проведу вас до Ірода. А надалі, виходячи, будьте уважні.

— Ми самі повернемося.

— А що, як кінь побіжить швидше, ніж ваша машина? Він вискочить нагору і миттю покусав вас.

Ми спускаємося під ліс. Паскаль захотів сісти разом з Верне на крупі його кобили.

— По-твоєму, це не дивно, що кінь сказився?

— Розумієш, дитино, всі зрештою казяться. То лише питання часу.

38

Верден знову прийшов до мене в бібліотеку пізно ввечері, створюючи гнітючу атмосферу воєнної наради. Я розповідаю йому про зустріч з Верне і раджу берегтися білого коня, який гасає вночі по лісу.

— Гаразд, не турбуйся, я об'їду ліс. Але дивно, що Верне стільки наговорив вам...

— Чому?

— Бо ніхто не чув од нього більше трьох слів.

— Особливо багато він балакав з Паскалем.

— О так, певно. А він хоч заснув увечері?

— Так, не турбуйся, він добре спить. Навіть можеш залишити двері відчиненими. Все, що ми приховуємо, він уже знає.

— Не будь дошкульний, Лоране.

— Ти хотів би, щоб я сміявся?

— Ні. Я хочу, щоб ти був спокійний.

Верден швидко глипає на мене.

— Не такі вже й кепські справи?

— Так, як казав той, хто падав з п'ятого поверху.

— Поки що ти не внизу, а якби й трапилось таке, ти ніколи не долетиш туди. Отже, будь спокійний.

— Хочеш випити?

— Залюбки. Слухай, я подумав про одну річ...

— Давай.

— На різдво дитині треба приготувати таке свято, якого вона ще ніколи не бачила. Знаєш, за старим повір'ям у різдвяну ніч стаються дива: тварини починають говорити, статуї йдуть пити воду в річках, на ліщині враз виростають золоті гілки, а діти, народжені цієї ночі, розуміють мову птахів.

— Я не знав цього.

— Я теж не знав. Отож я хотів би спитати тебе. Паскаль завжди каже, що хотів би мати вовків. По-твоєму, він справді мріє про них?

— Він упевнений, що мріє. А це те саме.

— Я теж так думаю. Якщо б йому знайти їх на різдво, то була б сила!

— Але ми наробимо страху на цілу околицю. Всі будуть теревенити про це.

— То ще як знати. По-перше, ми живемо на відшибі, а я нічого не скажу, тим паче Марінетті. А до того ж ми в себе, а в своїй хаті кожний пан. А потім тебе знають, як чоловіка заможного, а до таких люди поблажливіші.

— Але де ж, по-твоєму, знайти вовків?

— Це важко. Я досі нічого не придумав. П'ять років тому в Разаці проходили цигани. На ярмарку вони показували вовка в клітці. Та всі вже позабували це і бозна, де вони тепер, і чи живе іще той вовк.

— Хлопець каже, що хоче двох.

— Так, так, якраз про це я й подумав. Ти якось говорив мені, що ви бачили двох у Парижі.

— Так, у зоопарку.

— Ти певний, що їх не можна взяти?

— Вердене! Це нісенітниця!

— Чому ж? Я думав над цим. Іншої ради нема. Вовки є лише там. А якщо ти ввічливо попросиш у них, пояснюючи, що твій хлопчак хоче гратися з ними на подвір'ї, гадаєш, вони віддадуть їх?

— Вони скажуть, що я збожеволів.

— І матимуть рацію. Тут уже нічого не вдієш.

— Але можна купити вовків за кордоном, в якійсь країні, де вони ще є, на Алясці, в Росії.

— Гадаєш, до різдва встигнемо?

— Ні, твоя правда.

— Мені, Лоране, здається, що ти просто боїшся. Не ображайся.

— Я не ображаюся, але, по-моєму, це не так.

— Я не хочу сказати, ніби ти боїшся вовків, але боїшся, щоб тебе не спіймали й не визнали злодієм.

— В моєму стані...

— Так. Треба діяти. Як на війні, пам'ятаєш? Тиха нічна виправа у безшумних черевиках, гоп — і ні слуху, ні духу.

— Ти кінець кінцем спокусиш мене, Вердене.

— Якраз цього я й домагаюся. Ти уявляєш подив хлопця? Я всміхаюся.

— Так, він зрадіє.

— Вердене, розкажи мені про вовків. Вердене, розкажи ще якусь історію. Облиш, малий, це буде дуже довго. Ходімо краще, подивимось на тих вовків, вони самі розкажуть про себе. Але куди, Вердене? До буди, Паскалю, твої вовки там.

— Коли ж ми поїдемо?

— Незабаром, але спочатку поясни мені. Цей зоопарк вночі зачинений, еге ж?

— Так.

— Треба поїхати туди не пізно і не рано. Увечері й уранці нагляд пильніший. Досвід показує, що найкращий момент — це третя ранку. Сон тоді найглибший.

- Ти маєш досвід у грабунках?
- Якби й мав, тобі не сказав би. Згадай-но, як ми разом гралися в війну. З мене був непоганий порадник, раз ми досі живі. Там є грати?
- Нема. Лише висока сітка, у твій ріст заввишки.
- З кільцями всередині, а вгорі — з зубцями?
- Так.
- Знаю, це не страшно. Але в нас нема досвіду й ми гайнуватимемо час. Треба взяти легеньку алюмінієву драбину, щоб перелізти через огорожу, і великі рукавиці, щоб не поколоти собі рук. Усе підготуємо докладно. Згода?
- Так і зробимо, іншої ради немає.
- Авжеж. Лише не можна надовго відлучатися...
- Я хотів тобі це сказати. Краще не залишати хлопця більше, ніж на день.
- Саме це я й хотів тобі запропонувати. Бачиш, ми дійшли згоди. Призначеного дня виїдемо, взявши харчів, щоб не показуватись у ресторані.
- Що з того станеться?
- Якщо грати, то грати. Пополудні купимо квитки, і ти покажеш мені місце. Згодом поїдемо на околицю, і якщо бракуватиме якихось інструментів, доведеться купити. Наскок робимо о третій ранку і зразу ж повертаємось. На світанку будемо вдома. Зникнемо тільки на день, а Паскалеві буде сюрприз.
- А якщо він буде розчарований?
- Не може бути.

39

Верден має рацію. Щоб запобігти коли не самій катастрофі, то принаймні відчаю, який щомиті може зломити хлопця, я повинен боротися, і нема чого тут розмірковувати про людську гідність чи закони мирних часів. Для нас тепер воєнний час, коли панує закон джунглів. Лише я сам можу здійснити деякі мрії сина на порозі смерті. Ніхто інший цього не зробить. І коли мені доведеться вкрати пару вовків, що належать республіці, мені це байдуже. Уряди не питали моєї згоди, кидаючи на нас водневу бомбу.

Зоопарк має форму широчезного трикутника, облямованого трьома вулицями.

Усе відбувається саме так, як вирішив Верден. Пополудні, між відвідувачами, ми оглядаємо тварин. (Чому в кожній туристській групі є шведка, солдат, двоє близнюків і негр у смугастому костюмі?) Татарин не сповільнює кроку перед клітками з вовками, але я знаю, що він устиг схопити оком усі деталі замка. На дві хвилини він іде до вбиральні і вже знає години нічного обходу. Як він це робить? То його таємниця.

Ми їдемо далі, якийсь час кружляємо містом. Минає вечір, заходить ніч. Повільно об'їжджаємо зоопарк. То тут, то там удалині стоять на тротуарах ліхтарі, високо кидаючи диски світла, ніби білі опалові кулі. Верден кладе свою долоню мені на руку, щоб сповільнити швидкість. Тихенько звертаємо до тротуару на менш освітлене місце; великий автомобіль тихо зупиняється. Ми за метр від ґрат. Верден на-

дягає свої рукавиці, мені простягає ще одні, розчиняє валізку, розкладає подвійну алюмінієву драбинку і приставляє її до огорожі. Ми перелазимо. Ні звуку. Пахне хижакими. Раптом поруч із нами, ніби з тойбіччя, лунає могутній, хрипкий рик лева. Я здригаюся. Але Верден уже приставив драбинку до іншої сітки з широкими квадратними вічками. Ми перелазимо її, а далі ще одну. Ось ми й на асфальтованій алеї, де спокійно ходили пополудні. За кілька метрів, рухаючи спідньою губою, спокійно позирає на нас двогорбий азіатський верблюд. Ми підходимо до відкритих вольєрів. Мерзенна гієна й далі бігає по колу танечним кроком розбещеної тварини. А що найдивніші думки завжди спадають неодоладно, я пригадую, що давні єгиптяни вірили, ніби гієна щороку міняє стать. Воно й скидається на це. Вовки, навпаки, не рухаються. Збуджені нашою присутністю, яку почули і відчули, — а чи взагалі вовки сплять вночі? — вони встали, зовсім спокійні, мовчки спрямувавши на нас свої вогненні очі. Ми підходимо ближче. Верден відкриває пластмасову коробку, наготовлену в Іроді, й кидає їм м'ясні кульки із снотворним. Вони схиляють голови, щоб обнюхати їх, але не беруть, і знову, широко розставивши ноги, розглядають нас.

— Невдало ми вибрались, — шепоче мені на вухо монгол. — Їх тільки-но нагодували. Вони не голодні. Більше нема як їх приспати. Берись за замок. Я ще подумаю.

Треба швидко діяти. Я витягаю з сумки металеву пилку без держаків, обійшовши клітку, встромляю пилку між засувом і скобою, починаю пиляти сталь, спокійно, тихо, туди й сюди. Час од часу я змащую мастилом надріз, щоб не так скрипіло. Раптом переді мною з'являється Верден, кладе долоню мені на зап'ястя, зупиняючи мене. Другою рукою, простягнувши її в бік алеї, — світло алеї прорізує листя, — він показує на сірий поліцейський автомобіль, що їде по дорозі. Біля нашої машини він сповільнює хід, а далі, набравши швидкість, зникає.

— Треба кінчати, — шепоче Верден.

Я допилюю останній металевий прут, і ми, штовхнувши дверцята, — вони не скриплять, бо ми змастили завіси, — входимо в клітку. Замість пастки ми тримаємо в руках великі полотняні мішки з мідяними кільцями.

Блискавично, спритно, на диво швидко на Вердена кидається вовк. Але татарин реагує ще швидше. Невловимим рухом, уникнувши нападу, він опускає пастку і ловить у неї вовка. Стискаючи мідяні кільця, тихо каже мені:

— Будь обережний. Це вовчиця...

Але я не такий спритний. Він не встигає навіть закінчити, як вовчиця, блискавично кинувшись, кусає мене в руку й забивається в куток клітки. Верден кладе на землю полотняний мішок, у якому припищаний вовк, бере в мене другий мішок і підступає до вовчиці...

Людина й хижак пильно дивляться один на одного, і здається, ніби вовчиця ладна скоритися своїй долі. Вона, не опираючись, дає себе взяти в мішок. Верден подає його мені, бо не може нести обох.

— Ходімо. Як твоя рука?

— Усе гаразд.

Ми знову ставимо драбину й перелазимо огорожі. Вовки не вовтузяться. Я навіть не мав часу злякатися, що нас зловлять, або пройнятися гнітючою атмосферою зоопарку, де стільки небезпечних звірів, які не сплять вночі.

Ми поставили мішки на землю біля багажника, обладнаного для перевезення мисливських псів; він має аератори. Підіймаючи верх, Верден каже:

— Ти можеш вести машину?

— Не турбуйся.

— У машині є віскі?

Верден — боєць. Він не збирається пити, а лиш хоче промити рану. Я спокійний, але тут нема стоїцизму: просто я нічого не відчуваю. Моя долоня, на якій видно чіткий слід вовчих зубів, майже паралізована. Я тягнуся до ключа, щоб запустити мотор. Верден стримує мене.

— Вони повертаються. Дозволь мені.

Я кидаю погляд у дзеркальце і справді бачу, як збільшується, наближаючись, маленький поліцейний фургон.

Синя лампа на кшталт ковпака, які бувають на каретах швидкої допомоги, світиться на даху; можна прочитати і світлий напис «поліція». Коли «сітроен» зупиняється біля наших дверцят, я в машині сам. Капот піднято. Я ховаю поранену руку під щитом. Сержант, очевидно, командир патруля, сидячи біля шофера, опускає скло і, не рухаючись з місця, запитує:

— У вас щось негаразд? Ваша машина була порожня, коли ми проїздили тут.

— Я шукав автомеханіка.

Під капотом чути якийсь скрегіт, і ми бачимо, як визирає звідти монгольська голова в засмальцьованому шоферському кашкеті.

— Це запалювання, мосьє, — виголошує цей дивний механік. — Я поміняв контакт. Тепер усе буде гаразд. Може, спробуємо?

Мій спільник спирається на крило, щоб краще бачити, що відбувається всередині, я повертаю ключ, запускаю стартер, і, зрозуміло, мотор починає чудово працювати. Верден задоволено дивиться на свою роботу, а потім збиває на потилицю засмальцьованого кашкета.

— Ну от, працює як годинник.

— Скільки з мене?

— Дві тисячі старих франків. Підкинете мене в гараж?

— Згода.

«Механік» збирає свої інструменти й ретельно розкладає їх у шкіряній сумці, де щойно лежало заліззя, потрібне для викрадення вовків. Він іде до мене. Не підводячись, як щасливий клієнт, трохи втомлений нічною аварією, та свідомий, що знайшов тьмушого майстра, я відчиняю дверцята. Верден залазить, сідає, поклавши сумку з інструментами на коліна. Я знову повертаюся до найстаршого з поліцаїв:

— Ви бачите, мосьє, все добре, що добре кінчається.

Про себе молюся, щоб справді було так; одночасно впевнено усміхаюся, з ледь вимученим виглядом порядного пана, якого починає морити сон. Однак дивлюся поліцаєві просто у вічі. Ще помічаю запізнілу підозру. Та кінець кінцем він теж хоче спати, і недовіра розвіюється. Він недбало підносить палець до козирка свого кашкета й подає шоферові знак рушати. Ми дивимось, як за рогом зникає сине світло, потім теж рушаємо. Я повертаюся до Вердена:

— Вони записали наш номер?

— Уявляєш, ні!

Ми котимося майже безлюдною південною автострадою. Усередині нагрітого автомобіля чуємося в затишку, хоча клуби туману справляють враження холоду. Я думаю про ті «будиночки», мініатюрні хатки, які хлопець влаштовує ніби для схованки в Парижі, на стінній шафі чи в іроді, у вітті кедра, що росте на подвір'ї, і на горищі, де колись ходила варта. Автомобіль їде добре, з тихим гуркотом заглиблюється в пільму, просвічену ясним блиском його фар. Ми, як діти в «будиночках», їдемо, певні у щасливому кінці. Верден відкручує термос із кавою й подає мені. Я пропоную зупинитися у придорожньому бістро.

— Та ні, я ж казав. Кінчаймо те, що робимо.

— Ти гадаєш, нас можуть схопити?

— Ніі. Це занадто. Ще ніхто ніколи не крав вовків.

— Шкода, однак, що у сторожі будуть неприємності.

— Навряд. Вони доведуть, що робили обхід, як завжди.

— Мене мучить сумління.

— Якщо так, вишли чек, щоб покрити цю шкоду. Ти попадешся, і від цього не буде жодної користі.

— Мабуть, ти маєш рацію.

— Я здебільшого маю рацію. Як рука? Гаразд?

— Так. Здається, вона не дуже розпухла.

— Якщо ти втомився, я можу сісти за кермо.

— Нічого, все гаразд.

Ми так виразно відчували нашу солідарність, ніби стискаємо один одному руки. Німці кажуть: як хочете стати братами, вкрадіть разом коней. А якщо вкрадено разом вовків? Дорога мчить, зникають кілометри, минають години. Ми мовчимо. Ми знаємо тільки те, що існуємо, один через одного, один в одному, і в нашому піклуванні про Паскаля, посеред того лиха ми щасливі.

При в'їзді до Клермона на світанку я зупиняюся коло тільки-но відкритої бензоколонки. Приємно вийти з машини й розім'яти мускули, обважнілі від такого довгого сидіння. За кермом я все робив механічно, але тепер відчуваю, як ниють плечі. Йдучи через бетоноване подвір'я мити руки, я чую, як з боку Рійома цокають кінські копита — це наближається випереджена нами стара бідарка. Озираючись у той бік, я бачу, як у тумані миготить червоний ліхтар. А з другого боку, від Клермона, дві жовті фари попереджають про наближення грузовика. Я входжу в будинок. Моє відбиття в дзеркалі над умивальником бліде й сумне. Я набираю в пригорщі води й умиваюся. Потім пучками розтираю очі й потилицю, де ніби загусла втома. Я саме зачісуюся, коли лунає страшенний гуркіт. Кладу гребінець у шкіряний футляр, усе ховаю в спідню кишеню, а далі, щільно зачинивши за собою двері, виходжу на вулицю подивитись, чи не впала ще одна атомна бомба посеред дороги.

Стався нещасний випадок, та й цього вже досить. Хай нещастя переслідує нас по дорозі, я все знесу. За двадцять метрів від бензоколонки, в яскравому світлі фар нерухомого грузовика — він тільки-но наблизився з боку Клермона — видно, як люди біжать до понівечених уламків. По той бік вулиці видно будку, де (я цього не заува-

жив раніше) робітники п'ють каву перед вранішньою зміною. Її відчинені навстіж двері кидають прямокутник світла на землю. Не помічаючи ні Вердена, ні службовця, якому я заздалегідь заплатив, переходжу вулицю подивитися, що сталося. З першого погляду ясно — випереджена бідарка зіткнулася в темряві з тягачем, величезною чорною брилою, що везе безліч балончиків із бутаном. Мотор грузовика, працюючи на повільних обертах, тихо зупиняється. Шофер залазить у кабінку, щоб вимкнути запалювання. Нас охоплює мовчанка. Кінь лежить мертвий, схожий на величезне барило. Бідарка — тепер лише купа дров. Погонич, літній селянин, лежить горілиць на три метри поодаль — голова дивно вивернена вбік, руки розкинуті. Десь узявся собака й починає лизати кров. Нестерпно. Та, перш ніж я встигаю втрутитись, якийсь робітник жбурляє каменем у пса, той тікає. Він не гавкає, відходить тихо, як вовк. Біля мене всі балакають водночас. Мовляв, водій грузовика надто пізно загальмував, та все одно то не його вина — бідарка з'їхала на лівий бік. Так воно й є. Мовляв, поранений вмер, він уже не хрипить, але все одно не можна його чіпати, поки не приїде карета швидкої допомоги; вони, певно, зможуть його оживити, як знати, з тією новою хірургією ще й не таке бачили по телевізору. Хтось сказав, що вже подзвонили в поліцію, але вона запізнюється, поліція завжди запізнюється. То хіба божевільний у наші дні їде кіньми. Якби старий мав автомобіль, нічого б не сталося. А інший запитує, як же той міг купити собі автомобіль: його одяг полатаний. Це не проблема, це — вина уряду: якби тут була автострада, як усюди, нічого б не сталося. Він, мабуть, не мучився, одразу ж удар у потилицю, як б'ють кроля, ідеальна смерть. Гей, Полю, ти бачив, воно так само, як у Ганні у вівторок. Так, але в той вівторок було інакше, бо не було грузовика з газом. Той віз бідони з молоком, пригадуєш? О, справді, там були бідони з молоком, але чи молоко, чи газ, якщо ти мертвий — то вже надовго. А зміна вже за чверть години, годі балакати. Ти мастак на розмови, всім відомо. О, я сказав тобі це без якихось задніх думок.

Чути сирену, суперечки вщухають. Сіра поліційна машина зупиняється на узбіччі, й поліцаї просять усіх розійтись. Люди знижують плечима й відходять. Прибуває швидка допомога, й два санітари в білих шапочках кладуть нещасного на носі з хромованими ручками. Вони накривають тіло й обличчя голубою вовняною ковдрою з чорними буквами, кладуть його в автомобіль, зачиняють дверцята і їдуть. Синє світло на їхньому піддашку миготить у світанковій млі. Раптом я зауважую, що дуже холодно, і Верден бере мене за плече.

— Годі. Треба їхати. Я все поясню тобі.

Ми знову переходимо вулицю, щоб дійти до автомобіля. Я повільно рушаю, і поліцаї на мотоциклі подає знак проїжджати. Верден здається похмурим. Ми мовчки перетинаємо безлюдне місто, їдемо гірською дорогою.

— Ти бачив дорожню пригоду? — запитую я Вердена.

— Не кажи мені про неї. Так по-дурному.

— Але чому ж бідарка опинилася зліва? Можна подумати, що вона кинулася під машину.

— Саме так. Кінь ошалів, кинувся вбік, а старий марно бився, щоб його зупинити. Я бачив його. Він стояв, тягнув з усіх сил за віжки й кричав. Він нічого не міг зробити.

— Не може бути!

— Це жахливо, бо, мабуть, у тому наша вина. Очевидно, кінь учув запах вовків крізь аератори скрині. Ось чому треба було швидше їхати.

— Я не згоден з тобою. Тут йдеться про людську смерть. Треба повернутися й пояснити.

— Ти збожеволів, чи що? Він мертвий, мертвий, ти не воскресиш його. А тоді — може, я помилився? Якщо так, то просто коня міг ужалити гедзь.

— Ні. Думаю, що ти маєш рацію.

— Я теж. Але на війні ніхто не знає, звідки падають снаряди.

41

Ось так по нашій сумній і, певно, переможній подорожі ми вертаємо до Ірода.

— Годі, не суши собі голову, — каже мені Верден. — Я довідаюся про старого і, якщо можна допомогти його сім'ї, скажу тобі. Краще подумай про Паскаля. Ти відповідаєш за нього. Він твій ближній, як кажуть священики.

Вигляд непорушних, спокійних веж у тумані трохи заспокоїв мене. Те каміння таке холодне й тихе, що сама його близькість заспокоює. Воно добре захищає від страждань. Перш ніж в'їхати на подвір'я, Верден каже мені звернути вздовж стіни до буди. Я під'їжджаю заднім ходом до ґрат, схожих на ті, що були в зоопарку. Верден відкриває багажник, витягає звідти мішки й дослівно витрушує з них ув'язнених хижаків на цементні плити, з яких Паскаль підмів опале листя. Ми зачиняємо двері, і я дивлюся на них. Вовки спокійно вилизуються, немов побували під дощем, і знову стають такими, як були в зоопарку: стають, уткнувшись мордами в ґрати, тихо-мирно вдивляючись у далечінь. Вони ще раз несвідомо (чи свідомо?) виконали свою місію: безперечно, в Клермоні вони непрямо спричинили смерть. Але не можна ставити це їм за провину, бо якраз у цьому їхнє призначення. Досить було тільки їхнього духу, щоб заподіяти смерть.

Ми вже цілу добу на ногах, і я дуже втомлений. Хлопець не прокидався, але Марінетта каже, що все гаразд. Я вмиваюся, думаючи про слова Вердена: ми зробили хлопцеві ще один сюрприз — вовчиця щіна, вона чекає вовчат. Вони народяться за кілька тижнів.

— То як, — запитує мене Паскаль за сніданком, — важко було?

— З чим?

— Із вовками?

— Звідки ти знаєш, що йдеться про вовків?

— А чому ж ви їздили так довго? Вони здорові?

— Мабуть, так. Вовчиця чекає малих.

— Чудово! Вони в буді?

— Так, як ти казав. Хочеш подивитися?

— Тепер, коли вони вже там, нема чого квапитися. Як їх звати?

— Не знаю. Вони мені не сказали. Назвеш їх сам.

Тримаючись за руки, ми йдемо до буди. Вовки не змінили пози. Враження таке, ніби вони й не ворухнулися, не зрушились ні на міліметр. Вони й далі стоять, дивлячись у далечінь, на ліс, але я розумію,

що цей спокій — не спокій очікування. Вони живуть у мовчанні, і я в захваті від них. Людина живе в колотнечі. Якщо вона зростає, якщо піднімається трохи вище від себе, то здобуває трохи спокою й зупиняється в мовчазній тривозі. Якщо ж піде далі, тривога переходить у спокій і людина починає очікувати. «Чекай. Побачиш». Але людина не може піти далі, вище. Людина не може. Надто вже розріджене тут повітря.

— Я їх знаю, правда? — запитує хлопець, уважно позираючи на вовків.

— Так. Це ті, яких ми разом бачили.

— Ви добре зробили, що привезли їх. Це, мабуть, було нелегко, але ви мали рацію, бо тепер треба діяти швидко. Часу вже обмаль.

— Не треба говорити про майбутнє. Досить сьогоднішнього. То як ти назвеш їх?

— Знаєш, ім'я — це важлива річ. Тут не можна назвати, як заманеться. Треба відгадати імена, які вони вже мають. Це самець і самиця, правда?

— Так. Я вже казав тобі — у вовчиці будуть вовченята.

— Отже, я думаю, що їх звати Адам і Єва.

42

Осінь ступає далі: жовкне й опадає листя, але ще не холодно. Наскільки мені відомо, вовки ще не лазили в тунель, який веде в погріб. Вони, очевидно, скористаються з нього взимку, щоб заховатись від снігу. Але кажуть, ніби вовки люблять сніг.

Ось так плаває на хвилях часу те, що я назвав колись нашим піратським кораблем, а вірніше, обложеною фортецею. Навколо неї вирують усі нещастя світу, але всередині її сталося, найгірше: на борту в нас чума, і нам годилося б вивісити на вежах чорний прапор. З нами не буде вже нічого гіршого від того, що є. Той з-поміж нас, хто мав би жити найдовше, мій син — вражений нею.

А над замком, як і належить обложеної фортеці, щодня пролітає літак. Він завжди з'являється точно ополудні й летить дуже високо, з півночі на південь; по-моєму, це лайнер рейсу Париж — Алжир. Він пролітає пунктуально і пророче, і сонячне проміння виблискує на його сріблястих крилах.

І я думаю про всі літаки, що безнастанно кружляють угорі над мирними краями; літаки, що перевозять не пасажирів, а жажливі бомби, здатні стерти з лиця землі цілі міста. Іноді одна з них випадково падає, як-от на Корсіку. Я думаю про ті великі бомбардувальники шістдесяті метрів завдовжки, з елегантними, випуклими формами, які досі возять смертоносні яйця; вони кружляють у стратосфері по суворо визначеному маршруту, чекаючи на електронний наказ (який, на щастя, досі не пролунав), щоб скинути все, покінчити з усім. Я думаю про ту тисячу вісімсот міжконтинентальних ракет, якими володіє Захід. Я думаю про ті могутні підводні човни, які блукають у глибинах океанів, місяцями не зупиняючись завдяки атомному двигунові; вони невловимі для радарів і щохвилини готові вистрелити залпом ракет, які, з жахливою точністю

прямуючи за тисячі кілометрів до заснухих міст, перетворюють їх на полі. Я думаю про секретні контейнери, що лежать на морському дні у певних таємних місцях; людство не чуло про них, лише кілька осіб, що працюють біля якогось електричного табло, знають про це. І варто їм натиснути кнопки, як сірі циліндри повільно піднімуться з морського дна і також випльонуть смерть на далекі країни. Я думаю про те, що запас термоядерної зброї в шістдесятих роках (а він щодня збільшується) дорівнює понад двадцяти тоннам динаміту на кожного чоловіка, жінку чи дитину на землі. Кожне людське життя, червоної, білої, жовтої або чорної раси, зазнає постійної небезпеки — на одне життя — більше двадцяти тонн вибухівки, тобто сила, здатна тисячі разів знищити кожну особу.

У траншеях розміщена менш потужна зброя сухопутних армій, теж у повній готовності, постійно націлена на зазначені об'єкти. Отже, по-моєму, існують тактичні ракети, названі відповідно до їхньої цілі: Париж, Москва, Лондон, Берлін чи Марсель. Можливо, десь існує маленька ракета, на якій жартун-офіцер вивів: «Іродський замок».

Та ні. Це малоймовірно, не тільки тому, що на військовій мові ми є надто малим об'єктом, а тому, що не варто цього робити. Все вже зроблено. Ми взяли атомну смерть із собою в нашу останню подорож, у наші стіни. Вона теж тече в Паскалевій крові, в крові того з-поміж нас, кого вона забере. Вже нема потреби стріляти в нас. Треба тільки полишити нас на себе. Без нової атаки самі ми наближаємось до розв'язки. Чума у нас на борту.

Я піднімаюся в бібліотеку і, щоб трохи розвіяти ті страшні думки, розгортаю томик Бюффона, де є розділ про вовків. Я не читав його, відколи приїхав з Парижа. На щастя — чи на лихо — натрапляю на уривок, найбільш для мене хвилюючий. Ідеться про полювання на вовків. Бюффон пояснює, що не всякі пси одважуються йти по вовчих слідах, і лише хорти, випущені цілими зграями, переслідують звіра. Треба випускати їх услід один одному, а вершник мусить підганяти їх, щоб вони часом не повернули назад. Врешті вони вимучують хижака, і людина забиває його ножом. Але пси одходять від мертвого звіра, відмовляючись його їсти.

Полювати на вовків можна також із гончаками. «Але через те, що вовк біжить просто вперед, і біжить цілий день, такі лови дуже втомлюють».

43

— Нещастя! — каже мені Паскаль.

Я кидаю швидкий погляд на нього: тяжко чути про це від дитини, яка сама втілює в собі всі нещастя. Але потім заспокоююсь. Із дітьми завжди трапляється неймовірно. Розміри подій для них ніколи не збігаються з такими в дорослих, а якщо скоїлося лихо, то тут, певно, йдеться про аварію електричного поїзда, в якого, мабуть, поламалося якесь колесо.

— Що? Що скоїлося?

— Пам'ятаєш, ти казав мені не виходити самому через того оскаженілого коня?

— Справді, то що з того?

— А те, що я шукав, чим розважитись удома. Я спустився в погріб і поліз у тунель для вовків...

— Я ж казав тобі не робити цього. Вони на тебе напали?

— Ні, зовсім ні. Один вовк упав у колодязь.

Я відчуваю полегкість. З хлопцем нічого не сталося. Я дивлюся на нього, і здається, ніби образ його закарбовується в моїй уяві. Так буває: безперечно, це наслідок перевтоми. Все, як у фільмі, коли раптом зупиняється кадр. Таке зображення одразу ж стає незабутнім, від нього не втечеш і силу його відчуваєш тільки іноді... Ось таким я бачу хлопця, ніби вперше, і мене вражає його краса. Я так кажу, хоч він і мій син. Звичайно, я й раніше знав його лагідність, але інша людина не вирізняла б Паскаля з-поміж інших десятирічних хлопчаків. Та я помічаю, що за час, проведений віч-на-віч зі смертю, він дуже змінився. Нічого не втративши од свого дитинного спокою, він духовно змужнів, і це помітно. Якась поважність і почуття відповідальності, які приходять лише з віком, виразно позначились на ньому. І, хоч його обличчя так змужніло, усмішка стала свіжіша, дитинніша, так, ніби він помолодів і змужнів водночас. Такий вираз іноді буває на обличчях старих акторів; вони стільки пережили, що віку їхнього не вгадаєш; вони стільки творили, стільки молодості явили глядачеві, що та молодість передалася їм самим, і в своїй гордій поставі вони одночасно і діти, і старі.

Паскаль став їхнім братом і товаришем по зброї. Він уміє страждати мовчки, і я гордий, що маю такого сина. Безперечно, я не вартий його. Вже в десять років він став сильним, а цього не дають ні народження, ні гроші, ні влада.

Мій хлопець став незалежним, і, якою б не була розв'язка, цього не відбереш у нього. Трагедію, що впала на нього, він обернув на долю. І долю, яка випала йому, він переміг. Тепер він вільний назавжди.

Я й далі твердо гратиму (бо світ — це театр) роль батька — так спокійно, так розважливо, як тільки зможу, хоч, мабуть, саме розважливості мені бракує. Так буде зовні. А по суті, я відчуваю — Паскаль далеко випередив мене. Він попереду — може, тому, що він дитина, а може, й тому, що має скоро вмерти, або з тисячі інших причин, яких я не знаю, але які таємно супроводять його. Він мій син, але й мій володар. Господи, господи, не покидай мене! Не залишай мене самого серед ночі, тоді як сам ідеш у світлі!

Хлопець носить задовге волосся і хоче зберегти його таким, бо це модно. Підстригтись він не бажає. Але, дивина, від цього він не має вигляду дитини двадцятого століття. У нього середньовічна голівка, голівка молодого принца. Є багато гарних книжок, і серед тих, які Паскалеві найбільше до вподоби — збірка чудових романів про лицарів Круглого Столу.

Я біля ніг дитини, яку так шаную, але тут не варто виявляти недоречної, надмірної скромності. Я навіть міг би провести аналогію із Ланселотом Озерним, одним із найславніших лицарів свого часу. Але

кохання Ланселота мало й інший бік, бо «через слабкість крижів» мужній вояк так і не став найвидатнішим лицарем. І лише його син Галаад, «цнотливий лицар», став справді великим. Лише він зміг проглянути одвічні таємниці й «покласти край вікам пригод».

— Я дуже налякався,— каже Паскаль,— боявся, що то поранилась Єва і що загинуть вовченята. Але ні! То впав Адам. Дошки, покладені Верденом, розсунулися.

— Він скавулить?

— Ні.

— А де Єва?

— Вона стоїть над ним. І теж мовчить.

— Попередь Вердена. Хай принесе драбину.

В яскравому світлі ліхтаря за три-чотири метри од себе ми бачимо вовка, що лежить клубочком на дні колодязя. Одна його передня лапа, певне, перебита, бо неприродно зігнута. Він поволі підіймає голову й спокійно дивиться на нас. Я хочу спуститися, але Верден не дозволяє, кажучи, що я не зумію, і вовк уже раз укусив мене. Спустившись, він каже, що лапа не зламана, лиш вивихнуте плече, це не страшно. Потім Верден рішуче бере його на руки, нерухомого й притихлого, і вилазить нагору. Лише тоді, як він з'являється, я помічаю, що вже добру хвилину ми стоїмо біля недовірливої, грізної вовчиці, яка вкусила мене в Парижі.

— Гарзд,— каже Верден,— я знову закрию колодязь. Та ночі вже холодні. Раз вовк не може ходити, треба покласти його в погребі.

Він кладе хижака на долівку, присідає, довго мацає його плече своїми сильними, вправними руками, потім, ставши ногою вовкові на огруддя, швидким і сильним рухом смикає лапу. Чути сухий хряск і коротке гарчання. Потім вовк лягає і заплющує очі. Його хвора лапа знову лежить нормально. Верден відкочує рукава сорочки. Вовчиця підступає до нього і швидко, один тільки раз лиже його в руку. Потім лиже вовкові плече й лягає біля нього.

Виходячи з погребя, я озираюся й бачу обох вовків: вони лежать, витягнувши голови, й мовчки дивляться на нас.

44

— Вовк довго хворітиме? — питає Паскаль Вердена.

— Навряд. За кілька днів він буде на ногах. Побачиш.

— Він дивитиметься на ліс?

— Не знаю, можливо. Та відтепер ми повинні все інакше влаштувати. Досі я займався твоїми вовками. Тепер у мене більше нема часу. Ти маєш глядіти їх. Поки що попроси миску води у Марінетти, дай їм пити.

— Гарзд.

Хлопець виходить. Я обертаюся до Вердена.

— Ти пускаєш його самого?

— Так.

— Не боїшся, що скоїться що-небудь?

— Ні. Він нічим не ризикує. Тим більше зараз.

Я досить заповзятливий і волів би бути владним. Але життя навчило мене стримуватись, чекати й дивитись, перш ніж діяти. Певно, я ніколи б не посмів пустити сина до вовків самого. Але ми вже прожили трохи біля них, і без шкоди. А надто я довіряю Верденові, його глибокому життєвому інстинктові, більшому, ніж мій. Він теж безтямно любить хлопця і ні в якому разі не став би наражати його на небезпеку. Якщо він вирішив, що настала хвилина послати Паскаля без опіки до вовків, я готовий розділити з ним цей ризик. Той, хто живе на землі, мусить не тільки розуміти, що можна робити, але й відчувати; так завжди помічаєш найголовніше. Завжди слід зважити все, перш ніж приймати рішення.

Усе ж таки я трохи стримуюсь, щоб не кинутись на сходи глянути, що відбувається в погребі і, якщо потрібно, захистити сина. Але Верден має рацію, нема чого турбуватися. Незабаром виходить радісний Паскаль. Видно, що це нове доручення сповнює його гордістю. Яка-бо честь давати їсти й пити вовкам! Вперше після нашого прибуття сюди Паскаль виглядає щасливим, і щастя його повніше, ніж того дня, як приїхав синій трактор. Розпочинається новий етап нашого життя. Ще один! Хоча б їх було багато!

Вовки увійшли в нашу сім'ю. Вранці й увечері Паскаль носить їм воду й м'ясо. «Їхня пристрасть до м'яса — одна з найсильніших», — пише Бюффон.

Ставлення Марінетти до вовків теж змінилося. Коли ми привезли їх, вона тільки й сказала: «О бідолахи!» То на овернський кшталт означало, що ми божевільні. Сьогодні вона так не скаже. Навпаки, вона уважно і з якоюсь шанобливістю готує щовечора їжу вовкам. Вона теж, не відаючи про Паскалеву хворобу, передчуває — те, що діється зараз у нас, надзвичайне, і слід змиритися з неймовірним, так буде найприродніше.

Утомившись, я йду спати раніше від інших, навіть від Паскаля. Проходячи у ванну, бачу своє обличчя, ніби вперше помітив його. Живучи серед примар, я не впізнаю себе. Справді, моє волосся на скронях посивіло, навіть дуже посивіло після від'їзду з Парижа. Однак обличчя гладше, спокійніше, ніж будь-коли, і я дивлюся на нього, як на чуже. Так само, як про дитину, можна сказати, що я помолодів. Як і він — хоч, мабуть, і не так, як він — здається, ніби я вперше в житті став спокійніший. Бо я не був спокійний, відколи розпочав свої справи. Я жив у розпачі, і моя старість була зі мною. У тридцять років багато що мене лякало. Звичайно, я працював непогано, і часто мені щастило, але тривога не покидала мене. Мені все байдуже. Лиш те, що стоєть здоров'я сина, обходить мене, і, можливо, я справді наближаюся до таємничої відплати. Її принесе мені мімікрія. Люблячи сина більше, ніж себе, я, мабуть, зможу скористатися з частки його дитинства. Я не дорівняюся йому — таке припущення неймовірне, та й безглузде, — але буду його супроводити, буду кимсь на зразок пажу з його почту, непомітним, одягненим у чорне, десь позаду від принца.

Ніч минає спокійно. З виснаженням приходить сон. Уранці, однісши вовкам сніданок, Паскаль хоче зіграти зі мною партію в шахи й

дуже тішить мене: вперше, відколи ми граємо, він мене перемагає. Грає він швидко, не задумуючись, упевнено й без оглядки, виграє чисто. А потім, поважно складаючи дерев'яні фігурки в лаковану шахівницю, перепрошує за цей виграш. Я задоволено посміхаюся. Мабуть, ми справді стали розсудливішими, здібнішими. Між нами більше нема неясності, недомовок.

Проте ополудні я не можу позбутися гіркого відчуття, коли бачу рейсовий лайнер, який пролітає над нашими головами, точно з півночі на південь. Я не люблю цього літака. Правду кажучи, я його ненавиджу. Але в мене нема ракети з боєголовкою, щоб його збити. А коли б навіть і була, не став би я цим забавлятися. Я ніколи не полював ні звірів, ні літаків, ні людей.

Та відгомін далекого двигуна, там, високо в небесах, щодня ятрить мій давній біль, бо цей літак нагадує, як я вже казав, великі міжконтинентальні бомбардувальники, що без кінця кружляють у розрідженому повітрі великих висот. Ті великі смертоносні птахи якнайкраще дають відчутти глибину ницості людського серця, ницості, яку так уподобало військове мистецтво. Колись простий люд не любив солдатів, бо вони спустошували поля й гвалтували жінок. Але той самий простолюд аплодував воякам на парадах, бо вони із зброєю в руках втілювали ганебну частину їх самих, втілювали дрібну мрію про славу. Але з віками вищі офіцери, які ще за часів Наполеона самі йшли в бій, усе частіше уникали цього. Загроза атомних бомбардувальників означає, що сьогодні ми дійшли краю цих моторошних змін. Беззбройна юрба (жінки й діти, які чекають автобуса, щоб повернутися додому) виставлена в перших лавах, беззахисна, просто неба, приречена на смерть у полум'ї, якщо впадуть ці водневі яйця. А високі чини, уникаючи того, що колись було фронтом, перебуватимуть тим часом у сховищах, у бетонуваних бункерах, за п'ятстами залізними брамами. Мирні люди постійно живуть під загрозою смерті, смерті, перед якою вони беззахисні. А тим часом військовий штаб (тільки в його владі розв'язання чи припинення війни) єдиний не боїться бути враженим. Честі тут мало.

Техніка обопільної загрози (двадцять тонн вибухівки на душу населення) — честі тут іще менше. Бо той, хто загрожує, не є ще найсміливішим. Той, хто носить у кишені револьвер та розмахує ним у ка-в'ярні — не вільна людина, а просто злочинець.

Сьогодні важко судити про кінцеві стадії цього фатального механізму. Я вже казав: відколи сто тисяч років тому до витесаного кременя було прив'язано ручку, щоб зробити з нього сокиру й на півметра далі понести смерть, відтоді люди йдуть цим згубним шляхом, а промисловий розвиток дев'ятнадцятого століття явив собою блискавичний поступ. Судіть самі! Мушу визнати, що й мені самому довелось якось кинути атомну бомбу. Це була миша. В дитинстві я часто бачив, як ставлять пастки, і, коли миша потрапляла туди, господиня кидала сіре, ще напівживе тільце у палаючу піч. По-моєму, так завжди робилося. Я дивився на це з німим жахом, але не протестував. Втім, ніхто б не слухав моїх протестів, а сам я вагався: чи можна було б уникнути цієї жорстокості? І от торік я опинився в подібному становищі. Прибувши на суботу й неділю до Ірода, я сидів на самоті в бібліотеці перед

коминком, підкидаючи поліна у вогонь. Почувши позаду легеньке шарудіння й озирнувшись, я побачив маленьку мишку, що заблукала й шастала по підлозі, немов дитяча іграшка. Хвилину я дивився на неї з цікавістю, та врешті подумав, що це мій останній вечір в Іроді. Завтра вранці я поїду в Париж, повернуся не швидше, як за два тижні, а може, й пізніше, і якщо миша залишиться тут, вона, безперечно, погризе багато книжок. Взагалі миші вишукують найдавніші й найцікавіші видання (мабуть, книжки, як і вина, кращають з часом) — і обгризають ріжки палітурок. За тиждень вони можуть пошкодити цілу полицю. Повного зібрання Вольтера їм вистачить на місяць. Отже, я дивився на мишку з досі незнаним смутком, зрозумівши, що мушу її вбити. Це було б легко, бо вона невпевнено бігала взад і вперед, вимучена, а може, й надто молода, щоб бути прудкою і впевненою. У мене зовсім не ставало духу отак убити її. Погляд мій упав на вогонь, і мені здалося, — через власну мою боязкість (вона помре від вогню, а не від мене, то буде чиста смерть, як існують «чисті» водневі бомби), а може, через неприємний спогад про запах паленого, — здалося мені, ніби вогонь якнайкраще допоможе покінчити з цим. Я приглушив мишу легеньким ударом коцюби, ніби граючись, із жалем, клянусь, я соромився цього; потім узяв нерухоме тільце лопаткою й кинув у вогонь... Збентежений учиненням, я сів у крісло і знову перегорнув сторінку — хоч і не міг читати, — аж тут раптом затріпотів попелястий клубочок на розжарених головешках. Потім із приску вилізла маленька миша з обгорілими вухами, вилізла з того шаленого атомного пекла і сховалася в купі дров. Я майже захворів од того, сидів ще кілька годин, не прочитавши й двадцяти сторінок. Я не знав, що робити. Спробувати лікувати її — це було б верхом лицемірства. Розібрати дрова, щоб зловити її й знову кинути в полум'я — для її ж добра, ще жахливіше. До того ж я й не посмів би. Може, через ту тимчасову перемогу над смертю вона заслужила на життя, як у середньовіччя той, хто витримував тортури інквізиції. Справді, я нічого не міг зробити, не міг ні врятувати її (а втім, вона була приречена), ані добити. Так минув вечір. Нерухомий, ховаючи смуток і збентеження, я вдавав, ніби читаю, щохвилини позираючи на оберемок дров...

Назавтра вранці, перш ніж їхати, я пішов знову в бібліотеку і перед погаслим уже коминком, де лише теплився попіл, з тремтінням у серці підняв оберемок дров. Я нічого не побачив. Мишки тут не було. Вона все-таки знайшла силу втекти. Я не шукав її. Повернувшись до Парижа, я не мав більше часу про неї думати.

Я не пам'ятав про неї, коли повернувся за два тижні. Та раптом, переставляючи крісло, я побачив її маленький труп. Його легко було впізнати. Я підняв його за тоненький хвостик, як то роблять із мишами, щоб знову кинути їх у вогонь і стерти сліди. (У певному сенсі я діяв, як злочинець, який знищує тіло, в надії приховати вчинений злочин.) Та ще одна несподіванка чекала на мене: цей маленький сірий труп уже нічого не важив. Здавалося, ніби в руці зів'ялий листок чи поштова марка. А що я ніколи не тримав мишей, то не знаю, чи завжди вони такі, але думаю — ні, це лише так з моєю жертвою, бо пекучий вогонь обезводнив її, зробив із неї маленьку мумію. Я кинув її у вогонь, та й по тому. Але хвалитися цим важко. Тепер я сумніваюся в усьому.

Я ненавиджу зброю, ненавиджу війну, ненавиджу бомби, одна з яких уразила кров моєї дитини, але вагаюсь осуджувати когось, бо сам я виявився найжорстокішим із людей...

Верден не помилився: доглянутий ним вовк швидко одужав. На третій день він сам уже дійшов до буди й застиг там, обернувшись до лісу, втупивши погляд у сірі небеса, що віщували снігову бурю, чекаючи й не чекаючи нічого, несучи в собі всю свою нетутешню владність.

Біля нього — вже помітно щінна вовчиця; гадаю, що незабаром з'являться вовченята. Бюффон каже, що «як настане час родити, вовчиці шукають у лісі лігво», місце, добре сховане густими чагарниками, і там готують ложе з моху. Вовченята, — найчастіше їх буває п'ятеро-шестеро, — лише кілька днів ссуть молоко, потім батьки починають призвичаювати їх до м'яса, пережовуючи його в перші дні. Паскаль (він ніколи це не чув, бо лише в зоопарку вперше побачив вовка, а в Оверні ось уже п'ятдесят років, як вони позникали) самовіддано готує в погребі таку постелю — з моху й соломи. Вовчиця сідає біля нього на задні лапи й дивиться. Іноді зводиться, хапає зубами жмутки соломи, щоб вирівняти їх. Часом лягає, ніби випробовуючи це житло, і бере дитячу руку в рота, отак засвідчуючи свою приязнь. Побачивши, як Паскалевої долоні торкнулись ті могутні зуби, що проткнули мою руку, мов аркуш паперу, я здригнувся. Вони заприятелювалися з хлопцем, який опікується ними й носить їм їжу.

До нас заходить Верне. Він ще не знайшов свого ошалілого коня і просить остерігатися. Дні стають похмуріші. Мабуть, надходить зима. Незабаром випаде сніг.

Цієї ночі народилося четверо вовченят. У них, як у щенят, заплющені очі, і вовчиця терпляче лиже їм повіки. Паскаль часто сидить біля них на твердій долівці погребу, недалеко від постелі.

Залишаючи поснулих вовченят, що уткнулися мордочками в боки матері, Паскаль іде до Вердена. Він вирішив, що буда ця надто відкрита вітрам, тож слід обсадити її ялинами. Верден погоджується — якраз пора. Древа слід садити узимку, коли вони не мають соку, а ще краще восени, двадцять п'ятого листопада, «на святої Катерини саме час для деревини». Отож Верден виводить машину, і пополудні вони їдуть до лісу, викопують молоденькі ялинки, садять їх довкола буди.

— Як ти гадаєш, вони скоро виростуть? — запитує Паскаль Вердена, коли той приходить до нас у бібліотеку.

— Залежно від сортів. Та тут є багато модрини, вона виганяється швидко, спочатку шістдесят сантиметрів на рік, а далі й метр.

— Це багато, — каже Паскаль. — Справді шкода, що я цього не побачу.

— Чому ж, ти побачиш.

— З неба?

— Ні, з вікна своєї кімнати.

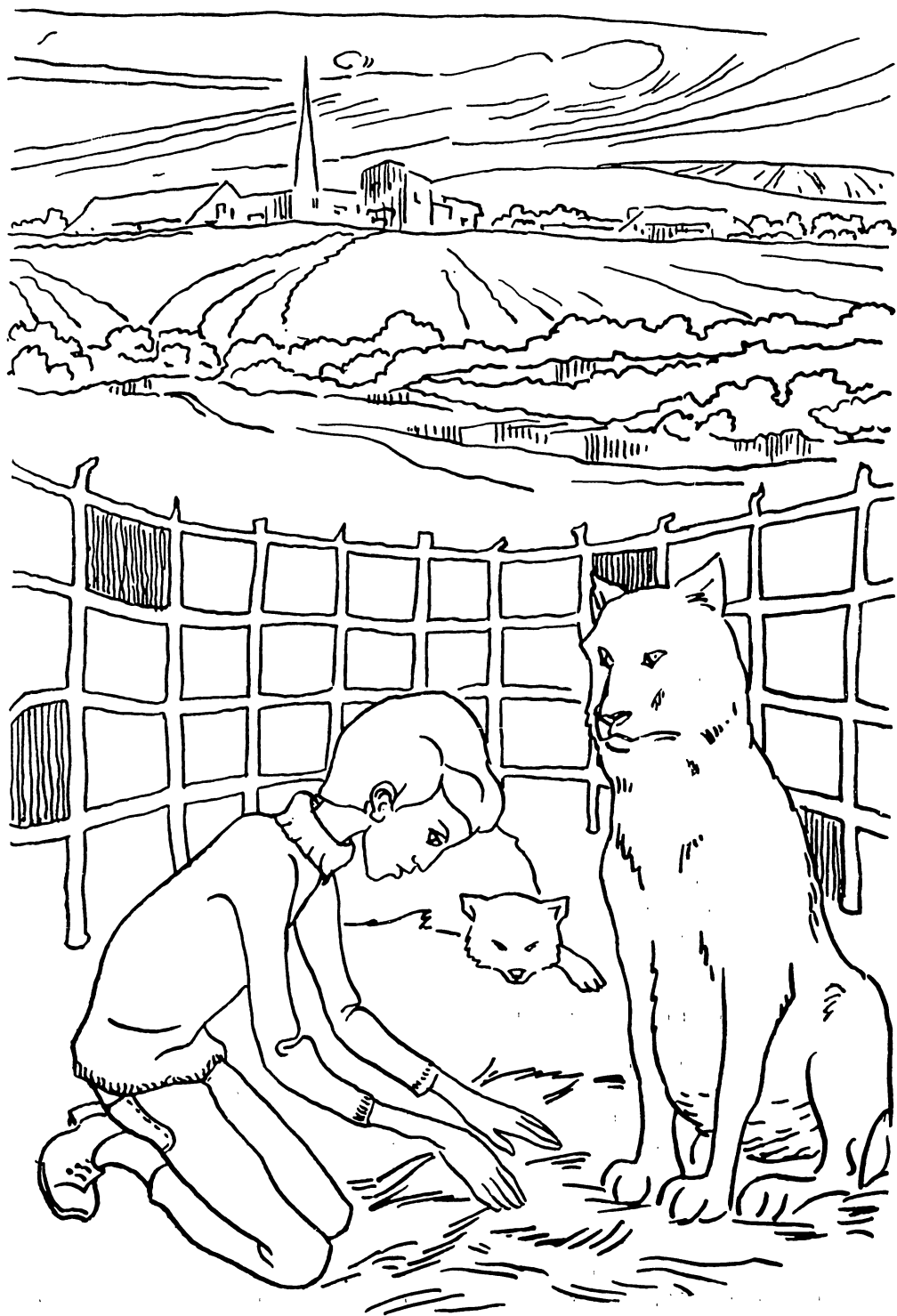
— Хтозна. Час минає, вже небагато лишилося. Зрештою, я сподіваюся, що це триватиме до різдва.

Різдво буде за місяць.

— А чого б ти хотів на різдво?

— О, не знаю. Хотів би якийсь сюрприз. Я покладаюся на тебе.

Дитина дивиться на мене й усміхається. І ввічливо додає:



— Я навіть уже маю найважливіше: тебе, вовків і синій трактор. Я певний, що не нудьгуватиму.

— Гаразд, подумай як слід. Як щось надумаєш, скажеш.

— Я дуже хотів би...

— Що?

— Я дуже хотів би дожити до великодня й бачити, як оживуть мої ялинки. Але тут уже нічого не вдієш.

— Ти побачиш їх.

— Дуже хотілося б, але боюсь, що не побачу. Я втомлений.

Не маючи сили щось відповісти, я беру хлопця за руку, пригортаю до себе, садовлю на коліна й міцно обіймаю. Він сидить отак нерухомо, безрадний. Засинає. Верден навшпиньки виходить. Я довго сиджу перед коминком, дивлюсь, як поволі згасає вогонь, бо не можу встати, щоб підкласти поліно: Паскаль прокинувся б. Залишаюсь на самоті цілу ніч, протягом тисячі або двох тисяч років, тримаючи на руках свого важкого, дуже важкого сина, немовби сон надав йому безмірної ваги. Сильні спазми охоплюють моє тіло; спазми стають усе різкіші, болісніші. Та я хотів би, щоб вони були ще боліснішими, хотів би мучитися, хотів би терпіти той біль тисячу років, або лиш увесь цей час жив мій син. Я не плачу.

Вже вночі, тримаючи його на руках, сходжу до спальні й кладу його в дитяче ліжко, поруч із моїм. Я теж засинаю втомлений.

Раптом я прокидаюся. Хлопець схилився наді мною й промовляє до мене. Ще не світає. Та котра ж година?

— Татку! Татку!

— Що? Котра година?

— Ось мій годинник.

Я протираю очі, у напівсні дивлюся на циферблат при світлі лампи, запаленої хлопцем.

— Та ще тільки четверта ранку. Що з тобою?

— Скажи, татку, будемо вставати?

— А що робити в таку рань? Може, краще лягти? Що з тобою?

— Можна лягти біля тебе?

— Гаразд. Швиденько. Я гашу світло.

Хлопець перелазить у моє ліжко. Він голий.

— Де ти подів свої піжамні штани?

— Це пусте, пусте,— каже Паскаль, перебираючись до мене в ліжко.

Несамохіть я гашу світло. Та подумавши, знову вмикаю, встаю і йду оглянути синове ліжко. Вогкі піжамні штани лежать поміж розкиданих простирадел. Видно, що хлопець обмочив ліжко, чого з ним не траплялося вже багато років. Але з сорому не хотів нічого мені говорити. Я теж нічого не кажу, лягаю і вимикаю світло.

Але сам я довго не можу заснути й лежу нерухомий. Це ослаблення дитячого тіла видається мені страшним знаком і надзвичайно вражає мене. Відомо, що такі випадки завжди обумовлені психічно. Вони спричинені страхом, а не хворобою. Це одна з найсерйозніших пересторог, дзвін, що б'є серед безконечних глибин простору, у темряві підсвідомого. Отож, коли стається катастрофа, наприклад, прориває греблю й смерть сотнями бере заскочених людей, завжди врятовуються тварини.

Вчасно попереджені глибокими силами свого єства, вони тікають перші. Якби син свідомо сказав мені, що боїться, я не турбувався б надто, пояснюючи це надміром уяви. Але якщо слабне тіло і жах криється в напруженні нервових волокон, мені страшно.

Вперше, чіткіше ніж тоді, як зі мною розмовляв лікар, я усвідомлюю, що син мій, мабуть, помре, помре насправді. Я розумію, що досі сподівався на чудо. Але, коли діють найдрімучіші сили природи, чуда не станеться. Шанси дитини — ніщо поруч із передчуттями її власного тіла.

Саме тоді я подумав про священика.

46

— Я дуже радий. Давно вже не бачив вас, пане Сегюр, — каже мені старий.

— Я не вірую, пане кюре, ви добре знаєте...

— А варто б, пане Сегюр, варто...

Кімната його не має того простуватого вигляду, який взагалі властивий житлам священиків. Звичайно, там є стоси незрозумілих книжок на етажерках, є й примітивні гравюри; атмосфера гордовитої, показної скромності панує тут над усім. Убогість рятує тут усе. Складається враження, ніби ти в селянській хатині XV століття. Порожньо, лише велике розп'яття на білій стіні, розхитаний стіл, двоє незручних крісел, в яких ми сидимо. У грубці не палено. Холодно. Кюре нічого не каже, ні про що не запитує. Він чекає, поки я озвуся сам. Священики — як лікарі: вони не мають жодних ілюзій. Вони добре знають, що до них приходиш як хворий. І не наполягають, щоб ти розкривав таємниці серця. Вони чекають коли почнеш говорити сам, повідаєш своє горе. От і все.

Разакський кюре худий, виснажений, трохи схожий на Арського священика¹. Сутана його чиста, але така стара, така запраена, що чорний колір уже став сірим. Кюре не дивиться на мене, він розглядає свої руки, складені на колінах.

Я говорю, бо для того й прийшов. Кюре спокійно дивиться мені просто у вічі. У нього туманний погляд, проинятий смутком, та в очах його — велика сила, надзвичайна воля. Ми хвилину мовчимо. Гадаючи, що він чекає кінця розповіді, я нагадую йому, що Паскалева мати суворо додержувалася релігійних обрядів і дитина в таборі жила в такому ж оточенні: як бути? Я зробив усе, що міг, навіть якщо цього не вистачало, щоб розвіяти його тривогу. Та не личить і жити в незнанні. Чи варто було б привести його до священика?

Кюре й далі дивиться на кінчики своїх пальців і нічого не каже. Врешті підводить голову, знову дивиться на мене і промовляє трохи дивну фразу, що не має жодного зв'язку з моїм запитанням.

— Я втратив пам'ять.

Я мовчу збентежений. Кюре теж мовчить кілька довгих хвилин, оглядаючи свої пальці, потім каже:

— Це мені дуже допомагає.

Знову западає мовчанка.

¹ Жан Батіст-Марі (1821—1910), відомий під ім'ям Арського священика, якого католицька релігія проголосила святим

— Знаєте, — озивається кюре глухим голосом, — є одна історія, та я забув її подробиці. Ви її знаєте — про дитину, що колись померла у святості. А може, там ішлося про святого, коли він був дитиною? Гадаю, чи не був це святий Людовік Гонзагський. В усякому разі, він бавився іграшками, і його запитали, як би він витратив свої останні п'ятнадцять хвилин, коли б дізнався, що за чверть години має бути кінець світу...

— Так, пригадую...

— Отож. Він сказав, що грався б далі.

— «Бог — мій товариш по грі, — несамохіть одповів я. — У всесвіті нема ні ладу, ні глузду».

— Я не знав цього тексту. Або вже не пригадую. Це від святого Іоанна?

— Ні, це з Рамакрішні.

— Так.

Зненацька кюре владно підводиться:

— Ідіть, пане Сегюр! Ідіть звідси. Я відчуваю, що вам слід іти. Повертайтеся до сина: ви потрібні йому.

Ми, схвильовані, стоїмо один проти одного. Пасма сивого волосся спадають кюре на скроні.

— Не приводьте до мене сина! Я не хочу його бачити! Я лише засмучу його! Хай він грається! Хай він грається! Незабаром різдво. Купіть йому подарунки. Прикрасьте ялинку! Влаштуйте велике свято! Не запрошуйте мене! Будьте з ним!

Ми дивимось один на одного.

— Я втратив пам'ять, — каже мені кюре знову спокійним голосом, ніби за всяку ціну хоче мене в цьому переконати, ніби це для нього дуже важливо. — Завтра відправлю за нього месу. Все це нестерпно.

— Так.

Кюре велично дивиться мені просто в вічі. Раптом він відходить, поволі підіймається, ніби сідає на престол, стає строгим, зверхнім, дуже далеким, як королі, і помолоділим голосом, карбуючи кожний склад, наказує:

— Але ми мусимо терпіти.— Він проводить рукою по чолі.— Заради вас, пане Сегюр, я відправлю завтра месу; вам вона потрібніша, ніж йому.

— Так.

— Мені теж.

Кюре уважно дивиться на мене й несподівано заходиться риданням. Ми обіймаємося й плачемо, як двоє дітей. Ми виснажені. Сидимо так довго, ніби мертві, заспокоюючись поволі, стиха схлипуючи. Кюре витирає мені очі рукавом сутани. Потім дістає хусточку й витирає собі щоки.

— Котра година?

Я дивлюсь на годинник.

— П'ята.

— Доведеться покинути вас, пане Сегюр. Моя служниця хвора, і я мушу підмести церкву.

Ми тиснемо один одному руки.

— Я втратив пам'ять, — ще раз каже кюре.

— Вам поталанило.

— Так, я знаю.

Я пишу до Вікторії. Пишу, що серце моє крається. Сили полишають мене. Я надто переоцінив себе, гадаючи, що матиму досить снаги, щоб відбутися цю жакливу і, мабуть, останню подорож, бути з хлопцем ці три надто короткі і надто довгі місяці. То він переможець, а я переможений. Вражений на смерть, він завжди володів собою. А я схибив. Виснажений, я ліг. Я діяв нерозважно, бажаючи сам дійти до того, я не хотів, щоб якась чужа жінка була присутня в останні хвилини життя мого маленького хлопчика. Це була не розважливність, а гординя. Вікторія не була чужою, і Паскаль був би щасливий з нею. В усякому разі, я сам був би не такий нещасний. Не треба шукати правди. Людська правда — це бути поруч із коханою жінкою. У цьому й полягає таїнство, якому, врешті, найрозумніші, найученіші і найдосвідченіші люди присвятили весь свій час упродовж тисячоліть: йдеться про шлюб. Йдеться про те, щоб поєднати чоловіче сонце з жіночою зіркою. Треба поєднати чоловіка з коханою жінкою, щоб це подвійне ество могло протистояти долі. Треба бути простим. Нема чого ламати комедії.

Я пишу цього листа, цей відчайдушний крик. Але його не відправлено. Я не маю часу: Марінетта повідомляє, що в хлопця жар. Він сам відчув, що чоло гаряче, і попросив зміряти температуру. Тридцять дев'ять градусів. Я кидаюсь у спальню Паскаля. Він сидить на ліжку, обкладений подушками, і спокійно гортає альбом з кольоровими малюнками... Я швидко виходжу. Навіть не перевіряю температуру, не йду по разакського лікаря, тут же телефоную до Клермонської лікарні, домовляюсь з хірургом, спеціалістом з лейкозу. Спалах гарячки може справді бути симптомом повторного захворювання, і не можна ризикувати. На нас чекають завтра вранці. Не можна класти дитину зараз же, цього ж вечора. Окрім того, спеціаліст прийде лише завтра вранці.

Ось ми і в лікарні. Знову довгі білі коридори, знову відділи, санітарки, знову картки, які слід заповнювати. Є від чого кинутись на землю й вити вовком до смерті. Чи відшкодовуються страхуванням хвороби, спричинені водневою бомбою?

На подвір'ї лікарні стоїть велика різдвяна ялинка. Ось найвища іронія! У мить агонії, дорослі хворі, ви матимете подарунки від ваших мам і тат! Ви матимете це «пробач» за все! Вони з'являться на подвір'ї, стануть струнко і скажуть, що не навмисне це зробили! Сотні тисяч різноколірних електричних лампочок світитимуть уночі холодним морозним сяйвом, як погаслі зірки, і жодного радісного сюрпризу не буде на гілках цієї ялинки, виставленої в пустелі. Час відвідин минув: мене просять вийти. На завтра я маю повернутись і наймаю кімнату в міському готелі. На другий день мені нічого не кажуть. Таке правило, я вже знаю це. Вийшовши з лікарні, де я вважаюся своїм, купую різдвяні подарунки. Звичайно, мені хотілося б купити все, але я стримуюся. Це свято має бути схоже на всі попередні. Не можна, щоб якась особлива розкіш, ніби для виняткового випадку, стривожила хлопця, видавшись йому фатальним знаком, або розбудила передчуття, яких він уже зазнав. Ні! Треба, щоб усе було, як завжди. Я купую лише ще два вагони і пару стрілок для електричного поїзда і, перш ніж вийти з крамниці, прихоплюю ще рицарський обладунок Галаада. Правда, він пластмасовий.

Коли я приходжу в лікарню, то застаю спеціаліста з лейкозу. Він каже, що хлопець видужує. Жар спав, то був приступ ангіни. Нічого не знайдено. Аналіз крові позитивний, а, щоб заспокоїтись, взято пробу спинного мозку. Нічого страшного не знайдено. Навіть не знайдено слідів мієлобластів, тих жажливих тілець. Ми можемо святкувати різдво у себе дома. Щасливої дороги! Тримаючи хлопця за руку, я виходжу. З полегкістю покидаю це сумне, похмуре подвір'я, де веселою віхою похмурого свята стоїть ця гігантська ялинка — я зненавидів її, лише побачивши. Ми їдемо гірським шляхом.

Від Клермона до Ірода кілька десятків кілометрів дороги, але місцевість сильно різниться. Спочатку проїжджаємо трохи рівною, потім вузькою долиною, де шлях пнеться вгору. Вихоплюємось на високе плато — і нарешті у видолинку видно Разак. По дорозі вітаю дві скелі, схожі на кам'яні обличчя з острова Пасхи. Якщо вірити легенді, то різдвяної ночі вони підуть до річки пити воду. Потім починає падати сніг. Спочатку він непомітний — звичайний білий туман, який легко зчищається зі скла машини. Потім сніжинки стають вагоміші, і врешті ми попадаємо під справжній снігопад, як то буває в горах, коли господь вирішує перекрити шляхи й замести всі стежки. Наші колеса котяться по килимі, що заглушує шум. Спадає ніч. Коли ми перетинаємо Разак, місто вже засипане снігом, дахи аж прогинаються під ним, вікна дивляться в ніч своїми жовтими вогнями. На вулицях нікого. Сувора різдвяна казка нав'язала нам свою гру й панує над усім.

Коли ми прибуваємо до Ірода, Марінетта каже, що все гаразд; вона лише стурбована, бо сніг іде вже два дні, і ще тим, що двічі вранці вона з Верденом бачила сліди ошалілого коня, навіть на подвір'ї замку; певно, блукав там уночі, в місячному сяйві. Бо місяць був повний, а це недобрий знак.

Хай приходить місяць! Мені все одно! Хай приходять вовки — ми привітаємо їх, співаючи! Хай приходить смертоносний кінь! Ми закидаємо його сніжками! Мій син здоровий, як лише можна бути здоровим при такій страшній хворобі. Хвороба не відновилась. Він чуває себе добре, як лише можна почувати себе, коли лейкоз іще криється в крові. З рушницею на плечі до нас підходить Верден, розповідає про марні пошуки коня. Дивується з нашої байдужості. Ми залишаєм його на обід. Марінетта подає шоколадний торт, на якому білим цукром виведено :«Із щасливим поверненням».

48

«Коли перестаєш боятися, приходить те, чого боявся», — каже мій учитель Лао-Цзи¹. Так просто, але всі про те забувають. А це — річ неминуча. Наступного ранку сніговий покрив на подвір'ї зріс іще на десять сантиметрів. Отже, вночі падав сніг, але тепер погода гарна, на блакитному небі ані хмаринки. Верден, повертаючись із Разака, приносить дитячі санчата. Хлопець квапиться спробувати їх, і вмить я забуваю про небезпеку від того коня. Паскаль іде собі, тягнучи санчата, а я вивожу з гаража машину, щоб поїхати в Разак. Верден іде до лісу переставляти пастки. Він потроху займається браконьерством, але, оскільки

¹ Лао-Цзи — китайський філософ VI—V ст. до н. е., засновник даосизму.

це йдеться про наші землі, на шкоду нам самим, не знаю, хто б мав тут утручатися.

Незважаючи на холод, мотор одразу ж заводиться. І я виїжджаю заднім ходом із гаража, лишаючи дві чіткі борозни на снігу. Я спускаюся й краєчком ока бачу, як син тягне санчата, вилазячи на перший горбок під ялинами. У цю ж хвилину пригадую собі про небезпечного коня й уже збираюся гукнути Паскаля, але тут глохне мотор. Мимоволі я знову натискую на газ. Потім дивлюся на шкалу й бачу, що мастила майже немає. Я кажу собі, що хлопець може зачекати півхвилини, а то я забуду налити мастила в картер, якщо не зроблю цього негайно. Підіймаю довгий капот і саме відгвинчую кришку бака, коли повз мене проходить Марінетта, несучи їжу вовкам, одягнена вона, як завжди, в чорне, на руках у неї чорні рукавички. Вона никає біля буди, а я заглядаю під капот. Повільно перехилию бак, аж тут лунає сирена. Так, це саме такий звук, він наростає оглушує, це той звук, що у війну сповіщав про повітряні тривоги. Він одлунується під капотом. Здивовано дивлюся в мотор, міркуючи, з якої речі він став отак завивати. Але ця купа металу нерухома й слухняна. Рев лунає знову, настійливіше, надричніше, переривчасто здіймається до вищих і вищих нот, потім тихне. Трохи розваживши, починаю розуміти, що нелюдський цей гук лунає десь позаду мене, і випростовуюся з бідonom у руці.

Раптом до мене дійшло! Боже правий! То ж іржання коня, що причвалав сюди з лісових нетрів. З того боку, де я бачив Паскаля. Я кидаю бідон у сніг і біжу з усієї сили. Біжу і бачу, як у санчатах на повній швидкості летить Паскаль; він не дивиться на мене, лише мчить, повернувши голову до білого коня, що скаче за десять метрів позаду. Чимдуж кидаюся до нього, розуміючи, що найгірше попереду, бо не маю в руках нічого, щоб зупинити розгін того дикого жеребця. Він зіб'є мене, ударивши грудьми, а потім підуть у хід його великі зуби. Паскаль бачить мене.

— Стій, татку, — кричить він. — Ось вовки!

Я здивовано озираюся. Справді, поки я діяв, як нерозумна дитина, а мій син спокійно, з розважливістю дорослого, уникав небезпеки, Марінетта знайшла в собі, у глибі прадавніх страхів і забутих легенд, таємницю єдино правильного вчинку, здатного вплинути на хід подій. Не вагаючись, вона відімкнула двері буди й випустила вовків. Коли хлопець попередив мене, вони були вже напівдорозі, й кінь, зрозумівши, що доля обертається проти нього, осів на мить, ковзаючи по снігу, і зупинив свій біг. Він знову ірже, й цей хрипкий звук морозом проходить по шкірі. Але тепер у ньому чується страх. Вовки прискорюють біг, мовчки випереджають нас, прудкі, як стріли, і якусь мить здається, що йдуть вони просто на коня; та, повернувши в нього перед самим носом, вони починають кружляти довкола. Хлопець, покинувши санчата, радісно тулиться до мене. Може, тепер він бачить здійснення однієї з давніх мрій? Може, він знав, що таке станеться? Може, тому й так хотів він мати вовків? А зараз вони танцюють свій танок. Вони покажуть нам. Покажуть, що вміють робити від народження, не навчаючись, бо походять від предків своїх предків, які сотні мільйонів років несли смерть. Вони бігають усе швидше й швидше, стискаючи коло, і страшний кінь ще до початку битви змушений захищатися. Неспокійно, витріщивши очі, він тупцює на місці й стежить за ворогом. Та вовки не бігають разом. Розподіливши завдання, навіть не змовляючись, за якимсь природженим законом незапам'ятних війн, вони тримаються по краях кола, випи-

суваного на снігу, ніби справжні геометри, що «собаку з'їли». Отож кінь не може бачити їх обох водночас і, стривожений цим, мотає головою, відгадуючи, хто нападе перший. Зненацька йому до горла кидається Єва. Та це була лише видимість. Опинившись уже майже під копитами ошалілого коня, вона вислизає, ухиляється точним рухом, тоді як з протилежного боку Адам, великий сірий вовк, нападає по-справжньому. Він вгризається в горло огиреві, а той, збожеволівши од страху й болю, рвучко стає дибки, перебираючи в повітрі копитами, намагаючись скинути з себе вовка. Але Адам не досить глибоко вп'явся в горло своїми міцними зубами. Чи, може, було ще рано кінчати справу? Може, як казав Наполеон, «битва ще не визріла»? В усякому разі, він випускає свою жертву, легко приземляється на всі чотири й утікає, перш ніж кінь устигає хвицьнути його. Зуби коня тільки клацають у повітрі. Вовки знову кружляють довкола нього. На цей раз Адам удає, ніби нападає, може, тому, що неписаний закон наказує вовкам чергувати свої наскоки й тепер повинна битися вовчиця, а може, й для того, щоб скористатися з тривоги коня і ще більше нажахати його. Так само невимушено, як самиця, Адам звивається біля копит ворога, тоді як Єва нападає ззаду. Але важко вигравати всі удари. На цей раз, мотнувши головою, кінь помітив подвійний маневр і добряче хвицьнув Єву, відкинувши її на десять метрів. Вона впала, здіймаючи снігову куряву. Адам навіть не глянув на неї — битва передусім.

Полішений на власні сили, він удається до нової тактики і, відходячи убік, починає бігати ширшим колом, поволі притишуючи біг, щоб дати Єві час зібратися з духом. І невпинно стежить за ворогом. Справді, Єва за півхвилини поволі, спокійно підводиться, віддихується, припавши на передні лапи й тицьнувшись у землю; вона струшує з себе сніг і, не зводячи погляду з коня, починає поволі наближатися. Паскаль інстинктивно тулиться до мене. Заціпенілі, ми розуміємо, що настала вирішальна хвилина, що зараз ми станемо свідками останнього штурму. На цей раз стало ясно: вовки, вирішили, що слід кінчати. Помітивши метким оком, що Єва повертається, Адам прискорив біг. Незабаром тіло його— вже брунатна стріла на снігу. Кінь більше не повертає голови, лише, збиваючи сніг, крутиться довкола себе. Коли він опиняється навпроти Єви, та хрипко, шалено вискнувши, кидається на нього, з якоюсь короткою, злою погрозою. Кінь сахається.

Надто пізно. Адам, як навіжений, кидається на коня, і його сталеві щелепи перегризають біле горло. Це триває недовго. Незабаром вовк стрибає додолу й урочисто відходить, як матадор, що тільки-но всадив піку в бичачу шию; тепер, повернувшись спиною до конаючого звіра, він іде до публіки, яка його вітає. Вовк перегриз під'ямну вену; ошалілий кінь чує, як витікає життя з тим струменем крові, що рине з горла на сніг. Вже тьмяніють його очі. Може, він бачить своє минуле життя, коли бігав щасливим лошам по ніжній траві лук, а весняні трави пахли так святково? А може, згадує ту хвилину мить місячної ночі, коли якийсь згусток крові в мозку урвав нормальний плин його веселих і темних конячих думок, і як він ошалів, так раптово, ніби хтось вистрелив у нього? Чи він чує наближення смерті? Певно, що так. Він не здивувався, коли, переслідуючи людську дитину, яка спускалася по снігу на хитких дерев'яних санчатах, відчув раptom прадавній запах вовків, що ніби прийшли з того світу. Сказившись, він жив у страху. Налякано скавав під деревами, не знаючи, як то все скінчиться, але відчував, що все скінчиться погано. Що смерть прийшла йому від вовків, хоча він ніколи не

бачив їх, хоча їх уже не зустрічали ні його батько, ні батько його батька — це теж його не здивувало. Мало було трьох поколінь, щоб розвіявся спадковий жах перед вовками. Потрібно було б сто, двісті тисяч років. Чи серед тої тривоги, страшного болю й розпачливої самотності цей скажений кінь відчув щось схоже на спокій? Він не зганьбив своїх предків. Він бився, як міг. Йому не пощастило проти тієї пари професійних убивць. Однак він тримався до кінця. Він навіть уміло відбивався; якби він влучив вовчиці в голову, а не в бік, то, мабуть, убив би її і, можливо, битва закінчилася б інакше. Стоячи на тремтячих з утоми і страху ногах, великий кінь зрошує кров'ю сніг...

— Дивись, — каже Паскаль.

Він простягає руку. Я повертаюсь і бачу чотирьох нерухомих вовченят; вони сидять одне біля одного на снігу й чекають, коли зможуть ізжерти забиту здобич.

49

— Оце так пригода, — каже мені Верден. — Я обійшов усі пастки, впіймав зайця. Я такий гордий, звиятно повертаюся, гадаючи здивувати вас здобиччю. І що ж я бачу на цьому мирному подвір'ї? Вбитого коня, величезну рану, як у зебри, роздертої левами, і цілу вовчу родину, яка весело ласує. Дивина, та й годі.

Ми сміємося.

— Ти не боїшся, що вони втечуть тепер, як скуштували крові?

— Навряд. Я трактором відволік труп до буди. Він не засмердить-ся, бо вночі буде мороз. Вовки впевняться, що їх ніхто не хоче грабувати. А втім, вони й зараз спокійні.

— А тобі вдалося загнати їх до буди?

— Авжеж, а ти як гадав? Я гарно попросив їх.

— Ти досить сильний для цього.

— Ні, хоч мені слід надолужити своє. Вони зіпсували мій тріумфальний прихід із зайцем...

— А в що ми тепер гратимемось? — запитує Паскаль.

Ми знову залишаємося сміхом. Справді, дітям небагато треба, щоб перегорнути сторінку й перейти до нової справи. Битва вовків і ошалілого коня закінчилася. Яка буде наступна розвага? Горила проти крокодила? Велика машина проти трактора?

Ні. Ми підводимо голову, бо саме з'являється актор наступної сцени: роль його банальна, хоч спогади, які він навіває нам, жахливі. Просто зараз полудень, і, як звичайно, з далеким гуркотом дуже високо у нас над головами пролітає рейсовий лайнер, додержуючись точного напрямку з півночі на південь.

Я згадую, як у байці інженер-механік утішно визначає, що таке повітряний наліт: «Площина є об'єктом нападу, тоді як вертикаль многокутника рівноваги ворожого літака падає на середину його периметра». Так і у нас. Ми щодня є об'єктом нападу. Ми — ціль. Варто лише кинути атомну бомбу, і тої ж миті з надзвичайною точністю ми опинилися б у центрі попільного круга, самі ставши попелом.

Та літаки, що кидають атомні бомби, елегантніші за отой лайнер. Їхні довгасті, наче дзьоби, хижі носи начинені численними електронними приладами, такими дорогими, що дешевше обійшлося б, якби вони були зі щирого золота. Вони літають так високо, що політ їхній кон-

тролюють астрономічні прилади й телескопи, наставлені на два небесні світила. Пригадую, що одне з них Вега. Іншого я не знаю. Ці жахливі летючі заводи «думають» щомиті краще, ніж цілі міста. А що акулу завжди супроводжують риби-лоцмани, вони мають пишний почет. Вони можуть кидати ракети, що глибої ночі вщент розіб'ють ворожий літак, орієнтуючись на його тепло. Вони можуть заплутати найдосконаліші радарні прилади. Але, як я вже казав, у технічному розвитку їх випередили тепер великі стратегічні ракети, кожна з яких коштує більше, ніж два чи три госпіталі й двадцять колегів. Проте вони вразливі для антиракет. Підраховано, що треба більше десяти антиракет на одну ракету, щоб захист був надійний. Вічна боротьба меча і щита триває. Кажуть, ніби меч зрештою перемагає. Ніколи не можна так зміцнити щит, щоб він був непробивний для майбутнього меча. Хоч який щільний звести мур, ядро завжди проб'є його. Отже, система антиракетних ракет коштує вже не мільярди, а десятки або й сотні мільярдів. А втім, про це ніхто не знає як слід, бо оборона не має ціни, а вже видно, як виникають на обрії антиантиракети. Це велика гра індустріального людства. Вона важливіша, і наслідки її ширші, ніж зміна довжини жіночих спідниць, про що стільки пишеться в газетах. Це важливіше, ніж словесні чвари великих політиканів — блазнів та кінозірок, що відвертають увагу від моторошної правди. Підрахунки ведуться в темряві. І якщо час протиракетної тривоги складає лише три хвилини, а вам потрібно сім, щоб донести свої ракети на міста інших, ви програваете!

— Я турбуюся за вовків.

— Чому?

— Я турбуюся за вовків.

— Чому? Ти бачиш — вони дають собі раду.

— Річ не в тому. Що станеться з ними, як я помру?

— Поки що ти тут.

— Так. Але уяви, що незабаром я помру, як казав доктор, що з ними тоді станеться? Ми не можемо віднести їх, звідки взяли?

— Це важко зробити.

— От бачиш. Ти міг би їх випустити на волю. Я хотів би так. Але це не буде вельми розумно. Вони житимуть у лісі, розплодяться, й від того буде шкода селянам. Вони ходитимуть зграями і вбиватимуть корів.

— Так.

— А селяни не чекатимуть, поки це трапиться, й постріляють їх із рушниць.

— У наші дні це найімовірніше.

— Я теж так думаю. Отже, ти бачиш, що я втягнув їх у брудну справу. Як ти гадаєш, що слід робити?

— Не знаю, по-моєму, нічого не треба робити. Кожний новий день принесе щось своє, з кожним вовком щось станеться. В усякому разі, станеться те, про що ми зовсім не думаємо.

— Так. Твоя правда. Ти мене переконав.

— Ніколи не слід надто турбуватися.

— А що, як нам далі... шукати скарб?

— Навіщо?

— А чом би й ні?

Повертаючись із Клермона, я знайшов у бібліотеці розпачливого листа до Вікторії, якого не мав часу відіслати. Рву його, навіть не перчитуючи. Якби я перечитав, моє серце не встояло б і я відіслав би його, або пішов би пішки на пошту, або поїхав у Париж і підіймався, задихаючись, по сходах її будинку. Отож я зібрався трохи з духом. Я схожий на пароплав, де знято усі верхні частини й палубу, щоб працював машинний відділ. Доки вистачить палива, і навіть якщо горітиму сам — все одно слід іти вперед, штовхаючи дні поперед себе. Східець по східцеві ми підіймаємося вгору. Найголовніше — не відступати.

Справді дивною є любов дітей до захованих скарбів. Що вони шукають, коли так уперто думають, як знайти золото предків?..

Якщо вже сина так вабить скарб, то, очевидно, не через багатство. Що б він із ним робив? Нащо здались би йому золоті монети з обличчям Людовіка XV? Але, як і всі ми, більше від нас усіх, він хотів би краще пізнати своє минуле, де захована, гадаю, таємниця не скарбів, а його власної правди. Ніхто не приділяє такої уваги спогадам, як дитина, чиє минуле таке коротке. «Пам'ятаєш, татку? Пам'ятаєш?..»

— Слухай, татку, — каже мені Паскаль, — треба зараз же йти туди. Ми не шукали серйозно. Не треба більше зволікати.

— А де ти хочеш шукати?

— Там, у погребі. Пам'ятаєш? Ми спочатку знайшли хід, що веде до вовків, а потім колодязь, куди вовк упав, але ми не шукали на дні колодязя. Треба пошукати.

Ми ставимо драбину і спускаємося з кайлом. Я тримаю ліхтар і, світячи на стіни, не помічаю нічого особливого.

— Посвіти вниз, — каже Паскаль, — я чую щось тверде під ногою.

Я опускаю яскравий сніп. Паскаль присідає й піднімає маленький плаский кружечок. Він витирає його рукавом, щоб очистити від землі, здухує порох. Предмет виблискує у світлі лампи. Це золота монета.

Ми в бібліотеці. Чудова монета виблискує на столику перед вогнем каміна.

— Ми дістали її, навіть не шукаючи довго, — каже хлопець. — А що робили б ми, якби знайшли цілий скарб?

— А що б ти хотів?

— Ми могли б збудувати церкву або влаштувати автоперегони...

— І одне, і друге, якби ти хотів, та лише не сьогодні, бо пора вже спати. І не завтра: у переддень різдва не буде часу копати. Треба підготуватися до свята.

— Так, треба, щоб воно гарно вдалося.

— Я вже маю для тебе подарунки.

— Я теж. Але не скажу тобі. Це — сюрприз.

Я цілую хлопця в скроню. Він слухняно йде спати. Приходить Вер-

ден і каже, що зрубав ялинку в лісі. Він поклав її на ніч у гаражі, біля великої машини, а завтра вранці поставить у великій залі. Так, хлопець допомагатиме йому прикрашати ялинку. Він випиває чарку і йде. Я залишаюся сам, віч-на-віч із тією картиною, де зображено кавказьке озерце із темно-синьою од лісової тіні водою, а внизу, вглибині, поміж двома смугами лісу, пророча жовта пляма галяви зводиться до сонця. Навколо нас сонця нема. Стоїть найчорніша ніч, але завтра знову буде день — над цим замком з дахами, укритими снігом, над квадратним білим подвір'ям. А позавтра буде різдво, велике свято, надія дивного спасіння. Та ми дорого заплатимо за це. Різдво — жорстоке свято, бо дитя, що народилося в яслах від непорочної дівки в першому році нової ери, дитя, яке започаткувало своїм народженням нову добу, давши мільярдам людей, десяткам мільярдів живих чи прийдешніх людей дивний знак спасіння, через тридцять три роки було, як злочинець, убите суспільством. О, я не обурююся... Я не хочу мститися за господу. Він може сам за себе постояти. Хай уже сам якось глядить себе і свого сина, так, як я намагаюся дивитись за Паскалем і за собою.

Я не обурююся і все-таки я сумний. Бути богом, народити сина, привести його в людський світ для того, щоб його вбили — це, можливо, неминуче, але ж так сумно. Різдво — трагічне свято. Це початок того, що має скінчитися. Це триумфальний ранок дня, який триватиме тільки один день і певної години перейде в ніч. Різдво — жорстоке свято. Але воно й необхідне. Бо вам треба народжуватися, жити й умирати, люди, друзі мої, братове! Треба приймати виклик! Треба йти по світу, як дитина, дмухаючи в сурми, йти за нашими різнобарвними прапорцями, треба йти вперед, треба грати велику гру життя і смерті; а що нам можна ще вдіяти?

Однак ми мовчимо, як вовки. Ми не скаржимося! А як нам скаржитись? Якщо бог дав світові свого єдиного сина, а вдячний світ убив сина, як собаку, ми не можемо вимагати кращої долі. Не можемо просити більшого щастя, бо ми все-таки не боги. Ми не боги, але нам мало для цього бракує, зовсім мало. Коли ми дивимось на сонце, дивимось на схід і на захід сонця, то чуємо, що досить одного подиху, найменшого натхнення, на додачу до того, що ми вже маємо, а можливо, трохи сміливості? Ще трошки, і ми розкинули б руки й поринули у вечір, летіли б над містами, селами, а потім, зібравшись на силі, попрощавшись із тим старезним світом, із нашими спогадами, із собою (яка втіха — покинути це), з вільним серцем, з урочистою душею, одним змахом полинули б до сонця!

52

«Коли пересташ боятися, настає те, чого боявся». Того ранку двадцять четвертого грудня я прокинувся щасливим. У такий день це природно, хіба не так? Але я мав би знати, що в моєму випадку це злочинна помилка.

Але хлопець добре почуває себе, і, не впадаючи в забобони, я визнаю, що знайдена золота монета, певно, є часточкою цілого скарбу і що це добрий знак. Марінетта подає мені пошту, і я з деяким подивом зауважую те, що повставало передо мною в ділових листах, одержаних за останні тижні: всупереч усяким прогнозам, мій від'їзд із Парижа не викликав ніякої катастрофи. Товариство моє не занепало, ніхто не кинувся мене грабувати, що найдивніше, мої завідувачі не пе-

регризлися. Все йде гаразд, і фінансовий барометр показує на погоду, хоча я ризикував.

Знову випав сніг. Усе стало сліпучо білим. Верден приносить велику ялинку і насаджує хрестовину, щоб вона стояла. Потім ставить її в кутку великої нижньої зали з білими й чорними плитами.

Марінетта обмотує прикорень червоним велюром, і тоді вже приходить Паскаль; він несе коробки з прикрасами, різнобарвними кулями, срібною зіркою на вершок ялинки, довгими нитками блискіток, що звисатимуть з гілок.

Я дивлюся на сина, сповненого захвату, і кажу собі, що гірське повітря допомогло йому, так зміцнило, що він, мабуть, видужає, побиваючи усі песимістичні прогнози лікарів. Це, певно, не буде вперше.

Паскаль каже, що, шукаючи в шухлядах комода картонки для окраси ялинки, складені там торік, він надивався на подарунки, які я купив йому. Він перепрошує. Я кажу йому, що не варто, що він може вже зараз скласти їх під ялинкою з умовою, що не розв'язуватиме золотих ниток аж до наступного ранку. Згода. Хлопець обіймає мене, кажучи, що дарунок для мене буде в конверті під ялинкою. Я теж не мушу його розкривати. Я обіцяю й собі. Отож, залагодивши усі ранкові справи, я настільки забуваюся, що думаю про себе, тобто про Вікторію. Цієї хвилини Верден каже мені, що зустрів при виході листоношу: той сказав, що в нас не працює телефон, бо минулої ночі вітер подекуди поперекидав стовпи і сплутав дроти. Я одразу ж їду перевірити. Справді, ми не можемо телефонувати. Піднімаючи трубку, я не чую жодного звуку.

Тоді й увійшло нещастя в наш дім. Якби я міг зателефонувати до Вікторії, то не зробив би так. Знаючи, що це неможливо, я відчув непереможну потребу подзвонити. Гнаний нетерплячкою, кидаюся до автомобіля й мчу дорогою до Разака. Я навіть не попрощався з Паскалем. Їду по глибокому снігу. Все блищить, і світ дихає щастям. На пошті за півхвилини з'єднуюся з Парижем і, то плачучи, то сміючись, прошу Вікторію зараз же приїхати, бо хочу одружитися з нею. Вона теж, сміючись крізь сльози, каже — о боже! — певно, нема місць на сьогоднішній літак до Клермона, але вона попросить секретарку зв'язатися з аеропортом. Чи можу я подзвонити через п'ять хвилин? Вона кохає мене. Я телефоную через п'ять хвилин і — згода. Вікторія прилетить завтра вранці, на світанку. Ми відсвяткуємо різдво утрюх — хлопець, моя дружина і я. Вона цілує мене.

Я повагом вертаюся до Іродських вей. Дорогою все всміхаюся й лише запитую себе, як дочекаюся до завтра. Я спокійно чекав три місяці, три роки, три тисячі років. Але чи стане мені снаги, сили духу дочекатися до завтра? Повертаюся на подвір'я і ставлю машину в гараж, не помічаючи нічого дивного. Я нічого не зауважив, слово честі. Я щасливий і наспівую щось собі під носа, думаючи про Вікторію. Раптом лунає дике, відчайдушне вовче виття. Я ніколи не чув вовчого виття, бо в зоопарку, під час подорожі, в буді, в замку, в погребі вовки мовчали. Лише Єва в битві з конем коротко загарчала. Ні вона, ні Адам ніколи не вили. Та, чуючи цей жахливий звук, протягнений на високий, різкій ноті, звук, який у давні часи холодив серце заблукалому в снігах подорожньому, я одразу ж пізнаю — це виє один із наших вовків, і виття його якесь особливе, дуже трагічне. Але чому вовки виють? Штовхаю двері замку. («Чекай. Побачиш».) Я нічого не бачу. Нічого не чую. Опинившись у великій залі, одразу ж бачу різдвяну ялинку, ос-

вітлену гірляндами кольорових електричних лампочок — їх повісили хлопець із Верденом, поки мене не було. Далі бачу розв'язані пакунки з подарунками. Вагони електричного поїзда і лицарська зброя лежать поміж шнурками і папером, тим веселим різдвяним папером із маленькими золотистими ялинками. Я ледь тамую нетерплячий рух: адже хлопець пообіцяв! У цю ж хвилю вовк знову виє, і звук той такий різкий, що розумію — він не може лунати з буди, лише з трюмів корабля, з підземелля веж. Я кидаюся й відчиняю двері. Вмить виття стихає. Бачу, як виблискують у темряві зіниці вовків — Адама, Єви і чотирьох вовченят, що оточили щось простерте на землі. Збігаю вниз по сходах. Як божевільний, кидаюся до Паскаля: він мертвий. Одрразу ж переконаюся в цьому, не через його відчуження, не через холод обличчя, а через той нестерпний, той потойбічний вічний спокій. Стискаючи його в обіймах, збігаю нагору. Помічаю, що вовки йдуть за мною. Кладу хлопця на чорну канапу, тру долоні, намагаюся вдихнути повітря в рот.

Я розумію — це марно, злякано відступаю на три кроки і в розпачі падаю на килим: гризу кулак і вию, вию гірше, ніж вовки, бо я збожеволів. Не можу знести! Я не можу цього знести! Однак усе ж таки можу. Можу і мушу. Таке вже життя — треба залагоджувати похоронні справи. Треба. Я встаю. Я не торкаюсь тіла сина. Я не маю більше на це права. Це вже не мій син. Це бог поміж богами. Він дивиться на мене з суворим спокоєм, з надзвичайною гідністю. Я мушу закрити ці очі, розплющені на світ. Пальцями стуляю повіки. Який він холодний! Та це вже не холод живої істоти, це холод вічного мармуру! О боже, чом я поїхав на пошту телефонувати? Чом на хвилину перестав боятися? Досить було однієї миті. Хлопець поспішав. На власний розсуд, незважаючи на мою заборону, він розв'язав пакунки, щоб побачити мої останні дарунки; а потім, оскільки мене не було, оскільки я не квапився повертатись, він пішов до вовків, до своїх останніх товаришів! Його вовки! А вовки, чудово розуміючи, що діється, у своїй найвищій прадавній мудрості оточили дитину й були присутні в останні хвилини, бо мене не було, мене не було! Я був відсутній! Я не знав! Мене тут не було! Я вчинив злочин! Я лише на хвилину забувся в примарному щасті, і цього було досить, щоб відкрити дорогу смерті.

Та все ж таки хлопець засміявся! Все ж таки він не відійшов у відчай! Він бачив мої дарунки, й товариші були поруч із ним. У розпачі я дивлюся довкола себе. Я хотів би вмерти. О, якби я помер! Погляд мій падає на конверт, покладений хлопцем під ялинкою. Беру тремтливими руками й, ридаючи, розриваю його. Думаю, що всередині побачу малюнок, які колись за інших обставин, робив Паскаль. Розгортаю папір. Майже осліплий від сліз, бачу, що там лише літери, три слова. Витираю долонею очі, й мені вдається прочитати це послання, написане великими літерами: «ХАЙ ТОБІ ЩАСТИТЬ».

Різдвяна ялинка виблискує вогнями.

Вовки мовчки дивляться на неї.

З французької переклав Ярема КРАВЕЦЬ



АНДРЕЙ ПЛАВКА

З ім'ям Андрея Плавки пов'язують той струмись у словацькій поезії, який відзначається романтичністю, тяжінням до фольклорних джерел, безпретензійністю стилю, за якою ховається велика увага до слова.

Все це так. Але Плавку важко уявити без гострої публіцистичності; він — поет громадянського плану, він має чуття історії, його наступальність випливає з засад соціалістичного будівництва в Чехословаччині, вірних ідеям лєнінізму, а тому історично перспективних.

Андрей Плавка пройшов великий творчий шлях як поет, прозаїк, публіцист. Його ім'я відоме в Радянському Союзі, зокрема й на Україні, де його твори досить широко представлені у виданій свого часу «Антології словацької поезії». Тим приємніше було мені особисто познайомитися з ним — шанованим літератором, Заслуженим митцем Словаччини, головою Спільноти словацьких письменників. Це було в травні 1971 року... Високий, сивий, худорлявий, він з першого погляду не справляє враження людини, що володіє дивним даром виворожувати поезію, закладу в дереві, камені, слові.

До речі. мотив завороженої краси, яку поет вичаровує в образі юної красуні, — улюблений мотив поета. Такою ж юною, запальною, повною жадою до життя є лірика Андрея Плавки.

Роман ЛУБКІВСЬКИЙ

ДО БАТЬКІВЩИНИ

Хто обізветься піснею тією,
Що в дзвонах і в сопілоньці — жива,
Рапсодією рідною моєю,
Словацькою, — що в серці дозріва,
Хто босим по стерні пройде невпинно,
Роси твоєї гідний, батьківщино.

Хто імені вітчизни не заплямить,
Не схилиться принижено й на мент,
І не заставить совість, ум і пам'ять
За ситий стіл і срібний позумент,
Не знидіє на торжищі марноти,
Повернеться збагаченим усоте.

О скільки повертається під крила,
Що з моху, листя, пір'я ярини!
Кого любов хоч раз не відіграла,
Якщо то не приблуди, а сини.
Ті крила пахнуть міццю молодістю,
Дитинством і весняною водою.

Словаччино! Вітчизно! Батьківщино!
Ядром горіха дозрівала ти,
Як наречена, чисто і невинно
Несла свою надію у світи.
Люблю тебе — видіння чарівливе:
На голові вінок, а в серці — співи.

Ростеш, оперта на людські рамена.
Ми — камінь твій, чорнозем і погній.
Ти — в нас, але без нас — ти безіменна,
Хоча й прекрасна у красі своїй.
Хто ще раз сльози викличе красою,
Омиє рани чистою водою?

Ти знала біль. Ти потопала в смутку,
Де липи Штура, мов скорботи знак,
Щоби тебе, як синю незабудку,
Назвавши в очі взяв собі юнак.
Осмути в них і радості без ліку,
Та ще — краса, що так болить довіку.

ЖОВТЕНЬ 1917

Мое перо, що пише про кохання,
Про осені золотолисті дні,

Стає крицево гострим без вагання,
Гартуючись у вічному вогні.

Перо, що славить піснею дзвінкою
Красу земну, легке перо моє,

Стає не раз готовим до двобою,
Могутньою озброєю стає.

То — від жовтневих спалахів червоних,
Що зайнялися якось восени

Над золото, розсипане по кронах
Жадобою вселюдської весни,

Коли переходового світанку
Підвівся пролетар усіх країн,

Аби протягти райдузі горлянку,
Що сльози й кров пила навперемін.

Кривавилися осені та весни,
Ішли на смерть нові й нові раби,

І світ увесь здавався величезним
Невичерпним колодязем журби.

Дозріє овоч в осені щорічній,
А вік людини — в осені життя,

У течії людських століть одвічній
Сімнадцятий осяяв майбуття

Віків, котрі ведуть до комунізму,
Земні криниці для життя збудив,

З пільми, із бруду визволив вітчизну,
Синам її зіниці освітив

Сіянням, що високою зорею
Прийдешності дорогу осява,

Щоб ті, котрі віднині йтимуть нею,
Задумались, в чім сила вікова,

Що Леніна і Жовтень породила,
Що людству рік сімнадцятий дала.

У тій ясі, що лине, гордокрила,
Й моїх пісень підноситься хвала.

Та поки вовкулака стороною
Блукаючи, ошкірено гарчить,

Перо моє, вчароване красою,
Народу прагне зброєю служить.

ВИНОЗБІР

З-понад косогору
Віє осінь рання.
Та й мені ж упору
Щедре винобріння.

Заспівала жінка —
Пісня розлилася.
Співна золотинка
В лозах заплелася.

Слово моє спіле,
Мов жіноче лоно,
Ніби обважніле
Буйне виногроно.

Слово те кипуче
Винесу на люди,
Як вино жагуче —
Сили їм прибуде.

Золотом налите,
Ясне, сонцебризне.
Не могло б дозріти
Без тепла вітчизни.

Без її проміння,
Без дощів ласкавих,
Вітру шелестіння
В лозах кучерявих.

Гей же, гей же, бризни
Силою живою!
Ми на світі, пісне,
Не самі з тобою!

ЯВОРОВА ПІСНЯ

Є пісня старовинна
Про древо яворове.
Суддівна безневинна
Заклята в нім з обмови.
Озвалась тої днини,
Коли зрубать хотіли.
Від слова яворини
Музики зааніміли.

Тому-то так говорить
Нечутне трепетання
Гілок твоїх, що творить
Мелодію кохання.
Тому-то твоє древо
На скрипочки рубають,
Що тужить воно ревно,
Коли музики грають.
А ще й на те здригалась
Та скрипка яворова,
Аби любов торкалась
Поетового слова.

Гей, древо зеленее,
Ще й співом голоснее...

Візьму я скрипку дивну
І все гаразд довершу —

Засмучену суддівну
Я вичарую спершу.
Торкну струну — кохання
Пробудиться несміло,
Другу — спливе ридання,
Що в серці скам'яніло.

Ще й третю — сили стане
Звільнити серце власне:
Намарне хай не в'яне,
В людській іржі не гасне.

Гей, дерево зеленее
Ще й співом голоснее...

ПРОВЕСІНЬ

Рожевіють пуп'янки черешні,
Лісовий сурмить далекий ріг.
Провесняні леготи бентежні,
Виженить утому з моїх ніг.

Засидівся довго на підсонні,
Де жеруще сонце, де трава
В тогорічній вижухлій запоні
Пальчиками шпари пробива,

Щоб струна озвалася натхненна,
Засміявся буйно березіль,
Закоцюблі випростав рамена
Так, аж хрясне в небі звідусіль,

Щоб жадоба радісної зливи
Злилася з жадобою землі,
Щоб збулося марення щасливе
Породіллі вічної — ріллі.

Вимету з душі, немов із кліті,
Порухом широким, нешвидким
Кілька зерен, що допіли в літі
Дозріванням довгим і тяжким.

І воскресну всоте в кожному зерні,
Що зима залишила незла.
Перса, наче пуп'янки ядерні,
Сарна ген чи юнка понесла.

ТИХЕНЬКО ПАДА СНІГ

Мов білий-білий сон,
Снується сніговина,
І світ бере в полон
Краса її невинна.
Неторкана, свята вся
У чистоті своїй...
О, я таки діждався,
Ксли дозволять їй
Зігнати сум і втому,
Припавши до землі.
В цілунку тім ясному
Згублю й свої жалі.
А давні мої рани,
Що кожна так болять,
Від поцілунку панни
Загояться умить.
Хай думка, мов земляця,
Забудеться у сні,
Щоби з обох пащина
Вродилася мені.
І рани хай загоїть
Нараз планеті всій
Царівни снігової
Цілунок-супокій.

ДОЗРІЛІ ЯБЛУКА

Дозрілі яблука
На яблунях моїх,
Котрі колись давно
Садив я разом з своїм батьком.
О де поділися часи,
Коли зеленчаки збирав я,
Як і вони — незрілий?
І скільки років вже сплигло,
Аж поки дослужився
Той вересень терпеливий,
Що з яблунями лишився!
Ізранений так само
І я — весь сивий-сивий.
Досвідчено зиркнувши вгору,
Де найраніше визріли плоди,
Що марять сонцем та вітрами,
Збираю мовчки їх

У визрілій задумі —
Яблука своїх туг,
Яблука пізнання,
Вгризаючись до зерняток,
Зернят свого гріха.
І подумки біжу
В полоні спогадання
До юності по втіху.
Гей, скільки ж падалиці,
Червивих літ моїх —
По них ви не ходіть,
Допоки хилиться гілля
Здоровою вагою.
Та поки сонце п'є
Й на вітрі ще дзвенить,
Якесь з тих яблук найсолодших
Захоче хтось вкусить.

БЕРЕЗЕНЬ

Діються навколо дивні переміни —
Чи радіти знову, чи журиться знов,
Як озветься в серці вічне, неодмінне:
Смерть, краса, дитинство, смуток та любов.

Соками новими бризнути готова
Кожна стебелинка в силі життяній.
Втомлений мандрівець, палицею слова
Підпиратись мушу. В'яне голос мій.

Сповитий вітром, всьому приглядаюсь.
Зеленню масною вкрилися поля.
З часом привітаюсь і засперечаюсь,
Хто від кого дужчий — він чи, може, я.

Все ж до себе кличуть зграї журавлині,
Та в землі загруз я під вагою дум.
Стало дуже смутно лагідній хмарині.
Спробую іще раз пережить цей сум.

СИВИЙ ВЕРХ

Поглянь, любове моя,
Скільки ми пройшли за цих двадцять літ,
Засвіти погляд свій,
Як тоді, коли нам осявала світанок,

Як дивилася крізь сльози своїх рос
На його мерехтіння чисте,
Немов твоє тіло,
Як я хвилювався, позначений ніччю,
Що дотлівала в мені димом мовчання.
Знаю, немало випив я твого світла,
Випив багато роси твоєї
На радощі спраги й палючої спеки.
Щодня — у смерку й на світанні,
У своїй розпеченій кузні.
Але все ж
Засвіти знову свої очі,
Що пили вже із келиха пізнання
І день запали тьмянний.
Він чистий, як наше старе вино,
Терпкаве й міцне,
Що дозрівало в нас
Двадцять літ.
Не збули його мутні роки,
Не скисло в кадубі брудному,
Іскриться в зорі твоїм.
Вийдімо, чуєш, на Сивий Верх
Гущавиною нашої юності,
Сиві коханці.
Глибоко під нами сяє туман
Осінньою тканкою гір —
То твій весільний убір.

КЛАДУ Я ВОГНИК

Тут, на Дюмб'єрським верхогір'ї,
Кладу я вогник в надвечір'ї —
Кладу в самотині.
У тихім сяйві в'ється стелях¹,
Земля на цих високих скелях
Дає тепло мені.

І з нею чуємо, живою,
Як спомини торкають хвою —
Мов біль лишень затих.
І в серці знову — давні болі,
Бо воскрешає мимоволі
Героїв неживих.

Я бачу: йдуть вони з долини,
Не знавши спокою хвилини,

¹ Низькоросле дерево, слáнник.

Д'гірським крутим верхам.
І при вогні моему скраю
Сідають, мовчки їх вітаю,
Тепер я вже не сам.

Мій вогню, на верху заснулім
Гори, немов у серці чулім,
Їх подих ясний; там,
Запалена колись у горі,
Ненависть світиться в їх зорі:
Заглада ворогам!

Горить вогонь по виднокраю,
Відлякуючи вовчу зграю
Од мирних цих долин,
І бачу в тихім надвечір'ї:
Він — на Дюмб'єрським верхогір'ї,
І на Полянї він.

Мій вогник — з вашого вогнива —
Палахкотить чи сніг, чи злива,
Допоки жить мені,
Щоб до кінця, як ви, герої,
Я не складав тяжкої зброї,
В тім супокійнім сні.

З словацької переклав Роман ЛУБКІВСЬКИЙ



Розділ перший

1 Звечора почало мрячити, перед готелем «Коммодор» з освітлених пальм вітер струшував краплі. Десь по дорозі через місто до мене прив'язався «хвіст». Вперше я відчув його, коли переходив авеню Паттона, кроків за п'ятдесят від кафе, де я звичайно коротав час. Я його не бачив, ні — на вулицях міста було надто людно. Але хто б це не був, він плинув слідом за мною в густому людському потоці. Спускаючись сходами до «Ель Чіко», я знову немовби відчув його... Але чого він прив'язався? Адже я нічого не робив, не мав ніяких намірів — ось уже місяців з дев'ять просто тинявся по Майамі. Нам, як то кажуть, зв'язали руки й ноги, бездіяльність гнітила мене, і я вже збирався поговорити про це з Лопесом. Отже — в чім річ?

Я сушив собі голову ще й біля стойки, де за дев'яносто центів можна одержати сандвіч із шинкою та сиrom, черепашковий суп та каву, а часом ще й пончик. Відповідно великі були й черги. В залі, як завжди, людно й гамірно — то було традиційне місце зустрічей моїх земляків. Всі говорили про вбивство Кеннеді. Той замах у Далласі поступово ставав кошмаром Америки. Диктор телебачення тільки-но сказав, що Джонсон розпорядженням № 11130 уповноважив сімох визначних громадян на чолі з верховним суддею Уорреном з'ясувати подробиці й закулісні причини замаху. Киваючи знайомим, я поглядав на двері. Проте жодного незнайомого обличчя так і не помітив.

На якийсь час тривожне передчуття полишило мене, проте я був насторожі. Загальна нервозність передалася й мені. Протягом тижня після замаху та справа роздувалася, зачіпаючи нові й нові кола. Чого доброго ще й до нас тут доберуться. До неділі більшість людей ладна

була вбачати в Лі Освальді божевільного, якому випадково вдалося здійснити свою маячну ідею. Та коли побачили по телевізору, як у кадрі зненацька з'явився присадкуватий чолов'яга й почав стріляти, коли побачили, як Освальд упав під кулями Джека Рубі,— зародилися сумніви. Відтоді дедалі більше поширювалася думка, що вбивця президента діяв не сам, а був лише єдиною видимою ланкою великого ланцюга змови. З'явилися суперечливі чутки: ніби за спиною Освальда стоять латино-американські анархісти або техаські нафтові королі, кубинські революціонери або антикомуністи, Фідель Кастро або й сам Ліндон Б. Джонсон. Наша емігрантська газетка, що виходить іспанською мовою, дійшла до того, що процитувала ворожку Джейн Діксон: «Кастро гадав, що Кеннеді та Хрущов хотіли скинути його...»

Відвівши погляд від тарілки, я побачив, що обличчя диктора на екрані телевізора зробилося сірим, губи посиніли, наче в утопленика. Це не через те, що він поширював брехню, а через недосконалість кольорового телебачення. Офіціант покрутив настройку — він час від часу мимохідь робив це,— утопленик порожнів і сказав:

— «...гадає, що вбивство Джона Ф. Кеннеді запланували в Нью-Орлеані, а саме антикомуністи, американські та кубинські «яструби», як відповідь на невідале вторгнення в бухті Кочінос та пізніше небажання президента США дозволити подібні операції».

Та фраза не повинна була занепокоїти мене, проте, наскільки можна зрозуміти, вона привертала увагу офіційних кіл до нас. Чи не почне після цього ФБР перевіряти кубинську колонію, особливо тих, що мали зброю та брали участь в операціях? Коло таких осіб не таке вже й велике, як могло здатися на перший погляд. У Флоріді проживало дев'яносто тисяч емігрантів, з них шість тисяч належало до армії вторгнення, але в операціях цього року брало участь лише кілька сот. От вони й почнуть придивлятися до нашого брата.

Я відсунув тарілку і враз аж упрів, але не від супу. На таці лежала писулька... Ще хвилину тому її там не було, хто ж її підсунув під тарілку? Я прочитав її й остовпів.

«Терміново — Тоні. Чекаю на тебе в «Садку». Лопес».

Повідомлення було незвичайне і формою і змістом. Я навіть не знав, чи написане воно Лопесом: він ніколи не звертався до мене листовно, та ще й через третіх осіб. І чому він обрав для зустрічі таке людне місце? Лопес майже не бував у тому «Садку», та й мені те місце не подобалося. Він же чекав мене сьогодні у себе вдома — хіба, може, там тепер небезпечно?

Я лиш тепер зауважив, що пальці мої розкришили кукурудзяне печиво. Мені зробилося нестерпно жарко. Від галасу навколо у мене гуло в голові. А що коли за мною шпигують не янкі, а свої? Тоді ясно, чому я не помітив когось чужого. Може, люди Гектора або Рафаеля? Я огледівся, проте нікого з командос «Альфа» не побачив. Зрештою ті обидва завжди не полюбляли мене, а коли їхня остання операція провалилася, вони, можливо, гадали, що то я зрадив їх. І та аварія біля Норманських рифів, де британці захопили найкраще судно «Альфи»... Але як вони могли запідозрити мене тепер, більш як через півроку?..

Я підвівся й почав пробиратися до виходу. Будь-що мусив їхати до Лопеса, негайно, проте манівцями. А спекатися тут «хвоста» — мені не первина.

2 Ніхто, здавалося, не йшов слідом за мною, та це було б уже й не так легко. Дощ посилювся, лив просто в обличчя. Асфальт відбивав неонове світло реклам, автомашини розбризкували калюжі.

За чотири квартали на розі стояло таксі.

— Чи не відвезете мене до «Піренеїв»? — звернувся я до шофера.

— А якою дорогою ви хотіли б їхати?

— Та я не поспішаю, — відповів я. — Вибирайте, де цікавіше.

Він посміхнувся до мене через плече й рушив. Таксист полюбують тих пасажирів — якщо взагалі когось полюбують, — що зупиняють їх не посеред кварталу, а на розі, сідають у машину з тротуару, а не з бруку, і, як порядні люди, вмощуються на задньому сидінні. Я сів позаду вже заради тильного віконця. Проте на вулицях було надто багато машин, і тепер я не був певен, що за мною ніхто не слідкує.

«Піренеї» — невеликий французький готель поблизу берега Атлантики, з двома виходами. Рафаель якось частував мене там білим бордо та куркою «діван» у сирі — фірмовою стравою. То було після наскоку торпедних катерів на Мірамар, коли Альберто все це осточортіло і Рафаель шукав йому заміни.

У вестибюлі якась дама, вся в рожевому, як на картині Тіціана, підійшла прикурити, потім, спокусливо поводячи очима, запитала:

— Ви маєте номер тут у готелі?

Звичайний прийом повії.

Я повів її до ліфта, вона була мені певним прикриттям. На її подив, я натиснув кнопку «Вниз».

— Ей, що це ви надумали? — здивувалася вона.

— Лише оглянути тут деякі місця, — відповів я їй, вкинувши їй за декольте паперовий долар, через гараж у підвалі залишив «Піренеї».

— Навіжений кубинець! — гукнула жінка мені навздогін, коли я вже пірнув під дощ.

Десь на судні завивала сирена. Я пробіг, петляючи, кілька кварталів і побачив за рогом неонову вивіску: «Садок Аллаха». Мені не йшло з думки оте послання Лопеса. Він працював у штампувальній майстерні за мізерну платню — той ресторан був не по кишені йому. Заклад належав якомусь сірійцеві, що осідлав припливну хвилю — показував модні тоді східні танці з вихилясами. Той вид розваг цілком безпідставно вважався аморальним; офіційно дозволений, він заміняв заборонений стриптиз.

Я постояв трохи біля входу, звикаючи до півтемряви та гудіння тамбурина й цимбалів. Метрдотель зміряв мене поглядом — певно, моя сорочка здалася йому надто мокрою. Де ж тут шукати Лопеса? На підвищенні для танців дівчина, присівши, поблискувала очима з-під фіолетового серпанку й звивалася, трясучи грудьми. Висока, чорна, боса, з трохи завеликим животом. На ній був відповідний театральний костюм з важкої тканини, перетканой блискучими металевими нитками; Гектор якось приводив мене сюди після операції «Цукор», тому я вже знав, що дівчина щонайбільше скине з себе серпанок. Та й тоді вона матиме на собі більше, ніж звичайно дівчата на пляжі. Навряд чи обрав би Лопес це місце для зустрічі заради такої втіхи.

— Містер Варона? — звернувся до мене офіціант. — На вас чекають за шостим столом, сер. Дозвольте вас провести туди?

Я пішов за ним до ніші на підвищенні. За завісою з блискучих, перлистих ниток підвівся жилий чоловік з профілем хижого птаха: не

Лопес, а Рафаель... Поряд з ним сидів Гектор — над чорними окулярами сива кучерява чуприна, а в руці, як завжди, велика сигара.

— Хелло, Тоні,— сказав Рафаель й жестом запросив сідати.— Це добре, що ви прийшли.

3

У мене за спиною зашурхотіла перлиста завіса. Було таке враження, ніби я з власної волі ступив у пастку.

— Ще один келих,— сказав офіціантові Гектор.

Що їм відомо про мого зв'язкового? Вони викликали мене сюди від імені Лопеса, отже, знали його, хоча він тримався осторонь нашого кола. Я, у всякому разі, стрічався з ним один раз на тиждень і завжди ніби випадково; до «Ель Чіко» він взагалі не заходив.

Схоже на те, що вони шпигували за мною не тільки сьогодні увечері.

— Ми хотіли поговорити з вами про Лопеса,— почав Рафаель.— Що, він, власне, робить?

— Здається, хромує обшивки для іграшкових автомобілів чи щось подібне.

— О цій порі? — Колись Гектор був тренером у гаванському яхт-клубі, тому звик говорити рубаними фразами.

— Він мав прийти сюди,— докинув Рафаель з докором.

Вони говорили так, ніби Лопес — їхній друг і тепер завдав їм прикрощів.

— Для нього це надто вишуканий ресторан,— натякнув я.— Він заробляє всього долар і двадцять п'ять центів за годину.

— А ви? — поцікавився Гектор. Сигара в нього погасла й він наставив її мені в груди, наче кинджал.— Скільки ви заробляєте?

— Відділ соціального забезпечення міністерства охорони здоров'я США виплачує мені дев'яносто доларів на місяць, босе. Місцеві пенсіонери змушені вдовольнятися шістдесят шістьма доларами; містер Фарріс кожного разу нагадує мені про це.

— Облиште іронію, Тоні,— застережливо кинув Рафаель. Він подався всім корпусом уперед, і на мене пахнуло косметикою.— Ви давно його знаєте?

— Та вже кілька тижнів. А хіба що?

— Ми ні в якому разі не потерпимо, щоб якась некомпетентна особа втерлася поміж нами і вами.

— А хіба між нами щось є?

— Нічого... поки ви не покладете свої карти на стіл.

Ми замовили, бо офіціант саме сервірував «була-була», такий собі суп для снобів, що готується з горохового крему та зелених черепах, а зверху засмачується збитими вершками. Рафаель замовив ще фазана з салатом і нову пляшку помару. По-моєму, це було не зовсім у його стилі: він охоче замовляв страви просто з вогню, такі, що все обпікали, навіть пальці офіціантові, і коштували страшенно дорого. Щонайменше він брав смажену картоплю з кислою сметаною та ікру. А Гектор звичайно пив «Періньонський собор 1955» — по двадцять сім доларів за пляшку; після вдалої операції «Цукор» він почав наслідувати Еррола Флінна і якимось послав від себе пляшку того вина служникові при туалеті. Але тепер, видно, «вершки» еміграції поволі зсякали, справи «Альфи» залишали бажати кращого.

— Важкі часи,— мовив я, дмухаючи на суп.

— Ну, давайте,— напосідав Гектор,— хто такий ваш Лопес?

Отже, цього вони не знали. Гектор визвірився на мене з-під чорних окулярів. Рафаель ледь помітно осудливо похитав головою. Можливо, Гектор був непоганий моряк, але вивуджувати потрібні відомості він не вмів. Я полегшено зітхнув. Якби вони розкрили, хто такий Лопес, то навряд чи частували б мене отим «була-була».

— Припустімо, що ніякого Лопеса взагалі не існує.

— Ні, голубе, він таки існує, інакше ви б не прийшли сюди.

— Ви повинні про це знати,— відповів я.— Адже ви бос.

— Тоні, не завдавайте нам зайвих труднощів,— лагідно порадив Рафаель.— Ви, певно, хотіли натякнути, що ваш новий знайомий не стоїть між нами й вами. Саме цього ми хотіли б бути певні.

Він підбадьорливо кивнув мені, і я відчув себе в'язнем, до якого завітав оборонець, щоб делікатно вислухати зізнання. Але ж Рафаель уже не був адвокатом, у даному разі він скорше виступав як суддя: напівлегальний верховод командос «Альфа», уповноважений Міро Кардони та інших політичних ватажків.

— Ну, кажіть, Тоні...

— Випльовуйте,— вторував йому Гектор, що завжди полюбляв коритні слівця.

Коли поглянеш отак на них обох — на Рафаеля краще в профіль,— мимоволі схиляєшся до думки телевізійного репортера Форріша, який часто відкривав клапан гніву всього Майамі. «Разом з кубинцями ми імпортували сюди все — від дрібних шахраїв і тисяч повій аж до крупних торговців наркотиками,— тільки вчора заявив він.— А керують усім цим кілька найгірших кубинських покидьків суспільства...»

Рафаель ковтнув дванадцятидоларового вина й почав розправлятися з своїм фазаном.

— Ви мовчите,— констатував він.— То, може, ви охочіше розповісте нам що-небудь про Ізабель? Вона була вашою подружкою — адже так?

Я закліпав очима, наче мені зненацька хлюпнули в обличчя води. Атака з цього боку була надто несподівана.

— Ви вже давненько не стрічалися...— Останні слова Рафаеля заглишив тамбурин.— Гм, шкода.

Бісові душі, що б це мало означати. Іза, таке собі замріяне дівча — я не бачився з нею уже з березня. Майже забув її обличчя, хоча добре пам'ятаю її долю. Вона була медсестрою чи помічницею лікаря в Сьєн-фугосі й перед самим різдвом приїхала сюди з батьками на вантажному судні «Ефрікен пайлот», що доставило в Гавану медикаменти — викуп за взятих у полон у бухті Кочінос. Дівча тужило за домівкою, щодня оплакувало свою долю на чужині, мені, зрештою, набридло її слухати.

— Дуже шкода, — багатозначно повторив Гектор.

— Шкода кого?

— Вашої дівчини, звичайно.— Рафаель колупав виделкою салат.— Англійської вона не розуміє і тому її щоразу виганяють на вулицю. Ми вже не раз допомагали їй влаштуватися. Дівчина була заправницею на бензоколонці, посудницею, чистила взуття — і всюди не довше кількох днів.

— Тепер вона продає сигарети, — додав Гектор.

Я насторожено слухав. Не подобалось мені, що вони вчепилися в дівчину й тепер, видно, тримають її у своїх руках.

— Щоправда, ви, Тоні, ніколи не звіряли їй своїх таємниць, — вів далі Рафаель. — Але ж і найпотаємніша людина часом заговорить уві сні або забуде у подружки записничок...

Я був певен, що він фантазує. Я майже нічого не занотовував, а коли й доводилось, то шифром. Нотаток ніколи не губив — і все ж у мене поза спиною пройшов мороз, моя рука машинально перебирала перлисті нитки завіси. Я знову почув звуки тамбурина: в рожевому світлі прожектора ще й досі танцювала дівчина в прозорому вбранні — просто неймовірно. Хтось розповідав мені, що завсідники ресторану — турки чи греки — вважали себе ошуканими, коли танок той тривав менш як двадцять хвилин. Дівчина, обливаючись потом, тряслася, звивалася, вигиналася. Стільки ж часу і я вже борсався в зашморгу, накинутому на мене тими людцями; вони поволі затягували його.

— Ви твердите, ніби знаєте Лопеса знедавна. — Гектор знову зробив у мій бік випад сигарою, наче кинджалом. — А Ізабель чула од вас це ім'я минулої зими.

Я не сказав на те нічого, будь-яка відповідь могла тільки пошкодити мені. Пальці машинально стиснули карафку з крижаною водою. Скільки це ще триватиме? Якось треба було покласти край цьому нестерпному допитові, проте я не уявляв, як саме.

Рафаель відсунув тарілку, торкнув серветкою масні губи й кілька разів ляснув пальцями — певно, хотів замовити десерт.

— Тоні, про що ви думаєте? — лагідно запитав мене Гектор.

— Про те, що і найкращий танок живота врешті набридає.

— Вас навіть Нейла не збуджує? Мені справді шкода. То, може, вам більше сподобається рознощиця сигарет?

І в ту ж мить крізь завісу з перлистих ниток до нас у нішу прослизнула дівчина. В голосі Рафаеля було щось таке, що стривожило мене; я підвів голову: перед нами стояла Іза...

У мене пересохло в горлі, я не міг вимовити й слова. На Ізі була переткана злотавими нитками краватка й лускоподібний злотавий пояс; до пояса вона була гола, якщо не брати до уваги лямки, на якій висіла скринька з сигаретами.

— Сідай, — звелів Гектор.

— Це заборонено.

— З нами ні, muchacha¹.

Дівчина присунула до себе обтягнену шкірою подушку.

— Buenas noches², Тоні, — з запізненням привіталась вона, здивовано дивлячись на мене.

Я помітив, що пояс правив їй за касу. Певно, відвідувачі ресторану самі клали їй туди гроші, чого не мали права робити з танцюристкою.

— Як ся маєш? — безпорадно спитав я.

— Та нічого... — Вона сиділа як на голках, розгублено кліпаючи очима, і зразу ж додала, ніби виправдовуючись: — Тут я вчуся танцювати, Тоні, харчі безплатні, і скоро зможу виступати. — Дівчина силувано усміхнулась. — Нейла заробляє сто двадцять на тиждень... — Вона говорила швидко, безперестану, може, раділа, що має нагоду поговорити по-іспанськи, а може, що побачила мене.

— Навіть не поцілуєтесь на радощах? — озвався Гектор. — Не соромтеся, молодята, бач, яка зворушлива зустріч!

¹ Дівчина (ісп.).

² Добрий вечір (ісп.).

Рафаель покvapився перервати ту сцену.

— Слухай, Ізабель, — ласкаво почав він, — ми хотіли тебе спитати лиш про одне: Тоні згадував тоді ім'я Лопеса?

Іза засовалась на пуфику, скринька з сигаретами заважала їй, проте вона не наважувалася зняти її. Дівчина розхвилювалася ще дужче, коли я глянув на неї. Вона, здається, ледь помітно кивнула, проте мовчала.

Гектор спрямував на Ізу свою чорну сигару, немов чарівну паличку, здатну виманити правду в людини.

— Будь розумна, muchacha, — з притиском сказав він, подався наперед і струснув попіл їй між груди.

В очах дівчини заблищали сльози. Гектор демонстрував свою владу над нею. Я відштовхнув його руку, схопив карафку й вихлюпнув воду з льодом йому в пику. Шматочки льоду котилися по його сорочці — кубинській сорочці з двома подовжніми складками й кишеньками; він її носив як «патріот». Його чорні окуляри лишилися непошкоджені, проте чарки попадали, щось навіть розбилося.

Я вискочив крізь завісу з перлистих ниток, два офіціанти витирали Гектора й діставали шматочки льоду з-за його коміра.

— Ви ще пожалкуєте про це, — кинув мені навздогін Рафаель.

Скориставшись загальним замішанням, я вийшов. З тими людцями мені вже не було про що говорити, тепер «Альфа» мене списала. Та незабаром я зрозумів, що помиляюсь. На вулиці до мене наблизилась людська постать.

— Містер Варона? — почув я. — Будь ласка, дозвольте...

Тої ж миті страшний удар ззаду оглушив мене. Здавалося, голова моя розкололася навпіл. Чийсь руки підхопили мене і впихнули в машину.

4

Машина, проминувши готель «Піренеї», мчала до центру. Мене дивувало, що мої викрадачі не намагалися приховати напрямку руху. Розтираючи рукою потилицю, я картав себе: адже можна було догадатися, що Гектор і Рафаель так просто мене не випустять.

Проте вже після кількох поворотів я збагнув, що мої супутники були не з «Альфи». По-перше, я їх не знав, а по-друге, вони розмовляли по-англійському — і без того тягучого акценту південних штатів, з яким говорили також кубинці, що більш-менш тривалий час прожили у Флориді чи Техасі. Ці люди були справжні янкi. Тут я ще згадав про антену на дашку машини. Отже, це було не викрадення, а звичайний арешт — санкціоноване державою позбавлення волі. На якусь мить це мене навіть заспокоїло.

— Поліція? — запитав я.

— Ви сподівалися на зустріч з нами, так? — Мій сусіда показав посвідку ФБР.

— Ні, сер. І зовсім ні з таким «привітанням».

— Ми шкодуємо, що так вийшло, містере Варона. — З його тону я зрозумів, що він нічого проти мене не має. — Ми не бажаємо, щоб нас вважали невічливими, просто в нас часто стріляють.

— Але ж я не збирався чинити опір.

— А звідки ж нам знати? Забудьте про це!

Я помацав гулю за вухом; мене брала злість.

— Куди ви мене везете?

— До нашого міського бюро.

— Ви були певні, що знайдете мене в тому «Садку»?

— Цілком, містере Варона.

На мої дальші запитання вони не відповідали. Я зрозумів, що їхнє завдання обмежувалось доставкою мене до міського бюро. Без дозволу з Вашингтона вони не скажуть мені навіть, котра година. Я сидів і міркував, чого їм від мене треба. А чи не стоїть все-таки за всім цим «Альфа»? Виказати властям неугоду їм людину, а самим умити руки — це дуже схоже на Рафаеля.

Машина спинилася перед якоюсь фотошколою в південній частині центру міста. Плакат у вітринах закликав: «Потрібні живі натурщиці для фотоаматорів. Сеанси щогодинно, також по суботах і неділях». І внизу маленькими літерами: «Не забудьте свого фотоапарата». В такий будинок весь час заходять нові й нові люди; федеральна поліція вдало обрала місце для свого бюро.

Ми піднялися ліфтом аж на шостий поверх; мене лишили чекати у прохідній кімнаті. Тут не було ніяких журналів, як, наприклад, у зубного лікаря, зате стіни завішані знімками голих натурщиць. Може, ФБР в такий спосіб хотіло трохи розважити своїх відвідувачів?

Поруч рипнули двері й хтось промовив:

— Хто там далі за списком, давайте його.

— Ні, — заперечив другий голос, — там уже привезли Варону.

— Що ви кажете — Варону?

— Так, сер, він теж є в тому списку.

— Сили небесні! Тоні Варона?

— Так, саме його.

— Ви збожеволіли, Льюїс? Та це ж один з їхніх ватажків...

— Ні, вибачаюся, сер. Спершу ми подумали те саме. Та виявилося, що тут лише однакові ім'я і прізвище.

Голоси віддалилися, а я знову повернувся до оздоблених знімками стін. Отже, навіть всезнайки з ФБР сплутали мене з ватажком емігрантів, з людиною, більш як удвічі старшою за мене; цей факт значно полегшував моє становище. Що ж, вони теж всього-навсього люди. Крім того, виходило, що вони мали намір доставити сюди чимало моїх земляків.

Увійшов довготелесий тип, звелів мені підняти руки й обмацав мене, шукаючи зброї. Власне кажучи, вони мусили б це одразу зробити. Довготелесий пішов, навіть не сказавши, що я можу опустити руки. Це також свідчило про те, що і в цій установі працюють не дуже чітко.

З сусідніх кімнат долинали кроки, сміх, клацання друкарської машинки. За дверима поряд точилася суперечка:

— Вони весь час змінюють адреси, — почув я. — Ви там у Вашингтоні навіть не уявляєте, яка це мука! — Голос видався мені знайомим: такий бас мав шеф місцевої поліції для нагляду за іноземцями. — Тут можливе тільки одне рішення: примусове переселення! Чому, збіса, їх не розподілять по інших штатах?

— Сімдесят тисяч уже розподілено...

— Але ж сто тисяч іще тут, і їх щодня більшає!

Тут заскрипів якийсь ніби металевий голос:

— Я боюся, це питання не нашої компетенції. Їхні ватажки не хочуть ніякого переселення. Це може викликати серед біженців поразковські настрої.

Двері рвучко розчинилися, вийшов начальник поліції для іноземців, червоний мов рак, — одразу видно, що дістав нагінку. На порозі став жилавий чоловічок; якимсь котячим жестом він запросив мене ввійти до кімнати.

— Сідайте, — проскрипів металевий голос. Він належав чоловікові в старомодному костюмі і в окулярах із золотою оправою, що сидів у гвинтовому кріслі. Чоловік більше був схожий на директора банку, ніж на детектива. Його костюм іржавого кольору був надто грубого матеріалу, щоб пом'ятися, і надто теплий як для Флориди, навіть для цієї листопадової ночі. Говорячи, він посміхався, проте його посмішка не зігрівала. — Містер Варона, коли ви іммігрували?

— Більш як рік тому, сер, у жовтні шістдесят другого.

Я звернув увагу на те, що він полюбляв парафрази. Ми вважалися не іммігрантами — квота для імміграції вже давно вичерпалась, — а жили просто як «гості на невизначений час».

— Ви служили офіцером у кубинській армії?

— Так, сер. Лейтенантом у частинах зв'язку.

— Зв'язківцем повітряних сил, так?

— Ні, в береговій обороні морського флоту.

— Лейтенант Варона, як ви потрапили до нас?

Всі мої відповіді мали бути в папці, що лежала перед ним і в яку він час від часу заглядав. Я досить часто відповідав на подібні запитання і міг вимагати, щоб до мене ставилися без упередження. Аби дати їм це зрозуміти, я навмисно зволікав з відповіддю; притому хотілося краще роздивитися це дивне приміщення: ательє з драпірованими стінами кольору лаванди, з юпітерами, елементами декорації, штативами; слідчий сидів у схожому на перукарське кріслі для натурщиків. На якусь мить я уявив собі, як він сидить там голий, йому роблять зачіску, підфарбовують його... Мене пройняв дрож. Драпіровані стіни й сильні юпітери могли стати в пригоді й поліції під час допиту.

— Полковник вам поставив запитання, — нагадав чоловічок, що жестом покликав мене до кабінету. Тепер він стояв поруч зі мною і нетерпляче похитувався, наче бігун перед стартом. На ньому були замшеві черевики на високих підборах, піджак з розрізами на боках, а з рукава стирчала носова хустка. Що ж, принаймні він відкрив мені, що його начальник — полковник; це повертало дійству належну вагу, яку, здавалося, перекреслював легковажний реквізит ательє. Можливо, той полковник ФБР очолював якусь особливу комісію, нашвидку створену тут. ФБР не мало, як ЦРУ, своїх постійних філіалів у великих містах. Воно завжди спиралося на місцеві органи поліції, потребувало їхньої технічної допомоги і, певно, завдячувало їм оцим тимчасовим приміщенням.

— Містере Варона, ви мене добре розумієте, чи покликати перекладача?

— Не треба, сер.

— Тоді опишіть, будь ласка, обставини вашої втечі.

— З подробицями, сер?

— Цього разу можна і в загальних рисах.

Цей трюк повторювався не раз і не два, тобі наказують знову і знову розповідати всю історію, сподіваючись, що в ній обов'язково з'являться якісь розбіжності, якщо вона вигадана або недостатньо продумана.

— На початку так званої «ракетної кризи» я дістав завдання влаштувати спостережний пост на найпівнічнішому острові Сабанського архіпелагу. В Карденасі мені дали моторного човна, рацію і трьох солдатів. Ще п'ять мали прибути пізніше. Все тоді йшло шкереберть. Ми очікували вторгнення. З баку витікла вся питна вода. Острів був безлюдний, питної води дістати ніде. Я висадив там своїх людей, сказавши, що з'їжджу по воду на сусідній острів, а сам розвернувся й поплив на вогні флоту, що блокував Кубу. Там мене підняли на крейсер «Нью-порт».

— Як ви ставитеся до Кастро?

Можливо, питання було поставлено жартома, аби тільки змусити мене говорити, але воно насторожувало.

— Спершу я захоплювався ним, — відповів я. — Як майже всі.

— Що ви робили під час висадки десанту в бухті Кочінос?

— Я брав участь у боях біля Плайя-Хірон проти десантної бригади. Відзначився при тому й вислужився до лейтенанта.

— Ви розповідаєте про це так спокійно.

— Я гадаю, сер, вас цікавлять лише факти.

— І ви раптом повернулися до Кастро спиною?

— Через півтора року, полковнику. Тим часом дещо змінилося. Комуністи протиснулися наперед, мали вже Кастро в своїх руках. За нового режиму кожен мусив «добровільно» працювати, не вимагаючи плати. До того ж ми голодували, з березня шістдесят другого року нам видавали на місяць тільки півдесятка яєць, шість фунтів рису та два фунти жирів на душу.

— Ви не з тих людей, що кидають свою країну з таких причин. Назвіть мені справжні мотиви.

Я прийняв виклик.

— Я говорив не про себе, сер. Я був там забезпечений харчами краще, ніж тут. Але я мушу вам заперечити, полковнику: коли б вашу родину посадили на певний час на такий пайок...

— Північний острів Сабанського архіпелагу має джерело. Ви про це не знали? — зненацька почувся голос того чоловічка збоку.

— Так твердять навігаційні довідники, але те джерело — калюжа, багнище, не більше. — Я описав місце і стан того «джерела».

Полковник дістав сигарету зі срібної скриньки, що стояла перед ним, підвівся з перукарського крісла й підійшов до макету скелі, перед яким звичайно позували натурщики.

— Чи виїздили ви протягом останнього року з Флориди? — запитав він. Позаду нього простягся химерний гірський ландшафт: темне громаддя валунів, кучугури снігу, що нагадували мені про ватяну ковдру.

— Так, сер, — відповів я. — Шість чи сім разів.

— Де ви бували й коли?

— На Багамських та інших островах; одного разу в Пуерто-Ріко. З грудня до квітня.

— А після того?

— А після того такі вилазки стали каратися законом, сер. До п'яти років ув'язнення.

Він запалив сигарету, а сірник кинув просто на підлогу — нехай, мовляв, підбере його хтось інший.

— Ті закони вже мали чинність і тоді.

Це прозвучало як застереження; можна було припустити, що він не хоче слухати про ті акції, щоб не бути змушеним провести проти мене дізнання. Я не відповів нічого, хоча міг би сказати багато чого. Ще одинадцять місяців тому Джон Ф. Кеннеді виступив перед сорока тисячами вигнанців з Куби на стадіоні «Оріндж-боул», з прапором десантної бригади в руках, щоб під бурхливі оплески сказати: «Я запевняю вас, що цей прапор буде повернуто бригаді у вільній Гавані!» Проте у квітні Кеннеді дав ЦРУ відбій, і провів через Національну раду безпеки постанову, що перешкоджала нападам на Кубу. Його брат Роберт, міністр юстиції, доручив ФБР вистежувати таємні склади зброї. Відтоді води й повітряний простір у районі Флоріди перебували під суровим контролем, а двадцяти п'яти керівникам кубинської еміграції — серед них Гектору та Рафаелю — заборонено виїздити з району Майамі без спеціального дозволу поліції. Багато хто з емігрантів сприйняв це як зраду; цього вони не могли простити президентові.

— Містере Варона, чи мали ви або хтось із ваших земляків тут коли-небудь карабін — маузер калібру сім і шістьдесят п'ять сотих або ж дрібнокаліберну гвинтівку «Маннліхер-Каркано»?

— Ні, щось менше за кулемет мене ніколи не цікавило.

— Де ви були у п'ятницю минулого тижня, двадцять другого листопада?

— Тут у місті, сер.

— Ви тепер ніде не працюєте, то чи маєте ви свідків?

— Маю, але не за весь час. Вранці — хазяйка моєї кімнати... по-полудні одна дівчина; увечері — в «Ель Чіко»...

— Що ви робили в першій половині дня?

— Нічого, полковнику. Але ж до Далласа три години льоту...

Цього разу він ліниво осміхнувся.

— Ви й не мусили там бути. — Він кинув на мене безвідрадний погляд, як картяр без козирів. — Але де ви були справді?

— Блукав містом.

Чоловічок, що стояв поруч, ввімкнув один з юпітерів і спрямував на мене; і тої ж миті посипалися запитання:

— Ви згадували про те, що ваша родина голодує. Вона лишилась там, тоді як ви емігрували?

— Де ви були, коли надійшла звістка про вбивство?

— Коли ви розкусили Кастро, які факти розкрили вам очі?

— Яка дівчина була з вами у п'ятницю після обіду?

— Половина операцій, у яких ви брали участь, провалилася...

— Вас це дивує? — вигукнув я. — Адже ви відмовилися від нас, а біля Норманських рифів навіть нацькували на нас англійців...

Полковник перебив мене.

— Ці кадри анулювати, — звелів він асистентові; отже, допит записували на плівку.

Мене турбували передусім запитання того асистента в піджаку з боковими розрізами. Жодне з них, взяте зокрема, не здавалося важливим, але вони були мов пучок стріл, випущений в одну ціль. Я сподівався, що він стріляв ними навмання, і ухилявся від них як міг. Колись мене навчали: не давай жодної інформації без потреби, не говори більше, ніж мусиш.

5 Хвилин через сорок відчинилися одні з вузьких дверцят, за якими, як я гадав, містилися кабіни для перевдягання. Худорлявий, стрункий чоловік обійшов бамбукові зарості, перевиті ліанами, й сів на турецьку подушку. Він був без піджака, в сорочці з підкачаними рукавами, і я звернув увагу на його волохаті руки. Юпітер сліпив мене, і я не одразу впізнав його, нашого захисника, що його ми ось уже півроку не бачили. То був майор Малона чи як там його насправді звали, тоді — керівник кубинського відділу ЦРУ. Виходить, він живий і здоровий.

— Майоре,— вигукнув я,— ви мене пам'ятаєте? Лейтенант Варона, операція «Цукор»...

Він зміряв мене холодним поглядом, потім усміхнувся до моїх мучителів. Мені здалося, він дав їм зрозуміти, що ні в якому разі не може поручитися за мене і вони можуть робити зі мною, що їм заманеться.

— Ви знаєте, сер, я б пішов майже на все там, де йдеться про Кастро. Але вбивство президента не в моїх інтересах — будь ласка, поясніть це вашим друзям з ФБР.

— Давайте без істерики,— сказав полковник.

Проте з мене вже було досить, той перехресний допит був жахливий, і я вважав їхню тактику — раптова зміна теми й таке ж раптове повернення до попередньої — підступною. Я чекав підтримки з боку Малони.

— Ви повинні допомогти мені, майоре,— гукнув я.— Інакше хто ж заступиться за нас? Хіба у нас є, скажімо, консул? Нікого ж у нас немає, крім вас! Спершу нам заборонили створити уряд в еміграції, потім нас позбавили будь-якої роботи, далі припинили всі наші операції, а тепер ще — на тобі! — підозра у вбивстві...— Мій голос звучав різко, це, можливо, його дратувало.

Малона розглядав мене з таким виразом, ніби його просили назвати ціну товарів, якого він не збирався купувати. Якби я знав, що він справді думає, то, може, мовчав би.

— Ми, можна сказати, життям ризикували, майоре. Сімнадцяте березня — пожежа на судні «Льгов», навантаженому цукром, просто посеред гавані. Через десять днів у Кайбарії вибух міни на пароплаві «Баку», таку дірку зробили в носі, що людина пройде не нахилиючись, ха-ха! А ті чотирнадцять тисяч мішків цукру на «Стрітхем Хіл»? — Я повернувся до полковника.— Британське вантажне судно, зафрахтоване советами. Воно наскочило на рифи біля Пуерто-Ріко й потрапило в док; а перед тим мусило вивантажити цукор...

— Замовкніть! — просичав чоловічок.

Тепер у майора був такий вигляд, наче він скуштував того цукру, що його ми біля пристані Сан-Хуан у Пуерто-Ріко пересипали хімікаліями і остаточно зіпсували. Мабуть, йому було неприємно, що я нагадав тут про ці речі. Та операція «Цукор» вважалася в певних колах найбільшим промахом майора. За неї директор таємної служби Маккон мав нагінку від президента. Натрапивши на повідомлення про це в ранковому бюлетені розвідувального управління, Кеннеді наказав припинити акції: інакше, мовляв, загрожує відплата, почнеться диверсійна хімічна війна.

То були чорні дні для керівництва «Альфи». Ми не могли зробити той цукор солодким, отже, Малона мусив перешкодити його доставці в Ленінград. Він затримав навантаження ремонтowanego судна, влаштував-

ши там пожежу, і роздобув собі — від імені експропрійованого власника плантацій — судовий виконавчий лист на кубинське державне майно; той колишній власник сидів у Майамі. Та все даремно, Москва заявила протест державному департаментові: на ордері про купівлю цукру стояло «франко Гавана», отже, то був уже не кубинський, а радянський цукор. Майорові не лишалось нічого іншого, як перепродати ті чотирнадцять тисяч мішків нібито для «покриття складських видатків». ЦРУ само купило зіпсований цукор; якусь дрібнішу таємну службу це б розорило. А тут ще Москва почала судитися за один мільйон збитків, бо тим часом світова ціна на цукор підскочила на тринадцять центів за фунт. Ганебна історія. Звичайно, Малоні не хотілося, щоб вона фігурувала в протоколі ФБР.

Малона просто змушений був мене виручити. І він це зробив — сам вимкнув юпітер.

— Цей молодик, звичайно, лишиться в місті, полковнику, у вашому постійному розпорядженні,— сказав він і кивнув мені, щоб я йшов за ним.

Я подався за своїм рятівником.

— Тобі, хлопче, не слід було так розпускати язика,— сказав він уже на порозі, фамільярно штовхнувши мене кулаком під ребра. Мене це спантеличило. Невже він не образився за той шантаж?

У передній сидів Гектор — під фото голої дівчини без голови. Він, жестикулюючи, щось доводив детективові. Перед Рафаелем агенти ФБР, певно, спасували — той десь мав зв'язки; а от Гектор сидів тут, і йому доведеться розділити мою долю.

— Привіт Рафаелю,— шпигнув я його, проходячи мимо.— Вечеря вийшла на славу!

— Ми з вами ще поговоримо, Тоні,— просичав він.

Проте нам більше не судилося зустрітись.

6 У житті часом настає мить, після якої вже немає вороття: тоді все йде лише вперед. Льотчики трансатлантичного сполучення називають це «point of no return» — точка посередині польоту.

Проминеш її — і тоді вже, в разі небезпеки, будь-яка спроба повернутися назад марна. Пілоти знають ту мить, у них на те є карта. Звичайна ж людина не помічає її.

Я теж не усвідомлював, що підходив до тієї точки. Я хотів, щоб Малона вирятував мене з халепи, і він це зробив. Так само рішуче він домігся колись прийняття мене в команду, незважаючи на опір Гектора. У нього була якась-то знеособлена прихильність до мене — вона походила з моєї кар'єри, наскільки він її знав. ЦРУ віддає перевагу трьом видам співробітників: інтелекгенції, крайнім правим та лівим ренегатам усіх відтінків. Я колись був студентом і — для Малони — колишній червоний; цього було досить, щоб зацікавитись мною.

З власного досвіду я знаю, що американська розвідка любить своїх яйцеголових¹ з двох причин: по-перше, вона розглядає їх як живі акумулятори інформації, а по-друге, вважає себе геніальним порадином уряду, до слів якого не завжди прислухаються, бо порадиникові завжди бракувало часу дістати вчений ступінь доктора. Керівництво ЦРУ намагається перебороти цей свій комплекс неповноцінності. Воно пишається тим, що має в своєму апараті професорів на цілий університет.

¹ Так на Заході прозивають науковців.

Половина людей, що перебувають на офіційній службі ЦРУ, мають вищу освіту, одна третина — вчені ступені. Апарат управління з шкури пнеться, аби запопасти якнайбільше спеціалістів, наукових співробітників, озброїтися електронною технікою. Там запросто уживається академічний жаргон поряд з мовою Аль Капоне. З колишніми батістівцями типу Гектора майор говорив куцими фразами, як гангстер, для інших у нього був збагачений запас слів, навіть звороти з галузі кібернетики. Тоді у нього легко спливали з язика такі поняття з техніки автоматичного управління, як «потік інформації», «оптимальний варіант», «моделювання» тощо.

Зараз він зовсім не говорив, водій гнав машину якимись околицями вулицями. Одинадцята година. Цікаво, чи не везе він мене до себе на службу? Рафаель якось казав, що ЦРУ має свої замасковані резидентури більш як у тридцяти американських містах. Номери їхніх телефонів наведені в загальному списку Центрального розвідувального управління, але без адрес. Хто хоче одержати адресу, мусить знати прізвище резидента. А серед людей «Альфи» знав його лише Рафаель.

Машина уповільнила рух, тепер ми їхали вздовж високої дротяної сітки, пророслої живоплотом. На сигнал водія розчинилися ґратчасті ворота; промені фар, поштриховані дощем, наштовхнулися на сірий гранітний мур. Ніхто не чекав на нас. Мені здалося, ніби перед очима промелькнула антена, але в ту ж мить, ми в'їхали в гараж. Десь у дворі загавкав собака.

Кабінет Малони на другому поверсі був обставлений без претензій — металеві канцелярські меблі, губчаста гума, лампи денного світла; проте розміри приміщення давали підстави припустити, що Малона пішов на підвищення. Невже йому не пошкодив той скандал з цукром? Цілком можливо, що за все це мав відповідати хтось у Вашингтоні.

Він сів за письмовий стіл і натиснув на клавіш селектора.

— Покличте до мене доктора Стюарта,— звелів він.— Так, з апаратом. А потім лікаря. Тим часом звеліть Вайлеру підготувати облікову картку для номера...— Він назвав шестизначне число, зняв руку з клавіша й глянув на мене.— Адже ви здоровий, Тоні? Правда ж?

— Цілком, сер.

Складалося враження, що всі співробітники резидентури, незважаючи на пізню годину, були на місці. «Завдання,— промайнуло у мене в голові.— Він пошле мене на завдання, самого, без «Альфи»!

Такого ще не бувало. Що ж, для мене це тільки на краще, я мусив вирватися звідти, від Рафаеля мені добра вже не ждати, і від ФБР теж. Але ж Малона запевнив, що я лишуся в місті? А втім тон, яким він розпорядився мною, свідчив про те, що він міг і не рахуватися з ФБР. Мені спало на думку, що, може, він сам і є тут резидент, «chief of station», як вони називають. І тут я побачив на столі доказ того, що я не помилився. На золотій попільничці було вигравірувано біблійський афоризм: «І пізнаєте істину, й істина зробить вас вільним. Іоанн, глава 8, стих 32». Виставити напоказ такий текст може тільки бос.

7 Доктор Стюарт виявився сухорлявим чоловіком з довгими нервовими пальцями. Як людина з вищою університетською освітою, він, певно, належав до чиновників із середнім окладом; у самому апараті ЦРУ співробітники одержували від чотирьох до двадцяти одної тисячі доларів на рік. Відпустка, страхування життя, пенсія — все, як і в державних службовців, тільки цих у будь-який час мог-

ли перекинути куди завгодно, не сказавши причини. Доктор Стюарт мав такий вигляд, наче він весь час думає саме про це.

— Я хотів би мати змогу написати про вас такий звіт, що являв би собою бездоганий, чистий портрет, особливо щодо вашої щирості,— мовив він, звелівши помічників встановити апарат. Голосок у нього був такий слабенький і такий розмірений, як він увесь, без виразу і емоцій.— Якщо ви мені в цьому допоможете, Тоні, я завжди цілком і повністю підтримаю вас.

— Це детектор брехні?

— Ми ще називаємо його поліграф.

Доктор Стюарт сухо кашлянув і взявся за гумовий шланг, з якого звисав кабель. Його асистент встроїв штепсель у розетку. Малона ще раніше залишив кабінет. Він міг стояти за стінним дзеркалом, що напевно мало вигляд дзеркала тільки з одного боку. А може, його цікавив тільки загальний «фон» допиту й облікова картка.

— Це — наукова апаратура, що сигналізує про всі мимовільні зміни в людському організмі, якщо хто каже неправду,— зауважив асистент немовби читаючи інструкцію.— В наших руках він реагує з абсолютною точністю.

Це звучало непереконливо — звичайні вступні фрази.

— Прекрасний портативний ящикок,— мовив доктор Стюарт.— Чотири роки тому один мій колега прилетів з ним із Токіо в Сінгапур. Він добрався до свого номера в готелі саме вчасно, як було домовлено. Ввімкнув апарат у перевантажену електромережу — і зразу ж коротке замикання, в усьому готелі погасло світло...

Я з ввічливості посміхнувся, а його асистент захихикав, хоча він чув ту історію, мабуть, не вперше.

— Внаслідок цього виник скандал,— вів далі доктор Стюарт,— що поставив нашого посла у складне становище, накликав гнів Лондона і змусив Діна Раска письмово вибачатися перед сінгапурським прем'єром.

— Яка ж доля спіткала вашого колегу? — поцікавився я.

— Коли сталося коротке замикання, його та асистента було викрито, а з ними й агента військової розвідки, якого вони мали завербувати. Всі троє потім стрілись у в'язниці. Кажуть, ніби їх там навіть катували. Потім за них дали викуп — під виглядом добавки до економічної допомоги... Звичайно, їх звільнили з роботи.

Він говорив невимушено, наче рівний з рівним, і, здавалося, був дуже задоволений, що його апарат стоїть не в Сінгапурі.

— Всі ми не святі,— великодушно мовив асистент.— У кожного з нас є свої таємниці; і ми не хочемо, щоб хтось їх виманив у нас.

— Ми лише пропонуємо вам бути цілком щирим,— сказав доктор Стюарт.— Зараз я назву кілька запитань, що їх вам поставлять пізніше; якщо ви на якесь із них не зможете відповісти цілком правдиво, скажіть мені, а я потім спробую те запитання сформулювати інакше.

Це звучало досить люб'язно; мені надавали можливість добровільно признатись у всьому, в невимушеній обстановці. Рік тому в приймальному таборі вони були не такі рафіновані. Випробування вже почалося, хоч і без детектора.

— Тоні, вам двадцять вісім?

— Так, сер.

— Почуваєте себе непогано?

— Безумовно.

— З нервами все гаразд?

- Гадаю, що так.
- У вашій біографії є які-небудь таємниці, що ними вас можуть шантажувати?
- Ніяких.
- Вас мучить часом почуття самотності, провини; може, кошмарні сни?
- Дуже рідко.
- Ви часто страждаєте від порушення процесу травлення?
- Майже ніколи.
- Ви коли-небудь напивалися до безтями?
- Ні, сер.
- Ваша родина живе на Кубі?
- Так.
- Ви не підтримуєте з нею зв'язків?
- Майже ні. Іноді випадково надійде якась звістка.
- Ви вивчали журналістику?
- Так, але не скінчив навчання, став солдатом.
- Чому ви побажали працювати на нас?
- Я перейшов сюди, щоб боротися.
- Є і якісь інші причини?
- Коли хочете — так: мене тут викинули на вулицю.
- Ви переслідуєте і якусь особисту мету?
- Так, сер. Коли пощастить, я сподіваюсь на стипендію.
- Ви приховуєте від нас що-небудь, не передбачене цим опитом?
- Ні, свідомо не приховую нічого.
- О'кей.

Потім вони почали пояснювати мені, що й до чого в тому апараті: гофрований шланг — контроль за диханням, манжети — для вимірювання тиску крові та частоти пульсу, електроди реєструють виділення поту. Справжній обряд залякування, схожий на демонстрування знарядь катування в середньовіччя. Асистент оперезав шлангом мені груди й звелів підкачати лівий рукав.

— Скоро надійде удосконалена модель,— мовив він тоном представника фірми.— Вона реєструє біоструми і навіть рух повік.— Він стягнув манжети й затиснув електроди на моїх руках.

Тепер починалося справжнє випробування. Мені видно було, як троє пер виводили на паперовій стрічці тремтливі лінії. Мої мучителі обернули мій стілець так, що тепер я дивився на стіну, і звеліли не ворухитися. Мене раптом наче жаром обсипало. Після всього, що я пережив у «Ель-Чіко», в «Садку аллаха» та в ФБР, про нормальний стан уже не могло бути й мови.

— Тоні, ви взагалі дивитесь передачі телебачення?

Мабуть, це звичайне контрольне запитання, щоб потім перейти до головного...

— Ви, часом, не бачили, як Рубі застрелив Освальда?

Господи... вони й тут починають з того самого...

— Скільки дівчат ви вже мали в Майамі?

А до чого ще це? Запитання налітали на мене з тилу, я вже не бачив звідки. Я знав, що той детектор був цілком нормальним явищем, частиною американських буднів. Ще кілька років тому ним користувалися лише в поліції, а тепер він не дивина навіть на підприємствах. Багато які фірми періодично садовлять на отакий стілець своїх провідних службовців.

— Чому ви спершу удавали, ніби не знаєте цього апарата? Адже вас рік тому пропускали через поліграф!

— Ви підтримуєте зв'язки з своїми людьми?

— Якими обхідними шляхами ви підтримуєте зв'язки з батьківщиною?

І враз я відчув, що відповідати на запитання мені стає чим далі важче. Ще вдома ми часто влаштовували такі репетиції, навіть з таким самим детектором. Але тут було інакше — ну, як ото маневри і справжня війна. Краплини поту котились мені по спині — вони лоскотали, як холодні шротини. Тільки не думати про Гавану, навіть якщо вони нічого не можуть. «І пізнаєте істину...» — не йшла з думки та фраза — де-віз Малони.

— Тоні, що ви приховуєте від нас?

— Вам щось говорить ім'я Лопес?

— Ви відчуваєте втому? Млявість? Нервуєтесь?

— Так, наче пора здаватися?

«...й істина зробить вас вільним». Я почув, як доктор Стюарт покашлює, як рветься папір. Потім мене одв'язали.

— Перспективи не такі вже й гарні,— почув я голос асистента. Він вийшов з-за столу й зашелестів стрічками паперу з кривими лініями.— Сер, гляньте на імпульс при чотирнадцятому, потім при двадцятому та сороковому! Недвозначний шок, реакція серця і виділення поту. Цей імпульс з'явився після запитання «Що ви приховуєте?» Далі коливання йдуть аж до кінця.

— Тоні,— порадив доктор Стюарт,— здавайтеся. Ваша крива — жахлива. Вам не перехитрувати цього апарата. Він викрив вас.

Це теж входило до їхньої програми, вони довели п'єсу до кінця, я знав, що так мусило бути. Потім усе скінчилося, мені запропонували щось випити, я відмовився, дали сигарету, я взяв її. Кілька запитань засіли в мені мов стріли в живому тілі, проте вони й не здогадувались, які саме.

8 Малона привів лікаря, чоловіка приблизно мого віку, моторного, рудого. Вони жваво розмовляли на звичному жаргоні.

— Обличчя агентства в цій частині світу навряд чи могло змінитись на гірше,— почув я голос лікаря. Певно, розмова точилась на «науковому» рівні.

— І все ж ясно, що самих грошей замало, аби розв'язати структурні проблеми,— зауважив майор.— Треба шукати триваліших форм впливу.

— А по-моєму, сер, ми все ж там доларами та «каділлаками» переважаємо інші зацікавлені сторони.— Лікар відкрив саквоюж і дістав звідти інструменти, серед них маленький молоточок.— Адже тоді ми й голоси за Сіріла Адулу теж скупили.

— Скупили? — Малона хихикнув.— Можливо, дрібних ватажків. А крупних не зафрахтуєш і на півдня.

Такі перепади були типові для їхніх розмов. З висот обміну думками на рівні офіціальних кіл вони враз падали до стилю Чікаго. А що я не знав теми їхньої розмови, то звернув увагу лиш на вислови та інтонації. Майор, здавалося, був у доброму гуморі, немовби звільнився від якогось тягаря. Ось він повернувся до обслуги детектора, що саме закривала валізу з апаратом.

— Ну як — ви задоволені Тоні?

— Результати детальної експертизи ми подамо через годину, сер,— відповів доктор Стюарт.— Його інтелект сягає десь близько ста дев'яноста.

Індекс 190 — на сорок пунктів вище за дані генія! Це звучало приємно, та, видно, то був просто їхній код і міг означати що завгодно.

— Сто дев'яноста,— повторив Малона байдуже.— Спасибі, панове, на цьому й покінчимо.

Здавалося, інформація задовольнила його. Він сів на письмовий стіл і загойдав ногами — досить легковажна поза для людини його становища.

Детекторники вийшли, й лікар заходився вистукувати мене. Потім вислухав серце — може, то була лише формальність, проте можна було б цього й не робити, коли б результати перевірки на детекторі були негативні.

— Вам вирізували жовчний пухир? — запитав він.

— Ні, сер, то виймали кулю; два з половиною роки тому.

Він натискав на шрам з усіх боків, бурмочучи щось про кубинську хірургію. Малона глянув на годинник. У мене було таке враження, що і все інше пройшло добре для мене: перевірка особи й мого минулого. Тотожність моєї особи сумнівів не могла викликати, і все ж мене щось тривожило. Невже я десь припустився помилки, і вони це виявили? Хто знає, який новий матеріал вони зібрали про мене з часу останньої зустрічі, які нові дослідження моєї особи проведено. Деякі кубинці, заслані через приймальний табір після березня, могли знати мене: по зустрічах на вулиці, по університету або по армії. Комп'ютер за секунду міг перетравити всі матеріали про мене, зіставити їх, а резюме могло бути у Малони.

— Тоні,— мовив він, коли лікар перевіряв мій колінний рефлекс,— ви скажіть: без роботи, ніяких операцій, не дають ходу, так?

— Саме так, сер.

— Але так не повинно бути. Не обов'язково ж, щоб кожного разу був знову Кастро...— Він звернувся до лікаря: — Не покалічте йому коліна, докторе, може статися, що він схоче ще раз побувати в горах.

— Я зараз кінчаю, сер.

Було вже за північ. Чому вони так квапляться з усім цим? І враз я збагнув, що Малона хоче послати мене в якусь чужу країну, причому терміново. «Не обов'язково ж, щоб кожного разу був знову Кастро...» Що б це могло означати? Така перспектива лякала мене. Ніхто її не передбачав, коли я виїздив з Гавани. Тоді щодня відбувались акції контрреволюціонерів, прелюдія до великого вторгнення. Я мав виявляти, де й коли загрожують напади, нікому з нас і на думку не спадало, що можуть доручити щось інше. Я не мав ніяких вказівок на такий випадок. А коли він запропонує мені щось таке...

— Майоре,— спитав я,— а що: проти Кастро не можна?

— Скоро й туди нам буде зелена вулиця.

— А хіба Куба вже не входить до вашої сфери діяльності, сер?

— На жаль, Тоні, я не можу вам розкрити схему нашої організації.

Куди вони наміряються мене послати? «Побувати в горах...» Мені спало на думку Конго; але чи є там гори? Вони згадували Адулу, там-

тешнього прем'єра. В Майамі ходили чутки, що ЦРУ вербує пілотів для когось за океан. Недавно безслідно зник Альберто, а потім від нього надійшла листівка з Леопольдвілля. Колишніх членів екіпажів «Б-26», що дали маху в бухті Кочінос, нібито опитували, чи не підкачають вони, якщо їм буде доручено повітряне постачання південноафриканських та родезійських найманців; там, мовляв, панування в повітрі забезпечене. Кубинці в бойових операціях у нетрях Африки! Масштаби діяльності ЦРУ безмежні й темні, як саме Конго; убивство Лумумби, арешт Гізенги... ЦРУ висунуло Адулу, який у Східній провінції не виправдав сподівань, а незабаром, здається, поставить на Чомбе, той, кажуть, надійніший.

— Одягайтеся,— сказав лікар і почав складати інструменти.

Ні, Конго навряд... Я ж не пілот, французької мови не знаю, та й Малона, певно, нічого спільного з цим ділом не має. Малоюмовірно, щоб операціями в Африці керували з Майамі; однак Малона поведився так, наче збирався розпочинати нову справу і керувати нею. Крім того, про операції, якими самі диригували, ті люди ніколи не говорили прямо. Значить, вони б і Адулу не назвали, якимось камуфлювали б його: «наш друг на півдні» чи «мідний гріш біля річки»; щось у такому плані.

Мені стало трохи легше. Але що вони все-таки затівають і як мені викрутитися? І чи можливо це взагалі?

9 — Тоні, мені потрібно кілька бравих хлопців для однієї чудесної імпровізації,— почав Малона, коли ми лишились удвох. Він сказав це ніби між іншим, мовби не надаючи своїм словам особливого значення.— Нам треба активізувати антикастровський рух і перетягти на свій бік нерішучих людей у Вашингтоні. Біля берегів Панами ми влаштували табір...— Він удав, ніби розглядає якийсь туристський путівник.

— Це не для мене. Я б волів якесь справжнє діло.— Я вже чув про той табір, там зібрали кубинських авантюристів, а також тайванських китайців та втікачів з Польщі. Для виконання особливих завдань у будь-якій частині світу.

— Ви спершу вислухайте. Рафаель запропонував нам ось що: кілька десятків хлопців, вимуштруваних по-кубинському і в кастровській формі, висаджуються де-небудь у Флоріді, розгромляють якийсь готель і повертаються на свої човни. Це збудить громадську думку, і ми знову матимемо зелену вулицю. Вихідний пункт — малесенький острівець у Карибському морі.

— Вибачте, сер, ця операція не для мене.— Потрапити в таку команду — то справді останнє діло. До речі, непогано було б, якби майор вирішив, що я не здатний на підлість.— Нехай Рафаель бере туди своїх друзів,— додав я.

— Я знаю, у вас неприємності з «Альфою».— Малона непевно усміхнувся, потім пустив ще дві пробні кулі. Одна пропозиція стосувалася Венесуели, друга Болівії. Я категорично відмовився від обох.

— Тоді є дещо ближче, досить привабливе в кліматичному відношенні,— він говорив як маклер, що пропонує земельну ділянку.— Це моя найвигідніша пропозиція, Тоні. І остання в списку.

Його тон змусив мене прислухатись уважніше. Тим часом щось упало в шкіряний мішок, що висів збоку письмового столу Малони. Він

вийняв капсулу пневматичної пошти, у якій, очевидно, лежав докладний висновок моєї перевірки на детекторі; я здогадався про це з його погляду, кинутого на мене. Тепер я зрозумів, що він, перш ніж підійти до головного, очікував наслідків перевірки. Тут оті електричні сповіді сприймали серйозно; це був культовий обряд контррозвідки. Як висвячення попа дає право обраному стати благочинним. Для чого ж він обрав мене?

Малона сховав папірець.

— Сто доларів на день на завданні, три тисячі премії за успіх і стипендія: чотири семестри на факультеті журналістики в будь-якому університеті, на ваш вибір.

Певно, він уважно прочитав висновки експертизи і знайшов моє дошкульне місце.

— А що ви, сер, хочете за це? — спитав я.

— Відважного хлопця для Домініканської Республіки.

Значить, туди, тому й про гори йшла мова. Я чув, як закалатало моє серце. Що ж там робило ЦРУ, на другому за величиною Антільському острові, по сусідству з Кубою? Два місяці тому військова хунта в Санто-Домінго захопила владу і скинула ліберального президента Боша. Жменька продажних генералів, певно, у змові з військовою місією та розвідкою США. Щоправда, за вказівкою Кеннеді дипломатичні відносини зразу ж було розірвано. Але Джонсон позавчора визнав режим путчистів — це був один з його перших заходів у ролі президента. Що я мав робити в країні, прирученій ним? Може, звідти планують новий удар проти Куби?

Малона спитав:

— Ну, це вам підходить, Тоні?

— Можливо, майоре. Тільки я ще не уявляю собі, що й до чого...

— Що ж саме вам неясно?

— Та... як вам сказати, сер. Просто не знаю суті справи.

— Сьогодні вранці там почалося повстання... Вірніше, учора вранці, — уточнив він. — Не бозна-яка подія. Півтори сотні чоловік — студенти, зубні лікарі, адвокати, архітектори та кілька безробітних, — об'єднані у шість загонів, десь у горах. Слабо озброєні, лише ручною вогнепальною зброєю, майже без підтримки з боку населення. Але ж Кастро теж був адвокат і починав ще з меншим загonom.

— Що ж домініканська армія — не може впоратися з ними?

— Та ви ж знаєте, люди йдуть у солдати аби легше жилося, а не для того, щоб шукати нагоди вмерти.

— А чого ви ждете від мене?

Малона пильно подивився мені в очі. Це було вирішальне запитання. Воно могло привести в рух механізм, якого вже ніхто потім не міг зупинити. Майор знав про це, та і я був не з новачків. Досі Малона по суті нічого не сказав. З тим, що я вже знав, він міг мене просто прогнати чи відпустити, залежно від обставин. А через кілька хвилин це вже не залежатиме від його волі.

— Ви спуститесь на парашуті за Центральними Кордільєрами й приєднаєтесь до бунтівників — до загону, склад якого нам відомий. Звичайно, прибудете як друг, як кубинський революціонер. Ви принесете їм допомогу: зброю, боєприпаси, медикаменти, харчові концентрати. Ви

також даватимете тактичні вказівки, військові поради — ви ж просто з революційної батьківщини. Загін чекатиме на вас; по ваше прибуття його сповістять по радіо.

— Загін має радіозв'язок з Кубою, а ви просто підключитесь до нього? Але ж вони можуть запитати Кубу!

— Ніяких запитів не буде, Тоні. За дурників ви нас маєте, чи що! Ми підкинули тому загонові наймодернішу рацію: легенька, проста в користуванні; радіус дії сто миль, передає лише на одній хвили.— Він самовдоволено всміхнувся.— Ті простаки гадають, що радиують кубинській станції біля Баракоа. А насправді вони міцно прив'язані до хвилі Сан-Ісідро. Там — штаб домініканської авіації і нашої військової місії теж. Та рація забезпечує широкий потік інформації.

Усе це він говорив легко, весело, в тоні невимушеної розмови. Він умів показати себе добрим знавцем речей, з якими мав справу — хай то буде радіоапаратура, державний устрій якоїсь країни чи організація повстання. Послухавши його, можна було зробити висновок, що там, у домініканських горах, я буду єдиною розумною людиною серед самих тільки дурнів. Це справді хитро придумано, певно, заслуга «відомства брудних трюків», як прозвали це відділення ЦРУ. І як мило з боку майора, що він так одверто розповів мені про свій план. Можна буде знайти спосіб припинити ту радіогру...

Але тут-таки я збагнув, що ці відомості нічого не дадуть мені. І відмовитися я вже не міг, бо Малона посадить мене. За правилами, що їх дотримуються всюди в подібних організаціях, він уже не мав права спускати мене з очей після такої інформації. Я не міг ні вийти з гри, ні принаймні повідомити Лопеса, якого мені будь-що треба було попередити щодо «Альфи». До тайника мені вже не дотягтися, як і до телефону, що був у нас резервним засобом зв'язку. Двері замкнулися, поїзд рушив. Я лишився наодинці з майором та його планом.

Певно, Малона помітив мій настрій.

— Не бійтеся, Тоні!— Він скочив зі столу і став переді мною.— Ваша роль на всіх етапах добре продумана. Оптимальний варіант! Операція розгортатиметься так само прямолінійно, як наш рейд на торпедних катерах до Мірамара. Про ваше повернення теж подумали. Ви одержите чудесну новинку — рятувальний пристрій американських військово-повітряних сил, «небесний гачок»!

— Небесний гачок?

Як звичайно, викладаючи новий козир, він злегка погойдувався — з п'яток на пальці, з пальців на п'ятки.

— Це такий нейлоновий шнур, з комбінезоном на одному кінці і з газовим балоном на другому. Як тільки ваша місія скінчиться, або вам загрожуватиме якась небезпека, ви просто подаєте радіосигнал, натягаєте той комбінезон і відкриваєте балончик з гелієм! З'являється тихохідний літак з гаком у носовій частині й «виймає» вас навіть із непрохідних джунглів. У вашому випадку то буде бомбардувальник часів другої світової війни і ваші «друзі» там, унизу, вирішать, що то кубинський.

— Спасибі, сер,— мовив я.— Це трохи заспокоює.

— Так, Тоні, ми все передбачили!

— А що то за люди чекатимуть там на мене?

— Список ми вам дамо пізніше.— Малона зиркнув на свою волохату руку.— А на сьогодні досить! Ляжте нарешті, відпочиньте, бо ще чого доброго заснете у мене на парашуті...

10 Решту ночі я, збуджений, пролежав у мансарді на оббитій білим тахті. Кімната була без вікон, зате з кондиціонером та ванною. За дверима стояла варта — часом було чути шепіт. Від таблеток, що їй дав Малона, у мене обважніли руки. Я довго крутився, вмошуючись — тахта здавалася надто м'якою.

Я спробував розібратись в ситуації. Ясно було лише одне: я встряв у діло, в яке не мав права встрявати, бо з контррозвідкою, з захистом Куби воно не мало майже нічого, а точніше — зовсім нічого спільного. Але чи міг я уникнути цього? Якщо й існував якийсь спосіб, то я його не бачив. Переслідований «Альою» та ФБР, я вскочив просто в обійми тому Малоні, а він притиснув мене до своїх грудей. Я зрозумів, чому: йому потрібен був кубинець з військовим досвідом, що втік звідти в останній рік, а тут він навряд чи й мав вибір. Хто міг зіграти роль революціонера краще за людину, що, як він гадав, перебігла зовсім недавно?

Дзижчання кондиціонера і легенький вітерець від нього заважали заснути. І все ж я поступово поринав у сон, плаваючи близько до поверхні десь на межі між фантазією і дійсністю. Отже, я був їхнім знаряддям, вони найняли мене. І тепер я діятиму не як раніше — в складі загону, а сам один, і вся їхня любов і увага будуть спрямовані на мене одного.

Важка хвиля пройшла наді мною, зробилось темно і тихо. Я дрейфував у якихось видовжених балонах, їхні стінки нагадували криві дзеркала. У пам'яті знов і знов спливала та сцена між мною і Малоною. Сонна уява створювала химерні варіації, наче ескізи режисера, що повторює одну й ту саму сцену, аби проникнути в суть задуму. Майор весь час був господарем становища, він підкреслював це то жестом, то інтонацією, він весь час збільшувався, виростав, насувався на мене. Потім він упав у крісло, з якого зі свистом виходило повітря, благав мене: «Ви повинні це зробити, Тоні, ви найкращий наш боєць». — «Полковнику, — заперечив я йому, сплутавши з полковником ФБР, — подумайте про мою стареньку, сиву матір...» Та фраза з якогось дешевого детективу засіла в моїй голові. Малона начисто відмітав той аргумент: «Ви — найкращий наш боєць». — «Ви ще кращий, полковнику, чом би вам самому не полетіти?» Він потягся і вигукнув: «Це означало б порушити наш найголовніший принцип: ніколи не посилай людей з апарату на виконання таємних завдань!» — «Дуже правильний принцип, — гукнув я у відповідь, — для людей з апарату!» Тут втрутилася Іза, барабанячи на тамбурині й трясучи грудьми. «Лопес теж стрибає, — гукала вона з естради. — Він матиме на тиждень сто двадцять доларів і харчі...» Вона звивалася, мов гадюка, її пуп, схожий на мушлю, підморгнув мені, і Гектор струсив на нього попіл з сигари. «Ми ще поговоримо», — просичав він; з-за завіси з перлистих ниток виглядав Рафаель з профілем хижого птаха. «Тоні, не завдавайте нам труднощів», — благав він.

Я прокинувся з напівсну, спітнілий і очманілий. Звідкілясь долинала музика, заливала мене теплими хвилями, змиваючи з моєї душі болісний накіп. Лишався один факт — назад вороття не було. Механізм ввімкнено, мені вже ніщо не могло допомогти, лишалось тільки робити наступне, хоч я й не знав, що буде далі.

II Через годину ми вже мчали по шосе узбережжям океану на північ. «Форт Лодердейл,— сказав Малона водієві, перш ніж рушити. Стояв погожий ранок, усе блищало, умите дощем,— садки, вілли, дороги; сонце вийшло з океану й прослало до материка блискучу стрічку. Обіч нас плинув нескінченний потік машин з блискучими кузовами; можливо, я бачив його востаннє. По радіо співали Кросбі й Армстронг — щось веселе й життєрадісне, ніби хотіли підбадьорити мене.

Але це вже робив і Малона.

— Ми попередили загін про ваше прибуття, Тоні.— Він сидів поряд зі мною на задньому сидінні зелено-оливкового кольору, рожевий, у доброму гуморі, на півголови вищий за мене.— Прийом радіограми вони підтвердили. Там уже нетерпляче чекають на вас.

— Хто ж все-таки ті люди?

— Ага, я й забув, список...— Він почав копірситися в бумажнику, і на мене війнуло пахощами туалетної води.— Прочитайте спершу ось це. Опис вашої особи! Ми мусили дати загонові ваші дані.

Я розгорнув аркуш паперу і побачив на ньому щось схоже на медичний висновок: «1 304123/63 — Антоніо ВАРОНА.— Оглядом визначено ступінь придатності А-1 (підходить для тропічного клімату)... Верхня частина тулуба: грудна клітка еластична, м'язи виділяються чітко, серце, легені, печінка в нормі. Кров'яний тиск трохи підвищений (150/85). Зуби: здорові. Язик: трохи обкладений... У верхній частині живота праворуч— шрам від виїнятої кулі... Підпис: доктор Делл».

— Сер, це, певно, якась помилка.

Малона простягнув мені другий аркуш. На ньому зовнішність моя була описана так: «Зріст нижче середнього (168 см.), вага 62 кг, 28 років, обличчя смагляве, овальне, волосся чорне, рот широкий, маленькі вусики, за лівим вухом шрам завдовжки 3 см, постава струнка, одягнений...»

— Дуже втішно,— мовив я.— Обкладений язик тут не згадується? Шкода, що там дівчат немає, їх би цей опис знаєте як розпалив.

— Ну, якийсь тиждень обійдетесь й без них.

— А що, майоре, коли у них там у Центральних Кордільєрах не знайдеться рулетки та вагі?

Він окинув мене поглядом.

— Ми завжди акуратні. Так уже заведено... правила безпеки.

— Безпеки? Отже, ви боїтеся, що заколотники замість мене можуть одержати когось іншого? Може, справжнього радника з Куби?

Малона засміявся.

— Не бійтеся, Тоні. В Навітряній протоці патрулює авіаносець «Тікондерога» з шістдесят п'ятьма надзвуковими винищувачами. Вони пропускають лише бажаних гостей.

Якийсь час ми їхали мовчки. Повз нас пролітали пальми, барвисті рекламні щити; з приймача линула «Роки маунтін мун»¹. Тужлива сурма Армстронга, сумні хвилини прощання: мій останній контакт з цивілізацією. Я не любив глушини. Мене готували до таємної війни у великих містах, а не до справжньої війни в джунглях. Я мало розумівся на партизанській війні і сказав про це Малоні.

¹ Місяць над скелястими горами (англ.).

— Ваше завдання тільки радиувати й слідкувати, щоб там дотримували наших вказівок,— заспокоїв він мене.— Ви кубинський офіцер, на вас вони дивитимуться знизу вгору.

— Це їм буде не так легко, сер,— в описі моєї особи сказано «нижче середнього зросту».

В ті останні години майор був схильний сприймати все цілком серйозно.

— Так, це правда,— стиха мовив він таким тоном, наче цей факт турбував його і раніше.— Там у горах багато що залежить і від фізичної сили, це видно хоч би з прикладу Кастро. Я добре продумав, як підняти там ваш авторитет і створити оптимальні умови... Ви будете приємно вражені.

Він дістав з переднього сидіння якийсь довгастих мішечок, схожий на чохол, у якому носять битки для гольфа. Коли він зняв його, я побачив скорострільний автомат — легенький, портативний, завдовжки менше метра. Такої зброї я ще не бачив. Без магазина автомат важив не більше п'яти фунтів. Затворний та спусковий механізми зроблені з легкого металу, рукоятка та ствольна накладка — з чорного вогнестійкого пластика.

— Зброя — найважливіший показник становища партизана,— урочисто вирік Малона.— У ваших руках, Тоні, найкращий автомат у світі. Сконструювали для нашої морської піхоти, але навіть вона ще не має його на озброєнні. Щоб вирвати дозвіл на одержання його для вашого завдання, довелося докласти неабияких зусиль. Там цей автомат створить вам найвищий авторитет.

— А мене там не питають, майоре, де я роздобув таку зброю?

— Її ще ніхто не знає. Скажете, зброя спеціального призначення, про яку ви не маєте права говорити. Якщо там настрої буде проросійський, натякнете на радянські поставки... Все інше ваше спорядження явно американського походження. Можете послатися на захоплені в бухті Кочіно трофеї.

Гра в хованки набирала химерних форм. Подвійне і потрійне залягання істини вимагало від мене виняткового зосередження. Я зважував на руці магазин автомата — тридцять патронів, а тягне менше фунта, просто неймовірно.

— Тут кулі зменшеного калібру?

— Так, п'ять і п'ятдесят шість сотих. Вам треба вміти поводитися з ним. Для початку спробуйте постріляти.

— Це б не завадило, сер.

12

Стрілецький інструктор у форті Лодердейл, кремезний техасець з надміру великими щелепами й надто довгими руками, мав неприємну звичку розтягувати кожне речення й, розмовляючи з людиною, нависати над нею.

— «М-40» знаєш, га? — запитав він надто вже голосно.— Або ще карабін «М-2»?

— Я обізнаний більше з чеськими зразками, сержанте.

— Боже ти мій! Кубинець, га? Не сподівався, що доведеться демонструвати «М-16» одному з ваших людей.

— Ну, починайте вже, друже,— квапив Малона.

— Це автоматична гвинтівка, що діє за допомогою відведених газів,— горлав інструктор.— Гази виходять через отвір біля основи мушки

й трубою потрапляють до повзуна,— ось сюди, бачите? — що приводить в рух затвор. Це забезпечує швидкість ведення вогню теоретично від семисот до восьмисот пострілів на хвилину. Гадаю, ви знаєте, що це означає.

— Треба менше натискати на спуск, сержанте, щоб уникнути надто великої витрати набоїв.

Інструктор, не слухаючи мене, кричав:

— Прицільний пристрій — діоптрійний візир з двома наводками: від нуля до двохсот семидесяти п'яти — і від двохсот семидесяти п'яти до чотирьохсот п'ятидесяти п'яти метрів.— Він приклав автомат до плеча, немовби цілячись, потім передав автомата мені й скомандував:

— Розставити ноги! Наводка один! Одиночними пострілами — вогонь!

Автомат зручно прилягав до плеча, я відчув на пальці спусковий гачок і побачив на дулі язички полум'я. Звернув увагу на зовсім слабку віддачу.

— Автоматичний вогонь!

Фанерна фігура в глибині тиру впала, наче вражена блискавкою. За мить магазин спорожнів. У тирі ще відлунювали постріли; навколо ширився солодкуватий дух.

Ми побігли до мішеней, щоб оглянути місця влучення.

— Швидкість при виході з ствола дев'ятсот сімдесят, а через півкілометра вона ще дорівнює ста сорока,— повідомив інструктор, дихнувши мені в обличчя м'ятою.— Кожна штучка важить лише три з половиною грама, трохи більше за третину кулі стандартного натовського патрона. Але швидкість руху кулі спричиняє у живої істоти гідродинамічний шок, що паралізує нервову систему і може спричинити смерть, незалежно від місця влучення.

Кулі майже перерізали шию мішені, а груди перетворили на решето. Пальці Малони ковзали над обрисами шолома, схожого на в'єтнамський бриль.

— Непогано! — мовив він.— Дуже добре як на перший раз, Тоні... Ну, та вам навряд чи доведеться там стріляти.

13

Літак, що ми на нього сіли, був двомоторний Б-26 «Інвейдер», машина двадцятирічної давності. Його швидкість досягала п'ятисот кілометрів на годину; вони зупинили свій вибір на ньому тому, що кубинські повітряні сили ще мали кілька «Інвейдерів». Бомбардувальник залишив за собою пасмо островів Флоріда-Кіс і взяв курс на південний схід. Ми були у фюзеляжі тільки удвох, проте Малона, перед тим пояснивши мені, як треба користуватися рятувальним пристроєм — тим нейлоновим гаком, що ним він витягав на небо своїх агентів,— сидів мовчки. До Гаїті було тисячу кілометрів, отже, він, певно, приберігав теми для розмов.

Я дивився вниз на смарагдово-зелене мілководдя Великої Багамської банки, яке рік тому борознив американський блокадний флот. Море спокійне, жодної хвилі, воно наче застигло і лежить унизу, схоже на пральну дошку. Де-не-де біліють смужки піни — певно, там вистрибують дельфіни. Ось під нами пропливли острови Андрос, блідо-зелені,

заблуджені, безлюдні. За ними — затока Тонг-оф-Ошен, лазурово-блакитна морська яма, що простяглася аж до Нассо... Вся та морська територія була мені знайома. З лівого борту тягнувся зелений ланцюг островів Ексума — улюблений притулок піратів з «Альфи». З другого боку — мілина Харрікен; а за нею острови Камагуей та архіпелаг де Сабана, втечу з якого з якого я тоді симулював перед янкі...

Тут озвався Малона:

— Умовна назва вашого загону, а також ваші позивні по радіо — «Жовта акула».

— О'кей, сер. А з кого він складається?

— Близько тридцяти чоловік. Здебільшого міський елемент: студенти, зубні лікарі тощо. Він сягнув рукою до кишені плаща. — Ось тут список. Імена цих людей вам краще вивчити напам'ять.

У списку було одинадцять імен, без опису прикмет, вік зазначено приблизно, фах названо лише кількох із них. У двох випадках частини прізвищ подано як імена, — цієї помилки частенько допускаються іноземці, коли мають справу з іспанськими подвійними прізвищами. У мене склалося враження, що ті дані в списку не дуже вірогідні. Повстанці були краще поінформовані про мене, ніж я про них. «Антоніо Товар, — прочитав я, — тридцяти років, кличка «Тото», архітектор із Санто-Домінго...» Це були найповніші відомості в усьому списку. Малувато для того, щоб якимось зорієнтуватися. За всі місяці гри в хованку, бездіяльного блукання по Майамі я ніколи не почував себе так непевно, як зараз. Моєю метою там, у горах, буде одне — якимось вижити. Та, здається, досягти цієї мети буде не так легко.

Далеко за банкою Колумбус мріла темна смужка; вона наче весь час зростала. Узбережжя Куби, провінція Орієнте! Ми підійшли до неї миль на вісімдесят-дев'яносто. Протягом болісних півгодини те узбережжя було поряд — вкриті фіолетовим серпанком вершини, весь відтинок від Олгіна до Баракоа...

Над Навітреною протокою до нас зненацька кинулись два винищувачі. Напевно, вони знялися з авіаносця «Тікондерога», щоб перевірити, хто пролітає, — винищувачі «Крусейдер», втричі швидкіші за наш літак. Вони підлетіли так близько, що я побачив голови пілотів і чотири бойові ракети.

Винищувачі Ф-4 «Крусейдер» ще супроводжували нас, коли Малона сказав щось пілотові в кабіні.

— Через двадцять три хвилини ви стрибаєте, — пояснив він мені. — Ви запам'ятали імена? Прізвище командира Товар, вони звуть його Тото. Вважатиметься, що ви підлягаєте йому, проте він, звичайно, робитиме, що ви скажете. Його права рука, здається, Хесус Карріа, кличка Чучо. Він, коли не помиляюсь, обслуговує рацію...

— Коли не помиляєтесь? Він наша людина чи ні?

— Це ви маєте встановити. Один з них відкриється вам; мабуть, цей Чучо.

— Он воно як! — Що далі, то краще. «Оптимальний варіант»! Тепер я зрозумів, чого це майор тільки в останній момент заговорив про склад загону; звичайно він, змальовуючи обстановку, починав з даних про ворога. А тут ще неясно, хто ж зрадник...

«Крусейдери» повернули назад.

— Його туди заслала військова розвідка з Сан-Ісідро, тому ми не цілком певні. Коли б це була наша людина, ми не мали б потреби посилати туди вас.

— Домініканська розвідка прийняла вашу рацію, а про загін інформувала вас погано. Вона або ж і сама знає мало, або не довіряє своєму агентові!

— Почерк радиста не змінився, — спокійно відказав Малона. — І все ж з ночі загін реагує на вказівки не зовсім так, як того чекають в Сан-Ісідро. Доможіться, щоб вони там дотримувались директив.

Я промовчав; майор уже натякав мені, до чого зводилися ті вказівки. «Жовта акула» мала зібрати навколо себе всі інші загони і заманити їх у долину Лас-Манаклас, де домініканська армія влаштувала пастку. Партизани змушені будуть капітулювати. Улюблений метод ЦРУ, яке, пам'ятаючи про Кубу, намагається проникати в ліві партії, придушувати спроби опору.

— Якщо та людина зникла, станете на її місце, — сказав Малона.

— А коли вона перекинулась на бік повстанців? І все виказала?

— Тоді викрийте її як мерзенного провокатора. Господи, Тоні, ви ж кубинський офіцер! Ті людиці моляться на Кубу, для них ви особа священна, месія! Розкажете їм про події в бухті Кочінос! Вам повірять скоріше, ніж будь-кому іншому, бо вам хочуть вірити! А втім, не вдавайтеся в подробиці вашої місії: там люди не чекають від вас ніяких пояснень.

Під нами вже лежало узбережжя Гаїті: бліді скелі, на які кидалися хвилі Атлантичного океану, — нескінченна біла стрічка піни.

— Лишилося десять хвилин, — почувся голос, підсилений мегафоном.

— Майоре, — мовив я, — це нечесно. Вчора все мало інший вигляд, а за ніч справа значно ускладнилася. Я б хотів мати якісь гарантії, сер.

— Ви хочете, щоб вам підвищили платню?

— Я б цього не добивався, коли б треба було діяти проти Кастро. А це не моя війна. Ще тисячу доларів, сер, ви повинні зрозуміти, що риск вартий цього.

Вапнякові схили прибережних гір внизу попливли кудись убік — літак робив розворот. За пустельним ландшафтом стало видно зелену рівнину, облямовану горами.

— Лишилося п'ять хвилин, — пролунав голос, і літак почав знижуватись.

Майор ткнув мені в руки целофановий мішечок, що теж належав до стандартного спорядження. Я вже раніше одержав два таких мішечки — в них були гроші, паперові долари різними купюрами.

— Приготуйтеся, — буркнув він невдоволено, наче я витяг ті гроші у нього з кишені.

Гуркіт моторів майже ушух. Навантажений парашутом, «небесним гаком», рюкзаком та автоматом, я ледве стояв на ногах. Проте застібнув карабін, присунувся до люка й став чекати світлового сигналу.

— Перш ніж торкнетеся землі, випрямляйте ноги в колінах! — Малона потиснув мені руку.

Кришка люка піднялася, я ступив крок уперед, і вітер підхопив мене.

Розділ другий

Я ніколи раніше не стрибав з парашутом. Під грудьми нудотно заскіміло; судорожно скоцюрбившись, я, напівживий, стрімголов падав на велетенський зелений килим, що гойдався внизу.

Сильний поштовх, і наді мною, залопотівши, нап'явся шовковий купол. Килим піді мною тепер лежав нерухомо, я розгледів на ньому сіро-зелені плями й зморшки. Вся долина була всіяна камінням, воно блищало на сонці, наче галька, а схил гори нагадував застиглий водоспад. На один з таких каменеспадів мене зносило.

Тепнувся я здорово, з-під мене здійснюлася курява, на зубах затріщав пісок. Боліла кожна кісточка, обличчя й долоні якось чудно затерпли. Зібравши всі сили, я витяг свій вантаж на невеличке плато й заходився складати парашут. В долину весь час котилося каміння, засипаючи парашут. Літак уже зник — разом з майором та його вказівками. Я так-сяк згорнув парашут, придушив його камінням, а сам сховався під кущем, на якому колючок було більше, ніж листя.

Що ж далі?

Повстанці мусили побачити мене. Отже, не лишалось нічого іншого, як чекати.

Дикий, пустельний край. Тепер це був мій світ, Домініканська Республіка, вотчина родини Трухільйо, президента Боша, а нині — здобич їхньої воячини. Можливо, країна в переддень революції, як Куба сім років тому.

Тінь куща поволі переміщувалась, убога, коротенька тінь. Вона переповзла через приклад автомата і впала на рятувальний пристрій. Ніхто не приходив, тиша ставала гнітючою. Можливо, пілот збився з курсу й скинув мене не там, де слід, — такі випадки бувають. Я уявив майорову модель у ящику з піском, рельєф домініканських Центральних Кордільєрів, височенні гори Лома Тіна та Лома Русілья, озера на півдні, море. Якби я пішов на південь, то, можливо, врятувався б. Там знайшовся б рибалка, який доправив би мене до Куби за долари Малони. Але ж повстанський край, певно, оточений військом.

Я чекав уже більш як годину. Це не було передбачено планом. Який же вихід? Якщо я тут ні з ким не зв'яжусь, то, врешті, і не зобов'язаний щось робити сам. Навіть не варт пробувати пробратися до узбережжя, адже я мав право скористатися «небесним гаком»; проте це означало б почати все спочатку. Найкраще, мабуть, податись на південь. Якщо буду викритий, вимагатиму, щоб мене відправили до посольства США в Санто-Домінго. А там розвідників більше, ніж дипломатів, і посаду спеціального радника посла звичайно обіймав високопоставлений чиновник ФБР. Він, безперечно, поінформований про мою місію й заступиться за мене.

Але хто ж тоді може застерегти загін повстанців від пастки у Лас-Манаклас? Хто розкриє тим людям таємницю їхньої рації, яка зв'язує їх не з Баракоа на Кубі, а з осячим гніздом Сан-Ісідро? Справді, як їх попередити, коли серед них є зрадник? Агент домініканської контррозвідки Чучо чи як там його, який перший викаже мене своїм хазяям. Або сповістить про мене Сан-Ісідро, розгадавши мої наміри.

Чим більше я сушив собі голову, тим складнішим здавалося моє становище. Може, вони не йшли до мене, бо той Чучо вже в усьому

зізнався? Чи сидять отам десь нагорі за кущами, тримаючи мене на мушці? Десь зашурхотіли, покотившись, камінці, проте я нічого не побачив. Чуття підказувало, що мене оточили й пильно стежать за мною. «Студенти, зубні лікарі... Для них ви особа священна, месія...» Просто анекдот... Несподівано я спіймав себе на тому, що із страхом думаю про зустріч з ними, боюся її. Вона могла означати для мене кінець, безглузду смерть. І від свідомості того, що своєю смертю ти комусь допоможеш, тобі не легше...

2 Вони прийшли по мене зі зброєю наготові. Виділена для зустрічі група складалася з трьох рухомих кущів, останній пересувався якимось вистрибом. Вони наламали гілля шовковиці, не щоб вручити його мені замість квітів, а щоб замаскуватися від літаків. Зустріч виявилася не такою, як її змальовував Малона. Повстанці були з французькими гвинтівками МАС, модель 49, з кинджалами й у високих чоботях. Здавалося, їх уже хтось попередив про мене. Спитавши в мене пароль, вони мовчки взяли мої речі. Проте автомат лишили мені.

— Ви не дуже-то поспішали до мене, — сказав я.

— Наш табір у долині за хребтом...

Попереду дерся нагору жиливий чолов'яга в оливково-зеленій сорочці. На вигляд років під сорок, з жовтим обличчям, він нагадував вантажника з китайського кварталу Гавани. Голос у нього був густий, буркотливий, мигдалеподібні очі густо-брунатні, якісь тьмяні. Другий, негр років двадцяти п'яти, теж не скидався на зубного лікаря чи адвоката. І ще світла мулатка; товариші називали її Сандра. Що в загоні є дівчина, Малона не згадував. Про це він просто не знав. Що ще відповідало дійсності в його інформації? Чи, може, я потрапив до якогось іншого загону?

На кожному привалі старший мовчки придивлявся до мене, проте з його погляду важко було догадатися, що він думає. А ті двоє розпитували мене:

— Перед вашим літаком тут кружляло два винищувачі-бомбардувальники, — мовив негр. — Ви їх бачили?

— Ні. — Я в думці люто вилаяв Малону. Той безглуздий ескорт, можливо, звів нанівець усю затію. — Здається, нам пощастило, — додав я.

— А що в цьому мішку? — Сандра кивнула на «небесний гак», я пояснив його призначення.

— Ага, то, значить, ваш квиток для проїзду назад?

— Можна назвати й так.

— Естадос Унідос?¹

— Так.

— У вас усе спорядження американське?

— Так, і я гадаю, ви розумієте, чому.

Найбільше розпитувала Сандра.

— А звідки Куба дістала ці речі? — поцікавилася вона за хвилину.

— Облиш, Сандро, — хрипким голосом озвався старший. — Не строй із себе офіцера служби безпеки. — Він усміхнувся, хоч погляд його лишався холодний. Дівчина замовкла.

Тоді я спитав чоловіків:

¹ Сполучені Штати (ісп.).

— Чи не звати когось із вас Чучо?

— Мене звуть Пабло, — озвався негр. — А це — Хосе...

Поки що переді мною було тільки цих троє, і навряд, щоб саме хтось із них був зрадник. Мені хотілося поговорити з ними, розкрити сврю таємницю, зобов'язати їх мовчати, але я вагався, вони мені не довіряли — це я відчував. Може, я допустився помилки, почавши з Чучо?

За хребтом почався негустий лісок. На запах нашого поту злітали ся жалючі мухи, дзижчали москіти. Всі йшли мовчки. Хоч вони й замкнулися в собі, я відчував, що саме тепер мені треба говорити, що це для мене єдина нагода, і я прогавлю її, коли мовчатиму. І я звернувся до Сандри:

— Мені сказали, Чучо тут за радиста...

— Ні, — мовила вона, — радистом тут я.

3

Ті чотири слова змусили мене замовкнути. В голові зароїлися здогади. Може, Сандра і є шпигунка? А може, їх двоє — Чучо й вона? Я крадькома поглядав на неї, на її повні уста, довгі вії, на вигин її шиї... Могло бути й так, що чоловік той закохався в неї вже тут, про все їй зізнався, аби врятувати її, і тепер я вскочив у халепу. Інакше чому мене зустріли так холодно?

Години через півтори Хосе сказав:

— Отам наш табір, — і кивнув у бік чагарникового острівця в долині.

Спершу я побачив лише бананове листя, нап'яте на якісь деревця. Загін отаборився біля болотця, до якого стікав вузьенький струмок. Пахло теплими шишками піній. З тіні виступило з десяток чоловіків, обступили нас, з цікавістю дивлячись на мене. Один приніс мені води, другий потиснув руку. Сандра почала називати їхні імена. Один блідий молодик на ім'я Педро попросив у мене автомат. Я подав йому, і він у ту ж мить зняв магазин.

Останнім підійшов довготелесий чоловік.

— А, кубинець, — мовив він якимсь підкреслено й, поклавши руку мені на плече, спробував відвести мене убік. Проте з того нічого не вийшло, всі йшли за нами. Якщо їхній ватажок справді хотів поговорити зі мною наодинці, то йому слід було діяти інакше. Адже все, що я мав сказати, стосувалося їх усіх.

— Ти можеш називати мене Тото, — мовив він. — Ми з тобою тезки.

Я згадав список Малони: «Антоніо Товар, або просто Тото, архітектор із Санто-Домінго...» Отже, дещо в тому спискові відповідало дійсності.

— Тоні Варона, — сказав він з притиском, коли всі присутні знову обступили нас, — це прекрасно, що ти вже тут. Ти прибув допомагати нам у боротьбі проти диктатури. Ми вітаємо тебе, офіцер вільної Куби, на визволеній частині Домініканської Республіки і вдячні тобі, представникові революційної Куби, за ту підтримку, що її подає нам твій народ.

Якби це було сказано зразу після мого приземлення, мене б це не спантеличило. А зараз я на таке не сподівався і, думаючи, що відповісти, дивився на присутніх. Вони, здавалося, зовсім не поділяли ентузіазму Тото. Його пафос видався мені якимсь штучним, і я вже подумав: а чи не він сам шпиг? Може, тому він і хотів одвести мене убік?

— Ми також вдячні вам за парашут, скинутий учора ввечері, — докинув Хосе. — От шкода тільки, патрони не того калібру, що наші французькі гвинтівки...

Вийшло так, наче він хотів перебити промову Тото. Після його зауваження отой урочистий тон уже був би недоречний. Це збагнув і Тото.

— Ми не військові і тому раді, що тепер тут буде фахівець, — сказав він просто. — Ми потребуємо поради і охоче будемо прислухатися до них. От тільки що мене бентежить, це вказівка зібратися всім загонам в одне місце.

— На даному етапі ми ризикуємо дорого поплатитися за таке! — докинув молодик, що тримав мою рушницю.

— Почекай, Педро!.. Лас-Манаклас, може, й непогане місце: в тилу гори, на схід можна відступати в зарості цукрової тростини, а на південному заході прибережна рівнина. Але навіщо збиратися докупити? Аби завдати сильного удару? Проти кого? Про пересування ворожих сил нам нічого не відомо. Досі на нас наседали тільки винищувачі-бомбардувальники.

— Досі так. — Мені треба було виграти час, отже, підтримувати гру Малони, поки я зможу розкрити свої карти. — На нашу думку, армія діятиме, як у Колумбії, тобто спершу оточить повстанський край, потім скине в кільце парашутистів, які почнуть діяти з центру, а кільце тим часом стискатиметься. І те подвійне кільце вам доведеться проривати. А як — чи об'єднаними силами, чи в Лас-Манаклас, то вже ваша справа. Тут вам чужинець радити не може, треба орієнтуватися в обстановці на місці.

— Армія не має парашутних частин, — зауважив Хосе.

— Дві роти, — заперечив йому Педро.

Тото відмахнувся від тих реплік.

— Це звучить переконливо, — мовив він. — Чого не можна сказати про ваші радіограми, Тоні. Вони нас далеко не завжди переконували. Хосе вважає, що з'єднуватися не слід ні в якому разі: чим менший загін, тим легше просочитись... У нас він один має бойовий досвід.

— Я лиш пропоную, а вирішуєте ви самі.

Тото провів рукою по неголеному підборіддю.

— Я бачу, ми зможемо порозумітися. Ось поглянь, яка ситуація створилася! — Він став навколішки, дістав карту й розгорнув її на духмяній блакитно-зеленій глиці, що вкривала землю. Всі схилились до нас. На карту лягали сонячні плями, олівець Тото зупинився на чітко окресленому колі — долині, де ми стояли.

— Оце Лома Тіна, — сказав він. — А там Лас-Манаклас. Інші загони ось тут і гут. — Він торкнувся м'яким олівцем кожного з п'яти пронумерованих хрестиків, розкиданих на плоскогір'ї. По прямій ті місця були кілометрів за тридцять від нас, але ж то по прямій! Очевидно, повстанці розосередилися навмисне. Армії нелегко було б оточити цю територію, що її Тото окреслив як визволену частину Домініканської Республіки. Тепер вона обіймала кілька сот тисяч гектарів, а коли загони з'єднаються, територія ця різко зменшиться.

— Населення в цьому краї немає? — спитав я.

— Нема, — відповів Тото. — За винятком кількох вуглярів.

Повстанню бракувало харчової бази, тут Малона мав рацію, проте становище могло змінитися. Вовка ноги годують, як то кажуть у народі. Тото знав, де перебували інші загони, хоча й не здійснював над ними загального керівництва. Щоправда, карта в нього була нік-

чемна — схема шосейних доріг концерну «Шелл», що дуже приблизно показувала гірський район. Я вирішив звірити її зі своєю.

— Радіозв'язку з іншими загонами немає, — наче вгадавши мої думки, сказав Тото. — Ми випадково дістали тільки одну рацію. А зв'язок між загонами підтримуємо через посильних. Ми, власне, являємо собою підрозділ зв'язку, ланку в ланцюгу між Баракоа та іншими загонами. З учорашнього дня ми розсилаємо зв'язкових не поодиночі, а трійками, і половина з нас завжди в дорозі.

Поки він змальовував становище, сумніви мої розвіялися. Ні, Тото не може бути зрадником! Буйна каштанова шевелюра надавала йому юнацького вигляду, та коли придивишся ближче, враження змінювалось. Йому було за тридцять, не менше, обличчя змарніло від систематичного недосипання. Хосе, певно, суперничав з ним: критикан, завжди готовий заперечити командирі, пославшись на свій «бойовий досвід».

І певно небезпідставно. Хосе виказав неабияку розважливість, не беручи на віру вказівок по радіо. Очевидно, від нього виходив і той загальний скепсис, що його я відзначив серед бійців загону з самого початку. А це означало, що шпигун іще не викритий, він був серед нас, у цьому колі, прислухався до кожного слова. Хто ж це? Що він думає про мене, і як поведеться тепер? На те, що я досі висловився проти Лас-Манаклас, він міг не звернути уваги.

— Ну, тепер становище мені ясне, — сказав я підводячись. — А про плани ми ще поговоримо.

Тото махнув рукою.

— Сьогодні вранці зв'язкові пішли до загонів. Наказ уже віддано.

Я вжахнувся. Таким чином, той наказ уже виконувався, доля повстання вирішувалася так, як того хотів Малона. Тільки в ЦРУ про це ще не знали сьогодні вранці, коли Малона віз мене до форту Лодердейл!

— Перекажи мені точний текст наказу!

— Зібратися третього грудня під західними схилами Лома Тіна. — Тото випростався. — Ну що ж, там порадимось, а тоді, якщо визнаємо за потрібне, розійдемося знову. У всякому разі, я передам рацію Маноло Таваресу. Він наш керівник — йому й апарат належить.

На щастя, ще не йшлося про Лас-Манаклас! Зустріч відбудеться раніше, і я, можливо, встигну викрити шпигуна. Для цього треба поговорити окремо з кожним членом загону, в оптимальному порядку, як сказав би Малона. З кого ж почати? Передо мною було п'ятнадцять чоловік, решта пішла на завдання.

— Три групи зв'язкових повернуться ще сьогодні, — мовив Тото, згортаючи карту. — Вони встигнуть, бо їх зустрінуть напівдорозі. Без вантажу в горах можна пройти тридцять кілометрів за день, але цього разу вони дещо взяли з собою. Кожен загін одержить свою частку з учорашньої посилки.

— Молочний порошок, м'ясні консерви, п'ять карабінів і тисяча натовських стандартних патронів, — докинув Хосе. — Ми виконуємо роль пуповини кубинської матері-годувальниці. От до чого все звелось!

Я мав вивідати, чому так сталося, що єдина рація була не у ватажка повстання, а тут. Відповідь на це питання мала стати ключем до всієї загадки, і я докладу всіх зусиль, щоб якнайшвидше мати його. Якщо я викрию шпигуна, ці люди віритимуть мені у всьому. Тоді ми зможемо скористатися з рації, щоб дурити ворога й діставати від нього все, що треба.

Педро повернув мені гвинтівку.

— І знову інший калібр! Тепер у нас є три види патронів, що не підходять до нашої зброї.

— Я подбаю про це, — пообіцяв я. — А де ж ваша рація?

— Не тут, — мовила Сандра. — І її обслуговую я.

4

Удавши, ніби маю обговорити з Сандрою деталі передач по радіо, я відвів дівчину вбік. Але вона й не збиралася вести мене до рації, що через обмежений радіус дії мала стояти, певно, десь на узвишші. Ми сиділи з Сандрою обіч табору на схилі, відокремлені від інших кущиком папороті. Ми розмовляли вже з півгодини, та нічого важливого я від неї не почув.

— Звідки у вас та рація? — зрештою спитав я. — Мені сказали, якийсь Чучо роздобув її вам. Куди ж він подівся?

Дівчина тільки знизала плечима, здивовано глипнувши на мене.

— Ти нічого не знаєш про це?

— Я прийняла рацію від Педро. Він доніс її сюди і взагалі допомагає мені.

— А він хоча б знає морзянку?

— Де там, аністілечки, — поспішила відповісти Сандра, ніби щоб пояснити, що вона тут єдина здатна на це.

Мені здалося, що той блідий юнак, допомагаючи дівчині, думає більше про неї, а не про апарат.

— А хто йому передав рацію?

— Я того чоловіка не знаю. Здається, його звуть Мануель.

— Він хіба не з вашого загону?

— З нашого.

— То як же ти його не знаєш?

— За два дні не познайомишся з тридцятьма чоловіками. — Вона помовчала. — Спершу я знала тільки двох — Педро та Маркоса. А крім того, той Мануель вчора пішов звідси.

— Куди?

— Спитай Тото. Пішов на зв'язок, разом з Феліпе. І обидва ще й досі не повернулися.

Все це звучало якось неясно. Я відчув, що вона ухиляється від прямої відповіді, коли мова заходить про рацію. Так само нерішуче вона говорила про себе. За якихось десять кроків від нас сидів Педро, чистив свою рушницю й, певно, ловив кожне наше слово — може, саме цим пояснюється її стриманість! Я обережно, наважання розпитував далі, й нарешті дещо вивідав. Сандрі дев'ятнадцять років, працювала вона кресляркою в якомусь проектному бюро й була членом гуртка радіо-аматорів соціально-християнської молодіжної організації. Та організація нічого спільного з повстанням не мала, його не підтримувала жодна з легальних партій. Чому ж тоді Сандра взяла участь у повстанні? І всі інші? Це я мав з'ясувати.

Справжня загадка. Жменька людей відмовилась від свого звичного життя й пішла в гори, щоб розпочати боротьбу з існуючим режимом. Чому вони пішли на такі злигодні, ризикуючи своїм життям? Це було ключове питання для того, хто хотів знайти серед них шпигуна. І, певно, на це питання було стільки ж відповідей, скільки в загоні людей. Але, якщо зіставити всі ті відповіді, можна буде скласти уявлення про

те, що являє собою загін, так би мовити, проїнятися його духом, збагнути багато що з того, що неясно мені тепер. Все це було потрібно для успішного виконання завдання.

Мотиви Сандри здавалися ясними. Дівчина втекла від пустого буденного життя, від креслярської дошки в світ чоловіків, де вона в чомусь одному переважала всіх. Вміння поводитися з рацією забезпечувало їй особливе становище. І чим довше вона відмовлялася розділити зі мною місце біля рації, тим вірогіднішим здавалося таке пояснення. Її взяли до загону лише тому, що вона знала морзянку, взяли в останню хвилину. З тридцяти чоловіків вона знала до того тільки двох. Тому вона так чіплялася за свою монополію, а в мені вбачала суперника. А може, її опір мав інші причини? Навіть моє запитання про місцезнаходження рації вона вперто пропускала повз вуха...

5

Другим на черзі був Педро. Я підсів до нього. Сандра казала, що він студент-медик. Він приніс рацію і привів свою подругу, бо вона вміла її обслуговувати. Без зайвих слів я спитав його:

— Серед вас тут є Чучо?

— Тут немає, — відповів він. — Можливо, десь в іншому загоні.

— Хто вам роздобув рацію? Мануель?

— Я прийняв її вчора від нього, це так. Але чи він роздобув її... Навіщо тобі про це знати? Чого тобі треба? Спитай Тото або почекай, поки повернеться Мануель.

— А коли він має повернутись?

— Та він, власне, давно вже мусить бути тут.

— А що він за один?

— Я його мало знаю; безробітний з Пуерто-Плата.

Педро не дивився на мене, він саме заряджав французьку гвинтівку. Магазин уміщав десять патронів, і вони монотонно клацали, один за одним провалюючись всередину. Я ніяк не міг позбутися почуття, що Педро знає більше про походження рації. Та перш ніж я зібрався ще спитати його про щось, він сказав:

— Ця гвинтівка стріляє тільки одиночними патронами. Не те, що твоя, Тоні.— Він знову простягнув руку до мого автомата.— Дарунок Східного блоку чи вітчизняного виробництва?

Я дивився на нього, посміхаючись, проте почував себе трохи ніяково.

— Здорово замаскували. — Він повертав автомат на всі боки. — Ні тобі типу зброї, ні хто її зробив, навіть серійного номера немає...

Я затамував подих. Невже він зараз щось скаже, і я знатиму... знатиму...

— Ложе з синтетики, схоже на американське,— мовив він.— То виходить, це трофей з бухти Кочінос?

— Можливо. Даючи спорядження, мені не розповідали, що звідки походить.

— Мене це просто цікавить... Так, як тебе походження нашої рації. Допитливий погляд і посмішка. Ми стояли на краю безодні, тримаючись один за одного, і ніхто з нас не хотів стрибати перший!

— Так, та не зовсім, — відповів я.

До чого ці церемонії, хай йому біс! Чому він не скидає маску? Якщо це той, кого я шукаю, то він мусить знати, хто перед ним, — міг би

зробити перший крок. А може, він зараз те саме думає про мене? Мабуть, він гадає, що про нього мені розповіли все докладно, й хоче, щоб я признався перший.

— Ні, мабуть-таки не з бухти Кочінос, — зауважив він. — Якась нова цяцька. І взагалі новенька. Жодної подряпини на ложі.

— ЦРУ й пізніше посилало своїх людей, — мовив я, стежачи за виразом його блілого обличчя. Проте на ньому я нічого не міг прочитати. А йти ще далі не наважився. Бо якщо я помилився, це загрожувало мені смертю. Я розумів, що він був точнісінько в такому ж становищі. Чом вони, збіса, не дали нам якогось пароля? Все через оте пересилання наказів: Майамі, Сан-Ісідро... Завжди так виходить, коли керують на відстані.

— То були пішаки, — помовчавши, озвався Педро. — А це новітня конструкція. Абикому такої зброї не дадуть...

Знову запрошення стрибати першим. Проте я тільки сказав:

— А ти на цьому розумієшся?

— А чого ж. У мене дядько майор, керує одним з відділів постачання армії. Часом він брав мене до тиру.

Дядько — майор домініканської армії? Що ж, це досить прозорий натяк. Від хвилювання мої пальці розчавили листок папороті. Адже домініканська контррозвідка, що заслала шпига, підлягала армії. Я вже розтулив був рота, але промовчав. Ні, це можна тлумачити і так і сяк.

А Педро, ніби збагнувши, що зайшов надто далеко, почав знову крутити, захищати свого дядька. Що він солдат, це, мовляв, ще нічого не значить: в Санто-Домінго стають офіцерами не за покликанням, а задля кар'єри. Це, мовляв, така ж робота, як і будь-яка інша, можна стати лікарем чи юристом, особисті нахили тут мало важать, головне — добра платня та перспектива.

Педро говорив і говорив, пояснюючи структуру домініканського офіцерського корпусу. За його словами, нижчі прошарки середнього класу могли стати офіцерами від лейтенанта до капітана, а в наземних родах війська — до майора. Середня буржуазія обіймала посади офіцерів генерального штабу від полковника і вище. На чин майора ці люди могли погодитися тільки в авіації, де вища платня. А крупна буржуазія та поміщики-латифундисти поставляли всіляких генералів — і кадрових, і резервних, і «почесних». Дві останні категорії — посідачі сінекур — мають таку ж високу платню, як і кадрові генерали діючої армії, проте менші прибутки, бо вони не закуповують майно для армії і не мають тих десяти чи двадцяти відсотків «комісійних» від поставників.

Педро засміявся — власне, хрипло гикнув, помовчав, потім повів далі:

— За незначним винятком — двадцяти чи тридцяти середніх офіцерів, до яких належить і мій дядько, — це продажні люди. Їх не цікавить ні служба, ні фахова кваліфікація — тільки гроші. Вони навіть не хочуть учитися керувати й командувати, думають лише про те, щоб як-найбільше урвати.

Якщо Педро говорив нещиро, то він блискуче грав свою роль. Досить переконлива інформація. З неї виходило, що наш ворог має такий вигляд: добре озброєна сорокати тисяч армія, проте морально розкладена і з поганим керівництвом, небезпечна для повстанців своєю кількісною перевагою — так само, як було на Кубі за Батісти... Але хто ж тут у загоні ворог? Як мені знайти його і викрити? А може, Педро ще не

переконався, що я саме той, кому він мусить відкритися? Ні, якщо він знає таємницю походження рації, то не може й на мить подумати, що я кубинський революціонер. Для нього я емігрант, дезертир з кубинської армії, а отже, й співник.

— Ти явно хочеш вигородити свого дядька, — мовив я, аби роздратувати Педро. — Якщо він тепер майор, то мусив почати службу ще за Трухільйо. І невже він, сидючи у відділі постачання, не бере хабарів?

— Він експерт у справах озброєння, але не він вирішує, купувати зброю чи ні. Тобі цього не зрозуміти, Тоні. Та і як ти можеш усе це збагнути, коли тут і свої не розберуться!

— В тому, що твій дядько людина честі?

— Дурниці, — сухо відповів Педро. — Кого це може цікавити? А втім, ми стрижемо всіх офіцерів під один гребінець. Наші ліві партії тягнуть у різні боки, як лебідь, шука й рак, і тільки в одному вони єдині: всі дивляться на армію, як на моноліт, як на згуртовану ворожу силу.

— А це не так?

— Ні. Там не вщухає антагонізм між паразитами-генералами та жменькою нижчих офіцерів генштабу, яким ті не дають ходу. Серед останніх є порядні люди, що вийшли з військової академії й домагаються підвищення за свої фахові знання.

— Скоро вони покажуть свої фахові знання на нас.

— Так, — мовив Педро, — бо ми ніколи не цікавилися, хто там у них правий, а хто винуватий і не вважали за потрібне з ними говорити.

Його запал видався мені щирим. Усе, що він говорив, звучало як щось близьке мені; нагадувало наші дискусії студентських років. Здавалося, моя підозра розвалюється так само, як перед цим у розмові з Тото. Я зробив останню спробу:

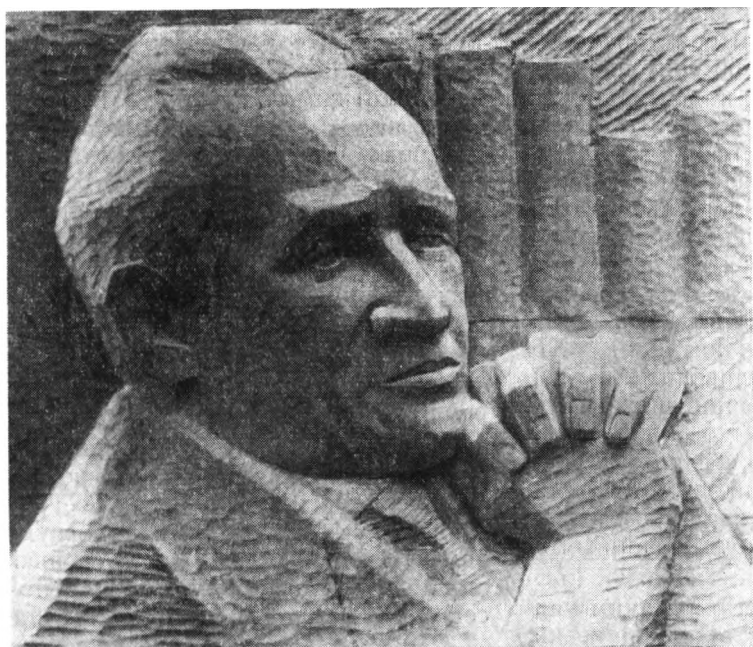
— Прошу, проведи мене до рації.

— Скажи Пабло, він покаже тобі дорогу, — відповів Педро. — Він так чи інакше скоро піде туди — заступати Маркоса.

Я підвівся й глибоко зітхнув. Дорога до рації давала добру нагоду поговорити з ним. А Педро відмовився від цього так, наче йому взагалі більше нема про що зі мною говорити. Достобіса, якщо він і справді нічого не знав про це діло — а виходило ніби так, — то яким же я був дурнем, коли, втративши терпець, мало не кинувся перший в прірву!

(Продовження в наступному номері.)

З німецької переклав Микола ДЯТЛЕНКО



ДВІ ЗУСТРІЧІ З БОРИСОМ ТЕНОМ

ГАЛИНА КАРКЛІНЬ

Півсторіччя тому почалася творча діяльність українського перекладача й поета Бориса Тена. Колись, за стародавніх часів, візантійці називали Бористеном могутню слов'янську річку Дніпро. І молодий поет Микола Хомичевський, що кохався в давнину, узяв собі це ймення за псевдонім. Співучою рідною мовою Борис Тен легко віддає урочистий епічний гекзаметр героїв гомерівських поем, говорить вишуканим верлібром французького поета Поля Верлена, бельгійця Верхарна. Він оволодів і силабічним віршем польської класики. Використовуючи надзвичайну гнучкість української мови, Борис Тен еквілітарно (не жертвуючи жоднісінькою думкою, жоднісінькою фразою) переклав з англійської близько трьох з поло-

виною тисяч віршів шекспірівського «Річарда III», подовживши текст трагедії всього лише на два рядки.

Біля скелястих берегів Тетерева, де повітря напоєне пахом сосни й хмелю, у скромній поліській оселі страждав есхілівський «Прометей закутий», сваволили герої арістофанівських комедій «Хмари», «Лісістрата» й «Жаби», бенкетували шіллерівські «Розбійники», напинав свій непомильний лук Вільгельм Тель. Тут натхненно і мужньо звучали пісні французької революції, поезія Андре-Марі Шеньє, Гете, Пушкіна та Адама Міцкевича. Не дивно, що ця поліфонічність доробку Бориса Тена привернула до нього увагу громадськості. Віддавна почали про нього говорити учені-філологи й літературознавці Радян-

ського Союзу. Так, лєнінградський знавець античної літератури академік І. І. Толстой 1950 року писав до свого українського колеги професора О. І. Білецького, що переклад Есхілового «Прометея», зроблений Борисом Тєном, «здається найкращим з відомих йому перекладів трагедії на слов'янські мови, не виключаючи і російських перекладів останнього часу». Українське видання «Прометея закутого» Есхіла викликало у багатьох питань: «Хто такий Борис Тєн, дивовижний майстер вірша і рідкісний знавець античної поезії?»

Восени 1961 року я побувала в Житомирі, і на одній затишній вулиці, далеко від центру, розшукала червоний цегляний будиночок Хомичевських.

Замість сліпого старця, яким уявляли своїх аєдів стародавні греки, на дзвінок у двері озвався молоджавий кремезний чоловік з ледве помітною сивиною у коротко підстриженому волоссі.

Як у більшості українців, у Миколи Васильовича доброзичливе, круглясте обличчя, широке спадисте чоло, трохи протягла мелодійна мова. Убраний в сіру полотняну куртку, з-під якої виглядає вишитий комір сорочки.

Приязно щулячи світлі очі, господар запрошує мене до хати. У коридорі відчувається гострий грибний запах.

— Уранці їздив з родиною до лісу,— пояснює Микола Васильович і веде мене просто до їдальні,— у нас, на Поліссі, так ведеться — перш ніж почати ділові розмови, гостя запрошують до столу...

За півгодини я вже почувалась своєю людиною в родині Хомичевських. Дружина Миколи Васильовича Нара Леонтіївна Ковальчук — у минулому професійна співачка й педагог вокалу — виявилась на рідкість привабливою та охочою до розмови людиною. Частуючи нас

грибками, вона з задоволенням згадує свою й чоловікову молодість, спільну працю в Київському Музично-драматичному театрі. З її розповідей я довідуюсь, що Микола Васильович, крім поезії й перекладів, займається музикознавством, театральною критикою та фольклором, пише композиції для хору та викладає латинь в Житомирському педагогічному інституті.

До кабінету Бориса Тєна — кімнати, поспіль заставленої книжковими шафами й полицями,— ми перейшли, коли вже почало сутеніти.

На письмовому столі горіла лампа з пірамідальним абажуром з грецького різбленого скла. Тут-таки, поруч з порцеляновим погрудям Шевченка, лежали грубенькі стоси рукописних аркушів «Одісеї».

— Кілька днів тому я одержав з видавництва «Дніпро» гранки свого перекладу останньої, XXIV пісні, — зауважив Микола Васильович і, журливо всміхнувшись, додав: — За шість років я дуже споріднився з цією поемою...

Лише шість років! Понад 12 тисяч рядків за шість років, хіба це можливо? Охоплена хвилюванням, я зрозуміла, що присуття при завершенні найбільшої праці Бориса Тєна.

На думку спадає висловлювання латиського літературознавця академіка Роберта Пельше, який у 20-і роки завідував на Україні сектором мистецтв у Державному видавництві, а потім до кінця свого життя не переривав зв'язку з українськими літераторами. Після виходу тєнівських перекладів «Поетики» Арістотеля, шекспірівського «Річарда III», трагедій Юліуша Словацького «Лілля Венета» і «Баллади на» Пельше сказав: «Такі неповторні майстри перекладу з античних і нових мов, як український поет Борис Тєн, вже за життя воздвигли собі пам'ятник безсмертя...»

За вікном шерехтіє листопад. Стукають проти вітру віконниці. Нара Леонтіївна принесла з садка вологу від дощу гілку горобини і поставила у вазу на столі. Микола Васильович дбайливо прибрав до шухляди рукописи. Він трохи стомлений і виглядає тепер старішим.

— Я мушу вас розчарувати,— каже Тен,— у моєму житті нема нічого незвичайного, загадкового... Народився й провів своє дитинство я в одному з поетичних українських сіл — Дермань, відомому в історії тим, що на початку сімнадцятого сторіччя тут першодрукар Іван Федоров очолив друкарню кн. Острозького...

Про своє дитинство Борис Тен з великим теплом згадує в одному з сонетів, що увійшли до збірки «Зоряні сади»:

Дерманських пагір прадідній родині
І заповітній Скавинній горі,
Що славу їй співали кобзарі,
Синівський мій уклін складаю нині.

І давній цій вклоняюся твердині,
Що стереже перекази старі, —
Це ж тут славетні першодрукарі
Вогні засвічували всій країні.

Родина Хомичевських була освічена. Бабуся й мати учителювали, а батько — Василь Іванович Хомичевський — був інспектором ковельського училища, з яким у першу імперіалістичну війну переїхав на постійне проживання до Житомира. Тут 1922 року Микола Васильович закінчив гуманітарний факультет Інституту народної освіти.

Змалечку в майбутнього поета окреслюється своє чітке коло інтересів: любов до музики, народних пісень. Микола рано ознайомився з шедеврами української та російської поезії, рано почав писати вірші. Дуже здібний до мов, він уже в шкільні роки читає в оригіналі твори класики. Спілкуючися з близькими родичами-лінгвістами, хлоп-

чик швидко оволодіває англійською, французькою та німецькою, вивчає чеську мову. Так ще на світанку творчої діяльності Микола Хомичевський входить в «загальну атмосферу порівняльного мовознавства», що визначила наперед розвиток його другого і не менш яскравого обдарування — літературного перекладача. 1920 року, ще будучи студентом, Хомичевський разом зі своїм другом філологом-істориком Євгеном Кудрицьким перекладає на українську діалоги Платона «Федон» і «Критон», а за кілька років самостійно переклав з польської п'єсу Ю. Жулавського «Йола». Так розпочалась творча діяльність М. Хомичевського. Молодого перекладача помітили і підтримали видатні українські вчені-літературознавці М. К. Зеров і О. І. Білецький. За їхньою порадою, М. Хомичевський робить низку перекладів, зокрема береться до «Прометея закутого» Есхіла.

Я попросила Миколу Васильовича розповісти про складності перекладання «Прометея закутого».

— Есхіл полюбляв уживати застарілі вирази, які вже в мові його часу звучали архаїчно, — пояснив Тен. — Це дуже ускладнювало працю.

Тому молодий перекладач прагнув на українському ґрунті зберегти «сувору гармонію» і лапідарність мови патріарха грецької трагедії. Звідси — складна побудова фраз, часте вживання архаїзмів і діалектизмів, новотворів, а також незвичайних для нашого вуха епітетів та емоційних повторів.

Не менш важливим завданням було зберегти в українському перекладі ритміку першотвору, відтворити, з одного боку, метроритмічне протиставлення зовні спокійного, але насиченого внутрішньою динамікою ямбічного триметру монологів і діалогів, з другого — емоційно-рухливих ритмів хорових епізодів.

— Ця праця, як і наступна робота над перекладами трагедій Софокла та Евріпіда, а також комедій Арістофана, були для мене школою, сприяли витворенню власної системи обробки гомерівських текстів, — розповідає Микола Васильович. — Природно, свою велику роль у цьому відіграло також вивчення досвіду моїх попередників як в українському перекладництві, так і в близьких літературах — російській та польській...

По війні Борис Тен широко розгорнув роботу над перекладами польської поезії та прози («Кримські сонети», уривки з «Поминків» Адама Міцкевича, трагедії Ю. Словацького «Лілля Венета» й «Балладина»). І тут у поета були свої труднощі й творчі знахідки.

— Даниною шаноби до перекладацької спадщини Івана Франка була моя робота над трагедією Софокла «Едіп-цар» у його перекладі, який треба було наблизити до сценічного виконання. Згодом я дав для українських театрів новий переклад і «Едіпа-царя», і «Антигони» Софокла, і Евріпідової «Медей».

Однієї зустрічі з Миколою Васильовичем виявилось замало для того, щоб хоч у загальних рисах познайомитися з його творчою лабораторією, зокрема — з роботою над перекладом «Одіссеї». Заради «Одіссеї» я вирішила ще раз спеціально приїхати до Житомира, але відбулося це лише за десять років — пізньої осені 1971 року.

Усе було так, як десять років тому. Ми сиділи в кабінеті Бориса Тена при великому дубовому столі. Лише волосся й вуса Миколи Васильовича побілішали...

Тен дістав з шухляди письмового столу велику книжку в строгій палітурці. Нарешті — українська «Одіссея»!

— Складності почались для мене вже з самого вибору тексту грецького оригіналу для перекладу, — розповідає Борис Тен. — Одна з ме-

тодичних помилок моїх українських попередників — а таких було кілька — полягала в орієнтації на старі традиційні видання. Але ж протягом останніх років з гомерівського питання утворилась величезна література, історичні й текстологічні дослідження, з цим не можна не рахуватись. Тому вибір тексту грецького оригіналу відігравав дуже важливу роль...

Після тривалих пошуків Борис Тен зупинився на паризькому виданні поеми за редакцією В. Берара. Але й тут на поета чекали перепони. Тритомник В. Берара з французьким перекладом «Одіссеї» та коментарями до нього виявився єдиним примірником у Радянському Союзі і користуватись ним можна було лише в читальному залі Всесоюзної бібліотеки ім. В. І. Леніна. Довелося зробити «мікрокнижку» цього видання і читати текст через фільмоскоп.

Працюючи над «Одіссеєю», Борис Тен консультувався з своїм давнім товаришем — поетом Максимом Рильським. За листами, які збереглися, видно, що М. Рильський покладав на Б. Тена, як на перекладача «Одіссеї», великі надії. Так, на титулці свого збірника ліричних віршів «Голосіївська осінь» поет пише: «Дорогому Борису Тенові (Миколі Васильовичу Хомичевському) з щирим побажанням довершити подвиг — переклад Гомера». А за два роки, в новорічному листі Рильський повідомляє: «Одіссею» одержав, переглянув початок, дуже сподобалось...»

1 березня 1964 року Максим Рильський подарував Борисові Тену свою збірку нарисів і статей «Вечірні розмови» з написом: «Спасибі за «Одіссею»!»

Тенівський переклад «Одіссеї» став питомим внеском у скарбницю радянської перекладної літератури.

Корній Чуковський у своєму листі від 27 травня 1964 року писав Тену:

«Дорогий Миколо Васильовичу! Ви й уявити собі не можете, як ошасливили Ви мене своїм чудовим перекладом. Прочитавши перші чотири сторінки, я побачив, яка гнучка, благородна, співуча у Вашому перекладі українська мова, ніби створена для цих геніальних гекзаметрів. Чим більше я читав, тим більше захоплювався їхньою музикою, їхньою поетичністю. Мало сказати, як висловився Ол. Дейч, що переклад читається «легко й невимушено» — він читається з величезною насолодою... Не треба бути пророком, щоб провістити Вашому перекладові величезний успіх. Це справжня подія української — і не лише української — літератури».

Борис Тен підвівся з-за столу, підійшов до вікна. Великі пластівці снігу пухко лягали на землю, зависали на оголених галузках дерев.

А я, гортаючи «Одіссею», мимохиті спиняюся на рядках:

Чи Аполлон тебе вчив, чи Муза то, Зевсова донька,
Надто бо все до ладу про долю ахеїв співаєш...

«Чи Аполлон, а чи Муза то, Зевсова донька?», — повторюю подумки, а вголос питаю звичайне:

— Над чим ви тепер працюєте?

Питаю і сама лякаюся, згадавши, що наприкінці 1972 року поетові виповнилося 75 років.

— Вже кілька років я працюю над перекладом «Іліади», — коротко відповів Микола Васильович і жартома додав: — Але для неї буде потрібна спеціальна зустріч. Ось приїздить до нас років за два.

І я чекаю на цю зустріч.

Рига.

ЙОГАНН-ВОЛЬФГАНГ ГЕТЕ

ГРЕТХЕН ЗА ПРЯДКОЮ

На душі печаль,
Глибокий сум,
Спокою немає
Від журних дум.

Де його нема,
Там цілий світ —
Холодна тьма,
Могильний гніт.

Стемнів, погас
Вже розум мій,
І гине з ним
Краса надій.

На душі печаль,
Глибокий сум,
Спокою немає
Від журних дум.

Весь день дивлюся
Я в це вікно,
На нього жду я,
Жду давно.

Високий стан,
Безжурний сміх
І чарівний погляд
Очей ясних,

І дивний звук
Його розмов,
Стискання рук,
Палка любов...

За ним нудьгую,
Плачу я,
До нього лине
Душа моя.

На душі печаль,
Глибокий сум,
Спокою немає
Від журних дум.

Його кохати
В огні палкім
І в поцілунках
Умерти з ним.

ФРІДРІХ ШІЛЛЕР

ПРОЩАННЯ ГЕКТОРА І АНДРОМАХИ

Ти тікаєш, Гекторе, від мене
В бій, де Еакіда меч шалений
Вже Патроклові готує дань?
А кому ж дитя твоє навчати —
Кидать спис, безсмертних шанувати,
Як тебе поглине Ксанту хлань?

Дай, дружино люба, смертну зброю —
Я помчу, в кривавім вихрі бою
Іліон я захищу грудьми.
Збережуть Астіанакса боги!
За вітчизну вму я без тривоги, —
Стрінемось в Елізіумі ми.

Чую — змовкне брязк твоєї зброї,
Ржею меч твій візьметься в спокої,
І Приама згине славний рід.
Зійдеш ти в безсонячні оселі,
Де Коцит ридає у пустелі.
В Леті вмере твого кохання цвіт.

Всі мої бажання, мрії, думи
Хай потопить Лета в чорній стумі.
Але тільки не мою любов!
Он бушує ворог за стіною —
Дай мій меч і не ридай за мною!
Не загине Гектора любов.

ГРУПА З ТАРТАРУ

Десь — немов ридання хвиль у морі,
Мов квиління струменів удалині, —
Стогін здушений і повні горя
Зойки жалібні.
Захолонув біль в очах! І хрип прокльонів
Іхні пащі скров'янив.
Глибоко позападали очі,

І жене їх божевільний одчай
До Кошіта диких берегів.

І так тихо кожен з них питає:
«Що нам доля вийме з урн?»
Вічність крилами над ними має,
Косу надвоє злавав Сатурн!

ДІВОЧИЙ ЖАЛЬ

Клубочаться хмари, діброва шумить,
Край берега дівчина сумно сидить,
Щоразу міцнішає хвиль прибій,
І сльози з очей покотилися їй,
І сумно вона заспівала.

— «Розбилося серце, і світ спорожнів,
І вже не побачу щасливих я днів, —
До себе, пречиста, візьми мене,
До краю я випила щастя земне —
Я серцем жила і кохала!»

— «Ти сльози свої проливаєш дарма,
Не дасть тобі відгуку ніч німа, —
І що після щастя солодких утіх
Загоїло б рани грудей твоїх,
Скажи — я тобі не відмовлю!»

— «Хай сльози свої проливаю дарма,
Німа нехай буде ночі пільма, —
Я краще від щастя солодких утіх
Загою поразу грудей моїх
Сльозами, жалем і любов'ю!»

ГЕНРИХ ГЕЙНЕ

ГОРІЛО МОРЕ ВІДДАЛЯ...

Горіло море віддаля
В вечірньому промінні.
Сиділи ми мовчки — ти і я
Під хаткою на камінні.

Лягав туман, шумів прибій,
І чайка тужлива літала.
З ясних очей сльоза тобі
Тихо на руку впала.

І сяяла на руках твоїх
Алмазом кожна сльозина, —
І з білих рук я випив їх,
Схилившись на коліна.

І з тої днини спокою нема,
Болить душа і тіло...
Нешасна, це ж тоді вона
Мене сльозами отруїла!

З німецької переклав Борис ТЕН

ЗА СОЦІАЛІСТИЧНУ ЛІТЕРАТУРУ, ЗА НОВУ ЛЮДИНУ

ДОПОВІДЬ
НА УСТАНОВЧОМУ З'ЇЗДІ
СПІЛКИ ЧЕСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ.
ТРАВЕНЬ 1972 р.



Ми зібралися на наш з'їзд у момент, коли комуністична партія — а з нею все наше суспільство — свідомо й цілеспрямовано розпочала виконання важливих завдань, висунутих генеральною лінією XIV з'їзду Комуністичної партії Чехословаччини. Їх здійснення означатиме дальший розвиток нашої соціалістичної економіки, дальше піднесення життєвого рівня народу, розвиток його культури, дальше зміцнення й згуртування нашого суспільства, новий розквіт соціалістичної Чехословаччини.

В процесі поступової ліквідації втрат і шкоди, завданих у 1968 й 1969 рр., найважчою уявлялася нормалізація нашого культурного життя, насамперед в галузі літератури, де дія опортуністичних, ревізійоністських, антисоціалістичних та антирадянських контрреволюційних тенденцій і сил проявилася найвиразніше. Вороги нашого ладу пророкували, що здійснити консолідацію в цій галузі не вдасться. Та їхні надії незабаром зазнали краху й тут. Творчі спілки, що були створені, поступово згуртували навколо себе митців, вірних соціалізму.

Для того, щоб ми могли йти вперед, ми мусимо глибоко замислитися над тим, що ж відбувалося в минулі роки, коли в рядах письменників справа дійшла до відвертої атаки на соціалістичний фундамент нашої держави. Ми хочемо подивитися правді в очі, усвідомити причини й коріння усіх намагань розкласти нашу соціалістичну культуру, а також з'ясувати собі й те, яку участь брали окремі письменники, критики, літературознавці та публіцисти у спробі здійснення контрреволюції в Чехословаччині.

Цей аналіз необхідний, бо він буде повчальним для нашого дальшого шляху. Правильна оцінка нашого письменницького минулого міститься в «Уроках кризового розвитку в Компартії Чехословаччини й суспільстві після XIII з'їзду КПЧ». Наш аналіз виходить із цієї оцінки. Він містить також деякі специфічні моменти, зумовлені крайньою агресивністю і свідомими контрреволюційними діями деяких правих керівників колишньої Спілки чехословацьких письменників.

Насамперед поставимо питання: як могло статися, що в критичні роки — 1968-й та 1969-й, коли справа доходила до відвертого формування й виступів антисоціалістичних контрреволюційних сил, до спроби вирвати Чехословаччину з соціалістичного табору, керівництво Спілки чехословацьких письменників відіграло таку значну негативну роль? Як можна було зрадити те, що було завойоване тривалою й самовідданою боротьбою поколінь передових синів і дочок наших народів? Зрадити творчий героїзм робітничого класу, селян і трудової інтелігенції, керіваних КПЧ? Як могло статися, що керівники письменницької організації почали обкидати болотом і паплюжити соціалізм, період побудови якого є одним з найславніших періодів у історії наших народів? Як могло дійти до спроб ліквідувати результати великих соціалістичних революційних змін і знову пов'язати нашу долю з капіталістичними державами Заходу? Як сталося, що колишнє керівництво СЧСП¹ відіграло роль одного з найагресивніших ідеологічних — а пізніше й політичних — контрреволюційних центрів?

При критичному розгляді й критиці діяльності минулого письменницької організації, в аналізі, який окреслить і наші завдання, не можна виходити тільки з літератури. Якщо ми хочемо бути марксистами, ми не можемо абстрагуватися від негативних явищ, які тривалий час відбувалися в нашому суспільстві приховано, перш як стався вибух.

Ми мусимо усвідомлювати обумовленість літератури об'єктивним суспільним процесом; ця обумовленість діяла завжди, і не тільки в чеській та словацькій літературі. Вважати, що справа стоїть навпаки, означало б допуститися помилки, про яку говорив Карл Маркс у праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». Марксова критика історії французької Другої республіки дає в той же час ключ до правильного пояснення історичних подій як результату дії об'єктивних суспільних сил, класової боротьби на тій чи іншій фазі, яка дозволяє в одному випадку справді великим людям, а в другому — рядовим і навіть просто смішним особам грати роль героїв.

В історично вирішальні періоди завжди знаходяться особи, які стають на чолі суспільних сил. Природно тому, що й постійна потреба буржуазії ослаблювати, розкладати революційний робітничий рух також завжди зумовлювала появу відповідних «вождів», які пропагували опортунізм усіх мастей і завжди використовували той факт, що робітничого класу в хімічно чистому стані не існує і що він — де меншою мірою, де більшою — завжди зазнає впливу міщанства, у нас до того ж, якщо врахувати особливості історичного розвитку, особливо численного.

Проте обмежитися при характеристиці ініціаторів розколу соціалістичної Чехословаччини наприкінці шістдесятих років лише утилітарними й дотепними випадками — за словами Маркса — означало б не бачити того, що будь-який прояв опортунізму і ліквідаторства в революційній партії є явище суспільне.

Класова боротьба всередині нашого соціалістичного суспільства проходила в особливих, тривалий час прихованих формах, створивши можливість для того, щоб рядові і навіть просто смішні особи зіграли роль «героїв» і «трибунів» реакційного, контрреволюційного перевороту, на щастя, невдалого. Ця роль в той же час була обмежена самим змістом руху, на чолі якого будь-якою ціною намагалися стати праві керівники чеських і словацьких письменників. Це був реакційний і контрреволюційний рух. І вони несуть цілковиту відповідальність за те, що всіляко сприяли його посиленню й розпалюванню.

В ході внутрішніх та міжнародних подій, зумовлених класовою боротьбою, вони в поті чола служили реакційним суспільним силам. В цьому світі ми бачимо нині елітарну теорію «провідної духовної ролі письменника в народі», теорію вкрай активну, ретельно продуману й небезпечну в її справжній, прислужницькій суті. З цього також виходить, що еміграцією деяких літераторів та переходом ряду інших до «внутрішньої еміграції» справа аж ніяк не завершилася. Класова бо-

¹ СЧСП — Спілка чехословацьких письменників.

ротьба між двома світами, світом соціалізму та світом капіталізму, що знаходить своє відображення і у нас, триває. Особливо гостро точиться вона в ідеологічній галузі, отже, і в сфері мистецтва.

Усі значущі, визначні твори чеської прогресивної літератури позначені печаттю народності й революційного демократизму; чеська прогресивна література завжди служила справі національного й соціального визволення трудящих. Тому наш народ, наш читач і сьогодні любить твори Божени Немцовой, Карела Гавлічека-Боровського, Яна Неруди та інших письменників. З того часу, як Велика Жовтнева соціалістична революція стала маяком людства і відкрила перед митцями всього світу нову епоху й небачені перспективи, наші найбільші художники, письменники, продовжуючи традиції народної, демократичної течії в чеській культурі, піднялися на боротьбу за соціальне визволення. Найкращі письменники присвятили свою творчість революційній боротьбі Комуністичної партії Чехословаччини, віддавши цьому все своє життя.

Наша передова література пішла шляхом, прокладеним такими видатними представниками соціалістичного авангарду у мистецтві, як Іржі Волькер та Станіслав Костка Нейман, Бедржих Вацлавек, Іван Ольбрахт, Владіслав Ванчура, Юліус Фучік, Зденек Неедлі та інші.

В ході важких класових битв у домюнхенській буржуазній республіці і пізніше, в боротьбі проти фашизму, конфронтація політики буржуазії та революційного авангарду робітничого класу показала, що робітничий клас, під проводом марксистсько-ленінської партії, є історично єдиним вождем наших народів. Патріотизм робітничого класу, керівного Комуністичною партією Чехословаччини, та його роль захисника нації, повною мірою виявилися у героїчній боротьбі за соціальне й національне визволення, за міцні гарантії свободи наших народів. Навколо КПЧ згурпувалася й плеяда видатних письменників. Твори таких майстрів, як Іржі Волькер, Антонін Мацек, Індриж Горжейши, Іван Ольбрахт, Марія Майєрова, Марія Пуйманова, Станіслав Костка Нейман, Йозеф Гора, Вітєзслав Незвал, Владіслав Ванчура, Франтішек Галас, Ярослав Кратохвіл, Константін Бібл, Петер Лемніцький та інші, служили народові; вони вказували ясні життєві перспективи, оспівували силу духу, виховували почуття гордості тим, що ведеться боротьба за новий світ. Їхні твори розвивали й примножували духовне багатство людини, її моральні гуманні якості, зміцнювали соціалістичну свідомість, тим самим збагачуючи національну культуру.

Природно тому, що після 1945 року, одразу після визволення нашої країни Радянською Армією, в умовах піднесення всесвітнього революційно-демократичного й комуністичного руху, в умовах змін у співвідношенні класових сил на користь соціалізму, що сталася в світі, в нашої культури, в нашої літератури, буквально почало бити нове сильне джерело. Початки його були в народних коренях нашої культури. Перші післявоєнні роки були кульмінаційними для тих письменників, які вже раніше з'єднали своє життя й творчість з долею партії й народу; їхні романи й поетичні збірки увійшли до золотого фонду нашої національної літератури. Разом з ними йшли такі художники старшого й середнього покоління, як Антонін Запотоцький, Вілем Завада, Франтішек Грубін, Ярміла Глазарова, Йозеф Секера, Карел Новий, Йозеф Рибак, Ян Дрда, Богуміл Ржига, Йозеф Томан, Й. В. Плева, К. Ф. Седлачек, Іван Скала, Йозеф Кайнар, Франтішек Браніслав та багато інших.

Цей сміливий наступ і піднесення літератури супроводилися й наступом марксистсько-ленінської літературної теорії й критики, які, проте, були особливо відчутно ослаблені за роки фашистської окупації, коли партія видати таких видатних ідеологічних і теоретичних працівників, як Бедржих Вацлавек, Курт Конрад, Ян Крейчі, Едуард Уркс, Юліус Фучік та інші. Традиції літератури двадцятих і тридцятих років, кращі традиції чеської літератури минулого й нашої соціалістичної літератури, ґрунтуючись на ленінській марксистській класовій теорії, розвивали у своїй творчості Зденек Неедлі, Ладіслав Штолл, Іржі Тауфер, Вацлав Пекарек та інші.

Після лютого 1948 року — в період остаточної політичної перемоги робітничого класу над буржуазією в Чехословаччині, в період, коли в.

Центральний і Східний Європі виник і міцнів соціалістичний табір на чолі з Радянським Союзом, в період, коли по всьому світі прокотилася післявоєнна революційна хвиля, — було засновано Спільку чехословацьких письменників як ідеологічну творчу організацію. Як організацію, завдання якої полягало в тому, щоб допомагати розвиткові соціалістичної літератури, захистові її інтересів. У той момент здавалося, що в ідейному відношенні письменницький фронт єдиний. Наступ письменників з соціалістичним світоглядом та їхній творчий авторитет були такі сильні, що повели за собою і ряд авторів ідейно нестійких, з ще не визначеним світоглядом.

Які ж прозорливі були провідні представники революційної соціалістичної культури того часу, що застерігали: «Боротьба не закінчилася!» Яка прозорливість містилася у відомому девізі Дзєненка Неедлі, що вимагав «реалістичного підходу до реальності сучасної соціалістичної епохи», до реальності сучасного стану класової боротьби всередині країни і в усьому світі. Яке прозорливе було попередження про те, що багато письменників, які заявили про підтримку переможного робітничого класу і свій намір зробити внесок в соціалістичну культуру, часто-густо ще не є переконаними соціалістами.

Так, боротьба не закінчена ні у нас, ні в усьому світі. Уже в середині п'ятдесятих років, в період відпливу післявоєнної революційної хвилі, коли могутність головних капіталістичних держав на Заході знову зміцніла, в період роздмуханого психозу «холодної війни», розв'язаної табором імперіалізму, в період колосального антикомуністичного ідеологічного наступу після смерті Й. В. Сталіна, зумовленого тим, що буржуазні й ревізійні сили постаралися використати в своїх цілях критику культу особи, в ряді молодих соціалістичних країн виявилися тенденції, які почали паралізувати історичний наступ соціалістичних сил. Вони почали гальмувати закономірний процес в революційному русі, процес усвідомлення та ліквідації власних помилок, слабкостей і непослідовності. Ум'ло вигадана ревізійністська теза «наведення мостів між капіталістичним Заходом та соціалістичним Сходом», що поширювалася всіма засобами масової комунікації Заходу, збентежила, збила з пантелику людей ідеологічно нестійких і мобілізувала всередині нашої країни ворожі сили, які були розбиті у лютому. Чехословацька, польська та угорська історія тих років знову стала підтвердженням того, в яку небезпеку люде́й міщанство в період революції й одразу після неї, якщо не приділяється належної уваги питанням систематичного вивчення в душі марксистсько-ленінської ідеології; якщо не проводиться послідовна політика, що враховує історично дану двоїстість дрібної буржуазії, яка хитається між робітничим класом та буржуазією; якщо підхід до поведінки середніх верств характеризується надмірними ілюзіями і не здійснюється чуйна, але в той же час далекоглядна політика, яка використала б об'єктивне становище середніх верств для того, щоб допомогти їм посісти належне місце союзника робітничого класу, який бореться за соціалізм, що об'єктивно відповідає і їхнім інтересам. Саме ці питання і вагання середніх верств і використали ревізійністські групи для того, щоб провадити свою політику розкладу, для того, щоб прив'язати міщанство до реакційних суспільних сил.

Розглянемо в зв'язку з цим насамперед чеське та словацьке міщанство, яке протягом всього періоду буржуазної домюнхенської республіки живила ідеалістична масариковська ідеологія «гуманної демократії», націоналізму та соціал-демократизму. І яке протягом цілих десятиріч у культурному відношенні орієнтувалося на Захід. Розглянемо специфічні риси чеського міщанства, влучно охарактеризованого С. К. Нейманом у брошурі «Криза нації» (1930 р.). Наведемо хоча б кілька моментів з цієї брошури: «Його дух відчувається у нас всюди... Він (міщанин) — обачливий, корисливий, егоїстичний і в той же час лицемірний... Він сторониться суворих істин, плазуючи перед загальноприйнятими лжепоняттями, етичними фразами, з яких складає свої книжки і якими заповнює свою недільну пресу... Йому імпонують популярні авторитети, але він з насолодою прочитає і вислухає все, що принижує і ображає їх... Він жадібний до нового, але засвоює з нього, як правило, лише те, що лежить на поверхні явищ; найохочіше мавпує — як і взагалі все мі-

щанство, — говорячи про соціальне й духовне панування... Він не хоче розуміти суті речей шляхом наукового пізнання, а — залежно від ступеня своєї інтелігентності — втішається, милується «глибокими думками» заумних поетів, окультистів, містиків або метафізичних філософів, вслякими духовними дрібничками, блискітками й наркотиками... І хоча в житті, яке він веде, він — грубий матеріаліст, він сторониться історичного матеріалізму... Йому потрібен ідеалізм... фраз, щоб він міг обманювати себе, доводячи своє благородство, а водночас обманювати в своїх інтересах і ближніх»...

Цю характеристику міщанина — причому не тільки чеського, — що не втратила своєї справедливості й актуальності, треба враховувати, щоб зрозуміти події, що відбувалися в Чехословаччині на зламі п'ятдесятих-шістдесятих років. Та обставина, що були порушені й захитані деякі міщанські істини та ілюзії, знайшла відгук і в рядах інтелігенції, і в тих верствах, які в історії завжди були носіями й виразниками тенденцій хитань і вагань у робітничому русі та комуністичних партіях. Уже в 1956 р. з'явилися докази того, що революційність, яка не увійшла в плоть і кров, яка не спирається на міцну зімкнутість з робітничим рухом, у політично напружених ситуаціях переходить в хитання, в анархістську нетерпеливість, горезвісний міщанський радикалізм. Ці моменти з усією очевидністю проявилися вже на II з'їзді СЧСП у квітні 1956 р. Антонін Запотоцький, Вітезслав Незвал, Ладіслав Штолл, Їржі Тауфер та інші по-бойовому, принципово виступили проти ревізійоністських та лібералістичних проявів і настроїв і, головним чином, проти програмного лозунга «письменники — совість нації», під прикриттям якого дехто з ревізійоністських та хитких письменників присвоїв собі право не погоджуватися з політикою комуністичної партії і виступати проти політики партії, обкидаючи її болотом, заявляючи про те, що у неї нема морального права керувати суспільством. Вони висунули цей лозунг як конкретний прояв опозиції. Багато хто з тих, які пізніше, в роки кризи, виступили як відверті противники соціалізму, вже тоді самозвано проголосили себе новоявленими месіями. Виявилося, що відмінність тут лише в словах: під «совістю нації», так само як пізніше під «елітою», маються на увазі обранці-інтелігенти, що підносяться над усіма іншими верствами народу.

Ревізійоністські, лібералістські теорії на II з'їзді СЧСП найчіткіше сформулював поет Ярослав Сейферт, цікавий і своєрідний художник, який, проте, майже в усіх критичних для нашого народу ситуаціях виступав проти його революційних історично-прогресивних сил. Можна сказати, що в ревізійоністських і лібералістських теоріях та настроях, що проявилися на цьому з'їзді, і бере початок передісторія IV з'їзду СЧСП, який відбувся в 1967 р.

Виступ угорської контрреволюції восени 1956 р., її відверта програма повернення до капіталізму у кривавий терор, об'єднання сил реакції всередині країни і за рубежом, з одного боку, і допомога Радянського Союзу, подана угорським революційним силам, з другого, — все це було дуже повчально й істотно вплинуло і на ситуацію в Чехословаччині.

На конференції письменників у 1959 р. партія подала підтримку письменницькій організації і посилила її, знову відбулося поглиблення зв'язків керівництва Спілки письменників з партією та партійним керівництвом. Проте здійснено це було адміністративним шляхом — без ідеологічної боротьби, без аналізу та критики поглядів і переконань, чужих і навіть ворожих партії.

Класова боротьба між світом капіталізму й соціалізму, проте, тривала з неовблаганною логікою. Імперіалістичні центри на Заході, що провадили організацію диверсій у соціалістичних країнах, дістали для себе урок і зробили висновки з угорської контрреволюції. Вони розробляли нову глобальну стратегію і нову довгочасну тактику для досягнення аналогічних цілей в інших соціалістичних країнах. Вони орієнтувалися на поступовий розклад структури управління цих країн, на поступове ослаблення провідної ролі партії. (В цьому також ховаються корені тієї повзучої тактики, яка знайшла застосування в чехословацькому випадку. Тут знову підтвердилася правильність думки Леніна про те, що в той час, як пролетаріат бореться за владу, буржуазія прокрадається до влади.) Ідеологічна антидемократична зброя «еліти», теорія «конвергенції між Заходом і Сходом» і тісно пов'язана з нею

політика «наведення мостів між Заходом і Сходом», яка мала створити можливості для відкритої ідеологічної диверсії, для ерозії ключових принципів соціалістичного ладу і, в кінцевому підсумку, для їх повного розкладу, — все це було дуже спокусливою приманкою.

Що тайла в собі для письменників і самої літератури ця програма ідеологічної диверсії, яку підтримувала з-за кордону і чехословацька буржуазна еміграція (еміграція після лютого 1948 р.), і насамперед Павел Тігрід та його журнал «Сведецтві»¹?

Поряд з видатними художніми творами наших чудових письменників, які відіграли велику роль при народженні нового соціалістичного суспільства, поряд з творами, що становлять справжній золотий фонд чеської національної літератури, природно, з'являлися і не такі вдалі літературні спроби. Перед письменниками постали зовсім нові проблеми, конфлікти, формування характерів за нових умов, що знаходило свій вияв у процесі свідомого, цілеспрямованого будівництва суспільства; письменники відкривали нового героя, героя великих будов, гребель, героя села, в якому відбувалися революційні зміни. Глибоке оволодіння такою новою, великою темою вимагало напружених творчих зусиль, шукань, боротьби, пізнання. Одним з недоліків літератури того часу, що послаблював силу її художнього впливу, було вузькообмежене розуміння соціалістичного реалізму. І при цьому аж ніяк не випадково, що найупертішими догматиками, які в п'ятдесяті роки обмежували творчий простір та ініціативу художників і тому особисто несуть велику частку відповідальності за перекручення поняття соціалістичного реалізму, були міщанські попутники революції, які після відпливу революційної хвилі буквально в один момент перетворилися на «догматиків навпаки». Спершу вони переінакшували, перекручували культурну лінію політики КПЧ, а потім почали звинувачувати партію у своїх власних гріхах. З таким самим міщанським радикалізмом, з яким вони раніше нав'язували письменникам вузькообмежене тлумачення соціалістичного реалізму, тепер вони або зухилилися заперечувати соціалістичний реалізм, або — щоб не скомпрометувати себе відкритою атакою на соціалістичний реалізм — пропагували його, так би мовити, в зміненому, «розведеному» вигляді — в дусі «реалізму без берегів» Р. Гароді.

Багато письменників, які не були задоволені своєю творчістю, і власні недоліки почали уявляти як слабкість соціалістичного реалізму, також почали виступати проти соціалістичного реалізму, так і не збагнувши його методологічної та світоглядної суті.

Носії всіляких ревізійністських теорій і тенденцій використали перекручення і фальшиве тлумачення соціалістичного реалізму як привід для спроби перерізати артерії, що з'єднували літературу з народними, демократичними та реалістичними тенденціями, з усім, що становило фундамент нашої нової, соціалістичної культури, літератури, її теорії та критики; як привід для того, щоб спробувати порушити органічний зв'язок нашої літератури з тими імпульсами, які вона дістала від кращих творів радянської літератури і всього прогресивного, гуманістичного, демократичного й соціалістичного мистецтва. При цьому з легкістю незвичайною, разом з нашими національними класиками соціалістичної літератури викидалися на звалище заповіти світової революційної літератури, твори Максима Горького, Михайла Шолохова, Романа Роллана, Анрі Барбюса, Мартіна Андерсена-Нексе та інших.

Носії ревізійністських теорій намагалися заразити нашу національну літературу чужими, антинародними, антисоціалістичними тенденціями, протягти чужу ідеологічну зброю.

Пригадаймо нападки на твори Станіслава Костки Неймана, Вітезслава Незвала, Зденека Неедлі, Алоїса Ірасека, висміювання їх; пригадаймо дискусію про літературу 30-х років на сторінках «Літерарних новин» у 1964 р., з якими тоді полемізувала газета «Руде право». Пригадаймо перекручення наших естетичних традицій у праці Хватіка про Бедржиха Вацлавека, пригадаймо, як Мілан Кундера заперечував значення творів Владіслава Ванчури, щоб підтвердити фаль-

¹ Журнал чехословацької післялютьової еміграції, що орієнтувався на ідеологічну та політичну диверсію в ЧССР.

шиву ревізійоністську концепцію, згідно з якою мистецтво — це суґубо суб'єктивна справа, і аж ніяк не громадська; ця концепція нападала і на лєнінську теорію відображення; пригадаймо, як одразу ж після виходу книги М. Кундери «Мистецтво роману», вмить увінчаної лаврами, почався новий наступ нашого чеського структуралізму, який намагався довести теоретично і видавати на практиці мистецтво за автономну галузь, що має лише суґубо естетичну функцію. Справжнім пристановищем структуралістів став Інститут чеської літератури Чехословацької Академії наук. В результаті діяльності цього інституту, наш структуралізм, що ґрунтувався на старій чеській школі апологетики формалізму, що проголошував першість, примат форми над змістом, став модною, можна сказати, монопольною вихідною точкою художньої теорії та критики. Він ідеологічно роззброював марксистську критику і став нашою, специфічно чеською формою ліквідації соціалістичного реалізму. Багато хто з тих, хто відчиняв двері ревізійоністським течіям у літературознавстві та літературі, носили в кишені партійний квиток. Внаслідок цього їм легше було маскувати проникнення чужої ідеології, легше перераджати її в соціалістичні шати і навіть прикривати марксистською термінологією.

Реалізм? Ну що ж, коли вже реалізм — то без берегів! З свідомістю, що вони — «духовна еліта», з свідомістю, що вони — організатори і творці «інтеграції духовних сил світу», міщанські письменники і особливо критики, а також всілякі «кололітературні працівники» ухопилися за запропонований ним Заходом модний літературний культ — культ творчості Франца Кафки.

На конференції з творчості Франца Кафки в 1963 р. у Ліблїцах, свідомо організованої в широкому «міжнародному масштабі», де головне слово, разом з вітчизняними «кафкологами», очолюваними Едуардом Гольдштюкером, було надано і ряду відомих західних філософів, письменників та літературознавців, не було й мови про оцінку творчості й особи Франца Кафки по суті — конференція була політичним актом. Це був акт, що пропагував філософську категорію «відчуження» як сталий і незмінний продукт суперечностей між окремою особою і суспільством, суперечностей, які в соціалістичному суспільстві нібито навіть зростають. Щоб не було ніяких сумнівів, Гольдштюкер заявив на конференції: «Кафка актуальний і у нас, він має відношення не тільки до капіталістичного світу». А австрійський філософ Ернст Фішер додає: «Дайте йому постійну, не обмежену часом візу».

Кафкіанство — як програма соціалістичної літератури!

Незалежно від того, свідомо чи ні діяли деякі організатори конференції, об'єктивно вони виконували чуже і вороже соціальне замовлення. Там, звідки йшла ця ідеологічна диверсія, чудово розуміли, в чому тут суть і були досить далекоглядні, щоб оцінити значення конференції. Аж ніяк не випадково тоді вперше з'явився значенний термін «празька весна» — «Prager Frühling», «Le Printemps de Prague».

II

В атмосфері наступу нової хвилі ревізійонізму вельми негативну роль відіграв журнал «Пламен». Він служив трибуною для філософських, критичних та літературних творів, що поширювали погляди, спрямовані на ліквідацію класової точки зору. Він організовував міжнародні конференції та симпозіуми за участю західних буржуазних філософів, де проповідувалося фальшиве розуміння мирного співіснування, пацифізм, нова теорія «провідної ролі» інтелігенції в суспільстві. І все це — під приводом творчого розвитку марксизму. Провадячи боротьбу проти так званого «консерватизму», і за «танення криги», «Пламен» відкривав дорогу ідеологічній диверсії, по суті відіграючи роль першого празького «Гайд-парку»¹ в галузі філософії, критики та літературної творчості.

В самий розпал наступу ревізійоністської хвилі шістдесятих років, у 1963 р., відбувся III з'їзд СЧСП, на якому ключові позиції у керів-

¹ Празьким «Гайд-парком» влітку 1968 р. називали сквер у центрі Праги, що став місцем постійних контрреволюційних зборищ.

ництві письменницькою організацією захопила компактна, добре організована група людей, що спершу формувалася навколо журналу «Кветен», «Літерарних новін» та брненського журналу «Гост до дому». Найвиразнішими представниками цієї групи стали Іржі Брабець, Мирослав Голуб, Мілан Кундера, А. Й. Лім, Арношт Люстіг, Карел Птачнік, Карел Шіктанц, Іржі Шотола, Іван Кліма, Олег Сус та інші.

Ця група разом з тими, хто приєднувався до неї, добилася більшості у керівних органах Спілки письменників і посилила свої прагнення, спрямовані на те, щоб **ліквідувати вплив письменницьких пленумів, вплив партії** на Спілку письменників. При цьому вона зловживала засобами і можливостями, що їх партія надала письменникам, так що кінець кінцем їй вдалося заволодіти керівними інструментами культурної політики, які мала Спілка, такими як видавництва, преса, журнали; вона підпорядковувала своєму впливові Чеський літературний фонд, «Ділію»¹ і т. д. Поступово видавництва та редакції журналів, що видавалися Спілкою, стали осередком інтересів всіляких різношерстих угруповань людей, наскрізь пройнятих духом міщанства, — письменників, філософів, соціологів, економістів, істориків, публіцистів, редакторів і критиків, причому єдиним моментом, що єднав їх, став лібералізм. А втім, лібералізм — лише як **гасло**. Лібералізм, «сучасною» відмінною рисою якого є, з одного боку, поблажливість і терпимість щодо всіх буржуазних та дрібнобуржуазних ідейних тенденцій і прагнень, щодо антикомунізму, до його пропаганди та проведення в життя, а з другого боку, ворожа, нетерпима позиція щодо всього соціалістичного, комуністичного.

«Свобода слова», «свобода вияву», «свобода критики», «духовна еліта», «вільне співробітництво найвидатніших духовних сил світу»! Ці абстрактні, позбавлені класового змісту, «високі» лозунги, які прикривали класову суть суспільної боротьби, що відбувалася, лозунги, імпортовані з ідейного арсеналу капіталістичного Заходу, насправді, по суті, мали на увазі **свободу критики соціалізму, свободу організації антисоціалістичних сил**.

Слід сказати, що деякі письменники помилково вважали, що вони провадять національну, патріотичну політику, тим часом як інші аж ніяк не помилялися щодо цього і за свою службу світовій буржуазній реакції діставали добру платню від буржуазних газет та видавництв «вільного» світу як у вигляді популярності, створюваній їм на Заході, так і в «твердій» валюті.

В галузі культурної політики і особливо в галузі літератури «лібералізація» вела до запеклого заперечення соціалістичного реалізму та соціалістичного мистецтва і в той же час до вихвалання й прославляння усіх модних напрямків і теорій буржуазної літератури. Щойно члени згаданого угруповання заволоділи видавництвами та редакціями журналів, як одразу навстіж розчинили двері пропаганді абсурдизму, відчуження і безпорадності людини в суспільстві, а також іншому літературному ширвжитку, що задовольняв міщанські смаки, — такому, як проповідь цинізму, жорстокості та кривавих убивств, порнографія. На стала ера масового епігонства, що не має собі рівних в історії чеської літератури. Згадаймо лише, скільки нових Кафок з'явилося на книжковому ринку! Зайво називати ці ефемерні витвори та авторів, для яких епігонство було найлегшим шляхом до уявної світової популярності. А втім, в цьому знов-таки не було нічого нового. Коли в період між двома світовими війнами чеською мовою вийшла книжка Пруста «В пошуках утраченого часу» та «Улісс» Джойса, видавництво «Мелантріх» оголошило конкурс, до журі якого входив Ф. Шальда, що згодом нарікав у своєму «Щоденнику» на те, скільки чеських Прустів та Джойсів надіслали на конкурс свої творіння. Жоден з них, проте, не здобув визнання журі. Премію одержав Іван Ольбрахт.

А що сталося в новій ситуації з марксистською критикою? Ледве заволодівши видавництвами і редакціями, міщанська «еліта» одразу ж почала замовчувати її, так само як вона замовчувала соціалістичні, реалістичні твори. Вона придушувала голос марксистського літературознавства і літературної критики, позбавляючи їх будь-яких можливо-

¹ «Ділія» — організація, що займається поширенням та пропагандою чеської літератури за кордоном. В її функції входить і захист авторських прав.

стей видання та публікації. Всюди, де було можливо, «еліта» висміювала марксистську критику як прихильницю й захисницю догматизму та консерватизму.

У двадцяті й тридцяті роки марксистська літературна критика й естетика в нашій країні досягли високого рівня як у методологічному відношенні, так і щодо обсягу та важливості досліджуваної проблематики. Важливим фактором стала тут і солідна, дедалі зростаюча теоретична підготовка критиків — Бедржиха Вацлавека, Едуарда Уркса, Курта Конрада, Юліуса Фучіка; величезне значення мали теоретичні праці поета С. К. Неймана, статті й розвідки З. Неедли.

Вельми важливою рисою марксистської критики міжвоєнного періоду було те, що вона не обмежувалася лише запереченням буржуазного розуміння мистецтва, а й висувала власну концепцію, комплекс власних позитивних цінностей та критеріїв. Ця концепція мала велике значення і з погляду ідеологічного, оскільки порушила наявну доти монополію буржуазної ідеології та філософії в питаннях естетики, мистецтва та літератури.

Марксистська літературна критика міжвоєнного періоду розуміла літературу як невід'ємну складову частину конкретно-історичного суспільного процесу і вказувала на її класовий характер. Вона приділяла особливу увагу наслідкам вирішальних історичних подій для мистецтва й літератури, і насамперед значенню Великої Жовтневої соціалістичної революції для розвитку нового мистецтва. Проблематика цього нового мистецтва була основоположною в творах марксистських критиків, адже в зв'язку з нею розвивалась і більшість дальших питань.

Насамперед — питання про те, якою є суть цього нового мистецтва. Марксистська критика відповідала: це таке мистецтво, яке свідомо служить соціальній революції, яке служить визволенню пролетаріату, визволенню праці і, отже, всього людства. Соціальній революції служить прогресивне мистецтво. Марксистська критика підкреслює тому класовість прогресивного мистецтва і значення фактора свідомості, або, інакше кажучи, — партійності письменників і критиків.

Як стоїть справа з нашою критикою та літературознавством шістдесятих років, якщо ми подивимося на них під марксистським кутом зору?

Треба сказати, що марксистсько-ленінське літературознавство і критика в шістдесяті роки майже зникли, або сектантські замовчувалися самозваними «власниками» літературних журналів та редакцій, які слугували політичним цілям тодішнього керівництва Спілки та літературного угруповання, що утворилося навколо неї. Адже ця критика була спрямована проти них. Тому й треба було придушувати, заперечувати принципи партійне літературознавство й критику, які разом із кращими зразками народної реалістичної, соціалістичної літератури були джерелом творчої сили і творчих імпульсів нашого соціалістичного мистецтва.

Літературна критика того періоду діяла «на своєму поприщі» здебільшого в тому ж дусі, що й усі міщанські течії, які «підхоплювалися» значно сильнішою об'єктивною течією подій, — тобто вона служила всім модам буржуазної літератури. Літературознавство й критика тих років стали надзвичайно дійовою **складовою частиною кліщів**, у яких виявилися затиснутими віддані соціалізму митці. При цьому криза цінностей часто-густо йшла пліч-о-пліч з кризою характерів. Багато хто з теоретиків і критиків пройшли через усі періоди, і їхній «курс» ніколи не падав.

Ми вже згадували тих войовничих догматиків, які після 1945 року звужували, обмежували творчий простір митця, класифікуючи твори в дусі найгрубішого сектантства, а потім моментально перетворювалися на «догматиків навпаки». Багато критиків — типу Владіміра Блажека, Мирослава Червенки, Іржі Халупецького, Кветослава Хватіка, Мілана Юнгманна, Владіміра Карфіка, Олега Суса, Мілана Сухомела, Мілана Шульца, Яна Трефулки — заповнили літературні редакції й, заперечуючи всі марксистсько-ленінські критерії оцінок, відчинили двері

ревізійністським критеріям, які в умовах сучасної класової боротьби служать буржуазії. Вони оспівували «опуси» про відчуженість, «експерименти» абсурдної літератури, книжки про безсилля і безпорадність людини в соціалістичному суспільстві. Деякі з них захищали культ сексу, видаючи його за єдиний прояв самоутвердження людини, оживляли містику. Знову ожила й почала поширюватися католицька течія. В цілковитій відповідності з духом критицизму, нападок на самі підвалини соціалізму наша літературна критика прославляла й підносила Солженіцина. І з тих самих причин просто-таки волила до чеських його послідовників, до чеських Солженіциних. Тому вона одразу створила ореол навколо таких авторів, як Іржі Муха, Карел Пецка та подібних до них.

Мабуть, нема потреби підкреслювати, що з радянської літератури визнавалися лише автори, яких піддавали критиці в Радянському Союзі; в той же час не припинялися нарікання на «надто повільне» «танення криги» в Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах. «Танення криги» у Чехословаччині видавалося за еталон. Пригадаймо лише, скільки одноденок, посередніх і навіть більш ніж посередніх літературних творів, скільки кафківських епігонів та «літературних відкриттів» було тоді роздано до масштабів мало не світових величин.

Махінації «елітарної» групи в керівництві Спілки, що користалася владою, природно, спиралася на міцний теоретичний «тил». Його забезпечували насамперед Роберт Калівода, Карел Косік, Іван Світак та інші ідеологи, які намагалися схрещувати марксизм з буржуазними філософськими напрямками. Вони намагалися розвести його, позбавивши революційної суті, розхитати й підірвати зсередини. Якщо ми, проте, хочемо намалювати повну картину другої половини шістдесятих років в галузі мистецтва, то необхідно нагадати, що водночас з процесом відходу літератури від народу та демократичних традицій відбувався й інший процес — сфера дії літератури звужувалася, а в той же час змінювалася і її соціальна спрямованість, соціальна та класова функція. Література поступово почала орієнтуватися на чимдалі вужчі верстви читачів, в переважній своїй частині ухилялася в галузь псевдоаристократичної винятковості. Тим самим вона — знов-таки з тією ж міцанською зверхністю — сприяла розвитку чужих соціалістичному мистецтву, імпортованих теорій політичної, громадської «еліти», в той же час епігонськи пропагуючи їх. Яка була їхня суть? Найточніше її сформулював Ернст Фішер, один з «батьків» кафківської конференції, погляди якого були викладені в його великій статті, опублікованій у «Літературних новинах». Згідно з Фішером, «провідною силою суспільства» є не робітничий клас, керований марксистсько-ленінською партією, а лише невелика частина інтелігенції, що складається з творчих працівників науки й мистецтва, завданням яких є створення «духовної єдності світу». Отже — самозвана духовна каста.

Складовою частиною цієї ненаукової теорії стала теза про єдину, неділиму культуру, про інтеграцію культури в європейському та світовому масштабі.

Керівництво СЧСП робило все для того, щоб створити з письменницької організації політичний штаб «еліти суспільства» як полюс, протиставлений керівній ролі КПЧ та робітничого класу, штаб, який буде ініціативно служити планам світової буржуазії, спрямованим на розхитування підвалин соціалістичної держави. Що було потрібно для цього? Далше більш тісне ідеологічне зближення з буржуазною культурою Заходу. Усе було розіграно як по нотах.

Уже в 1967 р. вийшло всього 125 перекладів з книжкової продукції соціалістичних країн, в той же час з продукції капіталістичних держав — 253 назви. В 1968 р. кількість перекладів літератури соціалістичних країн знизилася до 92 назв, в 1969 р. — до 55 назв, в той час як число перекладів літератури капіталістичних країн зросло до 342 назв. Тут треба врахувати ще ту обставину, що з літератури соціалістичних країн перекладалися переважно класика, дитяча література, а також твори суперечливі і навіть книжки авторів, що емігрували з соціалістичних країн.

В галузі **теоретичної** літератури практично взагалі перестали видаватися переклади авторів з соціалістичних країн. Книжковий ринок буквально заповнила низькопробна буржуазна література, а також твори авторів, що ревізували марксизм-ленінізм.

В тому ж ключі, в душі проповіді необхідності дальшого філософського, ідейного та культурного зближення з буржуазним Заходом прозвучала вступна доповідь Мілана Кундери, якою відкрилася дискусія на IV з'їзді СЧСП в червні 1967 р. Міщанським інтелектуалам здавалося, що настав час роздмухати войовничий психоз. Мілан Кундера тому з великим пафосом намагався переконати з'їзд, а разом з тим і всю громадськість, що період після 1948 р., тобто період влади робітничого класу в Чехословаччині, був чорним періодом, періодом мракобісся!

Історичний період, коли під керівництвом робітничого класу та КПЧ було закладено підвалини найпрогресивнішого суспільного ладу — соціалістичного, коли трудящий народ взяв всю владу до своїх рук, коли була завершена боротьба за націоналізацію промисловості, здійснена колективізація села, коли була ліквідована експлуатація людини людиною! Єдиним керівним елементом усієї нашої історії, природно, цілком в душі імпортованої теорії Ернста Фішера про «владу еліти» — Кундера проголосив інтелектуалів. На його думку, уже дітячі чеського Відродження порушували питання про саме існування нації в залежності від культурних цінностей, які мала створити нація. Причому цінності ці вони нібито пропонували вимірювати аж ніяк не критерієм корисності для нації, а лише вселюдськими критеріями. І ось тепер їх послідовники також хочуть бути частиною світу, частиною Європи. А оскільки нині у нашій власній країні вони бачать лише убогість, вандалізм та обмеженість, оскільки в той же час «існує залізна спадкоємність, невинність європейського мислення, яка вистояла, пройшла через усі революції ідей», вони ратують за повернення до Західної Європи. Лише таким шляхом нібито ми можемо знову стати культурним народом. Ця концепція, яку проголошував з трибуни з'їзду письменників оратор з квитком члена комуністичної партії в кишені, була програмою відколу від сім'ї соціалістичних країн на чолі з Радянським Союзом. Ця концепція до останньої літери збігалася з директивами Тігріда, що конкретизував для чехословацької ситуації агресивну імперіалістичну стратегію й тактику розкладу соціалістичних країн зсередини, розроблену після краху угорської контрреволюції.

В унісон з цією концепцією прозвучав і сповнений наклепницьких нападок анархістський виступ Людвіка Вацуліка, який обвинувачував соціалістичний лад в тому, що за двадцять років він не зміг розв'язати жодною людською проблемою — виступ цей містив перший заклик до ігнорування громадської дисципліни. Вацулік розвинув і нападки Івана Кліми на контроль над засобами комунікації та друком і вимагав свободи поширення будь-яких поглядів — отже, і свободи атак на основи соціалістичного суспільства. Це була атака не тільки на конституцію, а й вимога свободи та безкарності для спроб змінити державний устрій.

Майже всі інші виступи компактної, хоч і вельми різношерстої групи «еліти» — такі, як виступ Люміра Чірного, Душана Гамшика, Іржі Ганзелки, Вацлава Гавела, Мілана Юнгманна, Александра Клімента, Павела Когоута, Карела Косіка, А. Й. Ліма, Яна Скацела, Іржі Штоли і, до недавнього часу так зневажуваного ними Яна Прохазки, — були витримані в єдиному, ревізійністському, антипартійному дусі. Залежно від ступеня інтелігентності й темпераменту вони в ретельно відрежисированій обстановці розвивали й конкретизували основні ідеї Мілана Кундери. Едуард Гольдштюкер так оцінив цей виступ: «Я гадаю, що в ньому було вельми слушно змальовано і вказано напрямки наших зусиль». Так, нині «представники еліти» бачили майбутнє вже не там, де кілька років тому. Один з колишніх провідних догматиків-сектантів, який, отже, згідно з Кундерою, ніс відповідальність за «період темряви», А. Й. Лім, розкрив козири, проголосивши: «Можливо, я припускаю, що це будуть саме Сполучені Штати, які з позиції найбагатшої країни в світі колись формуватимуть культурну політику, яка нам лише сниться». (А. Й. Лім цілком закономірно кінчив в Америці як емігрант і прямий імперіалістичний агент. Керівництво після-серпневої емігранції доручило йому роботу серед емігрантів у США, де він водночас проходить навчання в одному з антикомуністичних центрів,

в тому самому, який підготував Тігріда для його ідеологічної диверсійної діяльності як головного редактора журналу «Сведецтві».)

На IV з'їзді СЧСП взагалі вже не було мови про літературу. Деякі негативні явища, що об'єктивно існували в нашому суспільстві, деякі нерозв'язані проблеми, що супроводили історично-революційну зміну суспільства, про яких говориться в партійному документі «Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини й суспільстві після XIII з'їзду КПЧ», були демагогічно використані для публічної, організованої і масової атаки проти партії та її керівництва і взагалі проти соціалізму. Те, що доти робилося більш чи менш приховано, з'являючись на сторінках друкованих органів Спілки в закамфльованому вигляді, тут дістало **широко розроблену, ретельно продуману форму організованої публічної атаки проти партії**, проти основних принципів, на які спирається наша дружба і союз з соціалістичними країнами, насамперед — з Радянським Союзом.

Складовою частиною цих атак, відкритого конфлікту з партією і політикою уряду СРСР щодо Радянського Союзу та інших соціалістичних країн був і ряд виступів, насамперед — Арношта Люстіга та Павела Когоута, які нападали на зовнішню політику соціалістичних країн. Войовничо й цілком в дусі імперіалістичних інтересів, в дусі агресивного сіонізму вони підтримували ізраїльський уряд та його збройну агресію проти арабського національно-визвольного руху.

IV з'їзд СЧСП відіграв, таким чином, дуже негативну роль, активізувавши опозиційні та антипартійні сили, а деякі з його акторів стали також помітними акторами і протагоністами сумного розвитку подій у 1968 і 1969 рр. Це була програма, що спиралася на імпортовану теорію про провідну роль інтелектуальної еліти, програма ревізії і заперечення марксизму, відвертого зближення з буржуазною ідеологією та політикою. Авжеж, не було й мови про літературу, справа полягала лише в політиці антисоціалістичної, реакційної спрямованості, про людське око прикрашеної філософсько-естетичним красномовством. Це підтвердив і один з головних акторів — Людвік Вацулік. В 1969 р. він пише до виборчої комісії з'їзду письменників: «Як відомо, я є членом Спілки лише два роки; а втім, і тоді це було дуже дивно, адже у мене вийшла лише одна книжка. Але тоді я нічого не міг говорити. Я відчував, що мене пориває кудись логіка моєї власної поведінки; сказавши «а», треба було сказати і «б», **причини були політичні...**» Це — істотне, важливе зізнання. Воно доводить, що трибуною організації Спілки чехословацьких письменників зловживали з метою духовної й політичної підготовки контрреволюції.

III

Події, що розгорнулися на IV з'їзді СЧСП, стали результатом намагання групи інтелектуальної еліти відігравати для потреб закордонного ангажементу вкрай активну і войовничу політичну роль — незалежно від партії і проти партії. Перетворення «еліти впливу» в «еліту влади» стало раціонально холодною й продуманою спробою контрреволюції, спробою, яка мала сильний вплив на суспільне й політичне життя в нашій країні до грудня 1969 р. включно, до того моменту, коли припинила своє існування самозвана Спілка чеських письменників.

У січні 1968 р. на засіданні ЦК КПЧ відбулися зміни в керівництві партії. Значення січневого пленуму яскраво характеризується в документі «Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини й суспільстві після XIII з'їзду КПЧ». Там говориться:

«Пленум прийняв політичну резолюцію, у якій висловлювалася одностайна підтримка рішень XIII з'їзду і знову підкреслювалася наша приналежність до світової соціалістичної системи та міцна єдність з Радянським Союзом. Резолюція підкреслила необхідність посилення єдності партії, усунення помилок і недоліків, зміцнення її провідної ролі, висунула вимогу додержання ленінських норм, зміцнення союзу чехів та словаків в результаті послідовного здійснення ленінських принципів у національній політиці, необхідність розв'язання питань народного господарства та інших завдань по забезпеченню реалізації рішень XIII з'їзду.

На січневому пленумі, проте, проявилися і серйозні суперечливі тенденції. Сили, що виходили з принципів марксизму-ленінізму й спиралися на рішення XIII з'їзду, захищаючи необхідність безперервності здійснення наміченої лінії, намагалися знайти відповідь на актуальні питання, усунути помилки минулого, мобілізувати всю партію на активну роботу, що відповідала б назрілим проблемам. З другого боку, проте,— як це підтвердив дальший розвиток — уже на січневому пленумі почала формуватися група правих ревізійоністів, яка, прикриваючись фразами про виправлення помилок, добивалася ревізії генеральної лінії партії, намагалася підірвати ідеологічні й організаційні принципи будівництва партії, розхитати політичну структуру соціалістичного суспільства з метою посилення дрібнобуржуазної стихійності та зміни зовнішньополітичної орієнтації ЧССР».

Цим силам негайно подала підтримку права група, в руках якої було керівництво письменницькою організацією. Вона одразу виступила з своєю ревізійоністською та антисоціалістичною платформою. Керівні органи Спілки, її секретаріат, редакції її журналів і керівництво письменницькою партійною організацією одразу ж перетворилися на політичний апарат, що організовував політичні акції, спрямовані на розклад соціалістичного ладу. При цьому вони дуже дійово використовували свій вплив у Спілці журналістів та в масових засобах комунікації, на радіо і телебаченні. Проте найбільше вони користувалися тим, що могли підтримувати прямий зв'язок і здійснювати тісне ідейне і практичне співробітництво з представниками ревізійоністської течії у керівництві партії і уряду. Починалося конкретне здійснення ревізійоністської теорії «влади еліти».

Керівництво СЧСП змогло добитися — що було зовсім неважко в період, коли праве крило у керівництві партії знаходило обґрунтування для ліквідації принципів партійного управління всіма громадськими організаціями, — того, що Спілка письменників перестала входити в компетенцію міністерства культури, і всіляко почала підкреслюватися її роль як організації, що входила в Народний фронт на рівних основах з комуністичною партією та з іншими політичними організаціями. І, до речі, так стояла справа не тільки із Спілкою письменників. Це стосувалося усіх творчих спілок.

Іхні представники реформістського напрямку створили так званий Координаційний комітет, тісно згуртований ідеологічно-пропагандистський орган, свого роду мозковий трест контрреволюційного наступу, інтелектуальний «картель еліти», який мусив забезпечувати взаємну підтримку і спільні політичні акції усіх культурних організацій, що опинилися в руках ревізійоністів. Через пресу, радіо, телебачення, кіно й театр він міг маніпулювати громадською думкою. (Офіційними представниками Спілки письменників, яка користувалася в Координаційному комітеті вирішальним впливом, були Іржі Брабец, Ладіслав Фікар, Александр Клімент, Франтішек Врба.)

Праві представники Спілки письменників — все ще з партійним квитком у кишені — зробили можливим, що до Спілки письменників знову були прийняті антисоціалістично настроєні письменники, такі як Вацлав Чорний, Йозеф Гіршал, А. Ц. Нор, Вацлав Ренч, Ян Владіслав. Праві тісно співробітничали з Гуртком незалежних письменників (по суті це був письменницький КАН¹), який незабаром після свого заснування налічував близько 80 членів. (Його діячами стали Гана Белоградська, Бедржих Фучік, Вацлав Гавел, Йозеф Гіршал, Александр Клімент, Петр Копта, Павел Науман, Ян Владіслав.)

Праве крило, в руках якого були всі керівні пости Спілки письменників, стало одним з головних ідейно-пропагандистських та політичних центрів контрреволюції, що готувалася захопити владу, виступала за перетворення ЧССР, керованої Комуністичною партією Чехословаччини, в плюралістичну державу, за створення моделі «соціалізму з людським обличчям». Соціалізм без керівної ролі комуністичної партії, без провідної ролі робітничого класу! Скільки личин, скільки «облич» зрадництва і розкладу, ослаблення революційного робітничого руху уміла знайти буржуазія! І який близький, схожий був при цьому «соціалізм з людським обличчям» на горезвісну, таку знайому і близьку чеському міщани-

¹ КАН (Клуб безпартійних активістів) — одна з контрреволюційних організацій, що виникли в Чехословаччині в 1968 р.

ну личину масариковської «гуманної демократії», за якою ховався дух класової непримиренності, дуже близький фашизмові.

Найактивніші члени керівництва Спілки письменників організовували політичні мітинги і цькування непохитних, свідомих комуністів. Вони організовували всілякі акції, добиваючись відкликання їх з партійних і громадських постів, звільнення з роботи. Вони склали список членів ЦК КПЧ, яких звинувачували у консерватизмі і добивалися їх усунення; висували вимоги скликання надзвичайного з'їзду партії й впливали на вибори делегатів з'їзду. Коли Антонін Новотний залишив пост президента, вони навіть висунули кандидатуру голови Спілки чехословацьких письменників Едуарда Гольдштюкера на пост президента. Вони розв'язали кампанію проти народної міліції, за дозвіл діяльності кількох політичних партій, насамперед соціал-демократичної партії. В той же час вони виступали із статтями, у яких заявляли, що КПЧ не має морального права бути провідною силою нації і держави. Деякі з них навіть публікували дружні розмови, інтерв'ю з представниками еміграції, що залишили Чехословаччину після лютого 1948 р., на чолі з Тігрідом. Це претензійне війовниче політичне угруповання на вирішальному етапі початкої боротьби за повалення соціалістичного ладу, через посередництво реформістських діячів тодішнього керівництва профспілок почало налагоджувати зв'язки з підприємствами та з правими діями студентських організацій.

У «Літерарних лістах», редакцію яких очолював публіцист Душан Гамшик, був розіграний просто-таки «відродженський» спектакль ревізійських атак проти основ соціалістичного суспільства. Поряд з відомими авторами письменницьких публіцистичних «бойовиків» в ньому взяли участь (і неабияк посилили його тон) найбільш відомі ревізійніські політики, соціологи, історики, філософи та економісти (Бартошек, Будін, Гюбл, Йодл, Лебл, Млинарік, Селуцький, Сохор, Славик, Світак, Шабата, Шамалік та інші).

Аналогічну «відродженську» роль виконували брненський журнал «Гост до дому» (Кожмін, Блажек, Кржиш, Скацел, Сухомел, Сус, Уде, Трефулка), журнали «Тварж», «Сешіти», «Орієнтаце» та інші, які за складом своїх редакцій та редакційних рад являли собою свого роду «сполучені посудини». А втім, істотною складовою частиною цієї діяльності, спрямованої на підтримку «процесу відродження», була люта антирадянщина, що живилася оскаженілим націоналізмом. Уявити тільки, який парадокс! Недавні проповідники космополітичних поглядів, що перетворилися на війовничих сіоністів, нараз починають розпалювати і всіляко поширювати чеський націоналізм! Чому? Тому, що його вистря спрямоване проти Радянського Союзу, який є опорою, оплотом безпеки світового соціалістичного табору.

Керівництво СЧСП під всілякими приводами перервало будь-які відносини з письменницькими організаціями соціалістичних країн і водночас організовувало часті поїздки своїх керівників та делегацій на Захід, насамперед до Федеративної Республіки Німеччини, та до Ізраїлю. В секретаріаті Спілки чехословацьких письменників праві зустрічалися з десятками політично активних буржуазних письменників та філософів Заходу; в ході цих зустрічей розроблялися методи спільних виступів нашої та буржуазної преси, яка прославляла представників нашої письменницької еліти як «національних героїв».

В розпалі цієї антисоціалістичної, націоналістичної та антирадянської кампанії, яка провадилася за допомогою випробуваних засобів психологічної війни і бентежила громадську думку, викликаючи істерію і створюючи атмосферу страху, «Літерарні лісти» опублікували спеціальним, небувалим тиражем — 300 000 примірників — контрреволюційну платформу «2000 слів». Крім усього іншого, вона містила заклик паралізувати органи влади в країні і створити нові органи влади. З-поміж членів Спілки письменників перші підтримали цю політичну платформу (автором якої був Людвік Вацулік) Іржі Ганзелка, Мирослав Голуб, Карел Косік, Ярослав Сейферт, Іржі Сухи, Йозеф Топол, Ян Веріх.

Після Варшавського листа керівних діячів п'яти комуністичних партій соціалістичних країн, що був адресований керівництву КПЧ і попе-

реджав про серйозну небезпеку ревізйонізму та загрозу соціалізму в Чехословаччині, редакція газети «Літерарні лісти» випускає **спеціальний номер**, у якому ряд авторів (серед них Ашкеназі, Чіврний, Данек, Фікар, Голуб, Крібел, Кутік, Сметанова, Шиктанц, Воланська та ряд інших), палаючи ненавистю до Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, починає роздмухувати одну з найрознгруданіших в історії нашого народу націоналістичних і антирадянських кампаній цькування й наклепу, підтриману іншими органами преси та засобами масової комунікації — телебаченням і радіо.

Не випадково професор Бжезінський, один з провідних антикомуністичних ідеологів Заходу, зміг заявити в середині 1968 р.: «Наша думка така, що сьогодні, через двадцять років після закінчення війни, знову дістають слово політичні структури, які колись уже були тут!» Тому західний буржуазний світ тріумфував. Довгочасні принципи ідеологічної диверсії — « нової східної політики », що були розроблені після угорських подій і дістали в західній пресі після «кафківської конференції» 1963 р. таку знаменну назву «празька весна», орієнтація на поступове внутрішнє розхитування провідної ролі партії, на «владу еліти», орієнтація, що під лозунгом «соціалізму з людським обличчям» розбивала табір соціалізму і мала поставити в арсенал світового імперіалізму нову модель зради у Чехословаччині, здавалось, мали розквітнути пишним цвітом.

Звідси — та шалена лють, погрози і наклеп, коли 21 серпня 1968 р. союзні війська країн Варшавського договору виконали свій міжнародний обов'язок і допомогли всьому робітничому класові, всьому трудящому народові Чехословаччини під керівництвом здорових, марксистсько-ленінських сил всередині КПЧ зупинити контрреволюцію без кровопролиття і покінчити з нею, відкривши таким чином шлях до політичної та економічної консолідації країни, до праці на благо її дальшого соціалістичного майбутнього.



Прихильники влади самозваної «еліти» у керівництві Спілки письменників, зв'язані з ревізйоністами типу Смерковського і всіляко підтримувані ними, не відмовилися від своїх сподівань і після серпня 1968 р. На що вони робили ставку? На націоналістичні, дрібнобуржуазні пристрасті, які їм вдалося пробудити в народі під прапором «демократії», на ідейний хаос та психічний терор, в результаті якого розгубилися і багато які чесні, віддані соціалістичній справі люди. Та найбільше вони покладали надії на тісні зв'язки з своїми ідейними імпресаріо. Сподівалися на підтримку буржуазного Заходу. На засіданні президії чеської частини СЧСП 15.X.1968 р. вони вирішили, що в своїй дальшій політиці «виходитимуть з наявності інтелектуальної єдності, яка тепер існує в світі, а в майбутньому буде ще значнішою». Вже раніше вони створили комісію, завданням якої було підтримувати зв'язки і подавати фінансову підтримку письменникам, що емігрували (членами комісії були Браналд, Чіврний, Когоут, Пуйман, Воланська, Врба).

В той же час вони разом з рештою «активістів» контрреволюційного заклоту і далі розгортали діяльність Координаційного комітету творчих спілок. 21.I.1969 р. були сформульовані його основні завдання. Першим було висунуте таке: «Продумати і сформулювати основну політичну проблематику і на підставі цього аналізу визначити своє конкретне ставлення». Потім було вирішено «вступати в щоденну політичну боротьбу та координувати свою діяльність з рештою організацій, насамперед з **студентським профспілковим рухом**». То що ж це було, якщо не політичний штаб «влади еліти»? Конкретні політичні акції, організовані Координаційним комітетом з тим, щоб перешкоджати здійснюваній консолідації, підтвердили це.

В дусі протидії політичній консолідації країни був також у червні 1969 р. організований з'їзд чеської частини СЧСП. Його місією було заснувати — в зв'язку з федералізацією — чеські письменницькі органи та ухвалити новий статут. Спроба зберегти, організаційно підтримати і ще більш посилити вплив «еліти» виявилася в проекті статуту, який

характеризував Спілку як «співдружність письменників без різниці світогляду, політичних переконань чи художньої спрямованості»: це формулювання допускало прийняття до письменницької організації і відвертих ворогів соціалістичного ладу — як післялютневих, так і нових емігрантів. (Залишили свою батьківщину й свій народ, ім'я якого вони так зворушливо повторяли, й емігрували в країни, буржуазії яких вони служили, такі колишні члени чеської частини Спілки письменників: Л. Ашкеназі, Я. Бенеш, В. Блажек, А. Броусек, К. Михал-Букса, І. Дівіш, І. Флейшманн, Е. Гольдштюкер, І. Едлічка, А. Й. Лім, І. Гаек, В. Лінгартова, А. Люстіг, Р. Селуцький, М. Шульц, Й. Шкворецький, Л. Шнепп, Л. Веселій.)

Організована заздалегідь машина голосування з'їзду відкинула будь-яку згадку про соціалізм. Головними організаторами і діячами з'їзду були Й. Брабец, Я. Сейферт, В. Гавел, М. Юнгманн, Я. С. Купка, В. Маршичек, Я. Прохазка, К. Птачнік, М. Уде, Ф. Врба. Головним тактичним завданням з'їзду було втриматися на колишніх екстремістських політичних позиціях, зберегти владу в керівництві Спілкою і «пережити» консолідацію.

З'їзд чеської частини СЧСП був, таким чином, спробою законсервувати політичні антипартійні позиції — тим самим він ліквідував себе у день свого зародження. Потім настав епілог тривалістю в кілька місяців; правління цієї тимчасової і практично неіснуючої Спілки покладалося на підтримку ревізійністських сил, що і далі стояли в тіні. Оскільки правління не бажало скинути перед громадськістю маску «совісті нації», воно відмовлялося прийняти соціалістичні принципи, які були умовою членства в Народному фронті. (Членами правління були: Й. Брабец, Й. Ганзелка, Л. Градський, М. Юнгманн, І. Кршиж, К. Птачнік, Я. Сейферт, І. Шотола.) Переговори органів Народного фронту з керівництвом цього так і незаконного гуртка є доказом такої великодушності соціалістичної держави, якої, мабуть, історія не знає!

Але хіба могли інтелектуали, що зайшли в своєму марнославстві так далеко, поступитися й ліквідувати самих себе? Хіба могли вони в своїй міщанській самозакоханості зрозуміти, що з історичної точки зору — незважаючи на всю свою енергію і «творчу політичну винахідливість», — вони відігравали гротескну прислужницьку, а для нації — і трагічну роль емісарів світової реакції? Вони зайшли в глухий кут — такий тісний і вузький, що вже не могли вибратися звідти, не могли дати задній хід. Іще в травні 1970 р., коли нове керівництво партії почало зміцнювати порядок в громадських органах і провадило ідеологічну боротьбу за розгром усіх ревізійністських, опортуністичних сил у Чехословаччині, ця незаконна і, отже, неіснуюча Спілка чеських письменників розсилала в усі бoki протести проти обмеження своєї діяльності, яку вона раптом почала видавати за піклування... — «про інтереси літератури»! Так само, як Координаційний комітет прикривався «піклуванням про культуру». На диво зворушливе піклування! Щоб не залишалося сумнівів щодо його суті, ми процитуємо протокол засідання Координаційного комітету від 22. V. 1969 р., на якому О. Крейча так сформулював дальшу тактику: «Мистецтво реалізується круглим шляхом. Наша реальність, наша дійсність — це образ і метафора. Нехай наш поєдинок з владою проходить за допомогою наших творів... Що робити? Не піддатися і готувати процес відродження» (!). А член правління неіснуючої Спілки чеських письменників Іржі Шотола додає: «Ми мусимо діяти обережно, щоб не напоротися на ніж».

Ці голоси звучать серйозною пересторогою. Вони повчальні такою ж мірою, як і вражаюча своїм цинізмом «оцінка», яку дав 1969 р. один з головних «героїв» тієї пори, Людвік Вацулік, своєї діяльності та діяльності своїх соратників: «Коли вже говорити щиро, то загалом, крім усього, це робилося і для сміху...»! Ну хто інший зміг би так зірвати личину з міщанського героя того часу? Хіба хтось іще — хто, на відміну від Вацуліка, усвідомлював трагедію, перед якою стояли наші народи, усвідомлював особисті людські трагедії, якими з початку 1968 р. супроводився «процес відродження», а також і закономірні наслідки того, що сталося, — міг же цинічніше охарактеризувати діяльність цих керівників «духовної еліти нації»?..

IV

Ми вже підкреслювали, що повинні пам'ятати про зумовленість літератури об'єктивними суспільними процесами, що будь-який вид опортунізму та ліквідаторство в революційній партії є явище суспільне.

Пригадаймо, що під час окупації партія втратила тисячі й тисячі своїх кращих членів, комуністів, вихованих в період більшовізації партії та організації антифашистського Опору. Людей, які стали б після 1948 р. досвідченими, твердими, свідомими й теоретично освіченими керівними партійними та громадськими працівниками на ідеологічному й теоретичному фронті.

В насильницькому порушенні цієї людської або, як звикли казати, «кадрової» **спадкоємності**, загартованої, згуртованої партії, що йшла в підпілля, і партії, яка, будучи ослаблена головним чином саме в цій сфері, була змушена після 1945 та 1948 рр. «прискореним методом» поповнити свої кадри і насамперед кадри теоретичних та ідеологічних працівників, — в цьому можна бачити **одну** з найважливіших причин тих утруднень, що виникли пізніше в ході соціалістичної революції.

Ніколи в минулому чехословацька культура, мистецтво й наука не мали від держави й суспільства такої матеріальної підтримки, як у минулому двадцятиріччі. Ця підтримка, яку подавала держава, керована КПЧ та робітничим класом, проте, використовувалася і проти інтересів цієї держави.

Особливо великої шкоди завдавало те, що замість чесних і вірних партії письменників, що обстоювали марксистсько-ленінську політику, на відповідальних постах часто опинялися хиткі люди, про яких казали, що треба «залучати їх на свій бік» і «давати їм змогу», хоч в багатьох випадках те, що в їхній діяльності видавалося за ненавмисні помилки, було свідомо провадженою лінією, часто просто антипартійною. Ця безпринципність, що підіграла ревізійному, вела до того, що поступово ослаблювалося партійне ядро, з кожним роком меншало число комуністів в лавах письменників, які готові були публічно й по-бойовому виступити проти негативних явищ та їх носіїв. Наприклад, після III з'їзду СЧСП в 1963 р., коли почала підноситися ревізійська хвиля шістдесятих років, керівні органи в галузі культури не підтримали головного редактора «Літерарних новін», відданого комуніста, поета Йозефа Рибача і пожертвували ним під тиском ревізійністської групи.

З цієї хвилини тижневик «Літерарні новини» поступово перетворився на головний друкований орган агресивних ревізійністських та антисоціалістичних сил, організовував їх і здійснював широку ідеологічну диверсію. Тому в 1967 р. (після IV з'їзду СЧСП) його випуск був припинений. Після січня 1968 р., в атмосфері відвертого наступу контрреволюційних сил, газета, проте, почала виходити знову під назвою «Літерарні листи», цього разу вже відкрито виконуючи функцію найагресивнішої політичної, антисоціалістичної та антирадянської трибуни.

Тодішнє керівництво відмінило також партійні стягнення П. Когоуту і повернуло партійні квитки І. Клімі, А. Й. Ліму, Л. Вацуліку. Так були публічно реабілітовані провідні оратори й організатори правих, виключені з партії після IV з'їзду СЧСП.

Спад активності письменників, відданих соціалізмові, був зумовлений також тією обставиною, що тривалий час щира критика, що прагнула виправлення помилок та недоліків у житті нашої країни, в галузі культури зустрічалася підозріливо й недовірливо, що вело одних письменників до пасивності, а інших, хто не розпізнавав вчасно антипартійної суті елітарної течії, до прийняття й підтримки її. Крім того, письменники, віддані соціалізмові, зазнавали систематичного, невпинного тиску з боку редакцій, видавництв і критики. Їх твори не видавалися, вони або свідомо замовчувалися, або на них наклеювався ярлик «несучасних», «застарілих». Це був час великих випробувань характерів. Деяких письменників підхопила хвиля антикомуністичної кон'юнктури, інших — мода модернізації марксизму, і вони відмовилися від свого минулого, коли вони були партійними активістами, як від гріхів молодості, і почали писати зовсім в протилежному дусі, перейшли на

той бік барикади. Весною 1968 р. активні вороги соціалізму й крикуни в середовищі письменників (В. Гавел, Й. Гіршал, Й. Коларж, П. Копта, А. Ц. Нор, І. Вискочил) розв'язали кампанію проти ряду письменників-комуністів, цькували їх за партійність і зайняту ними позицію, компрометували їх. Вимагали, щоб ці письменники самі повернули або щоб у них були відібрані державні нагороди й почесні звання, вимагали виключення їх із Спілки, а дехто (наприклад Ед. Валента, Р. Мертлік) навіть не посоромилися писати цим письменникам приватні листи з погрозами і образами. Але працівники, відповідальні за ідеологічну роботу, не стали на захист цих письменників. Таким чином, вони не дістали підтримки з боку партії, і деякі з них, зламани, втративши внутрішню впевненість, у післясербневій атмосфері піддалися паніці.

Серед причин, що призвели до антисоціалістичної політики СЧСП, неабияку роль відіграла і та обставина, що істотно змінився і самий склад членів Спілки. Замість впливу видатних, відданих партії письменників, які пішли з чеської літератури — таких, як Неєдлі, Майєрова, Незвал та інші, — в організації посилювався вплив осіб незначних, з дрібнобуржуазними устремліннями. До Спілки приходили нові автори, які вступали в літературу через посередництво редакцій журналів та видавництв, що були в руках ревізіоністів, автори, чия епігонська творчість і мислення орієнтувалися на абсурдність, відчуження та кон'юнктурний міщанський «літературний ширвжиток». В політичних, антикомуністичних цілях до членів Спілки нерідко вербувалися особи, що не мали нічого спільного з літературою, з письменницькою працею.

Лише протягом двох років, до червня 1969 р., було прийнято 79 нових членів — з них більше половини перекладачі. З кандидатів перейшли в члени 60 чоловік. Отже, 139 «нових душ», підібраних відповідно до критеріїв та мірок, які влаштовували кліку, що правила Спілкою. При цьому багато кандидатів у члени Спілки, відомих своєю лівою орієнтацією, були викреслені.

І все ж, незважаючи на це, ядро письменників, відданих соціалізму, відданих нації, народові своєї країни, збереглося, хоч і опинилося в тяжкі роки кризи — в 1968 і 1969 рр. — в умовах страхітливого психологічного тиску й без партійного керівництва, виявилось ізольованим і практично не мало змоги організовано виступати. Тоді вже не тільки президія Спілки, а й партійна організація при СЧСП цілком перебувала в руках найбільш крайніх правих.

Прямим результатом цілковитої ідейної та політичної зради частини письменників-комуністів, їх зрадництва щодо партії та робітничого класу є той факт, що з'їзд чеської частини СЧСП в 1969 р. вони готували в найтіснішому співробітництві з антикомуністичним «Гуртком незалежних письменників». І все-таки, незважаючи на розгніздану психологічну кампанію, в роботі з'їзду взяло участь лише 58% членів; багато хто з них, переважно справжні письменники, потім залишили з'їзд на знак протесту. Із загального числа 590 членів у виборах взяло участь лише 262 члени — менше половини. Причому майже 100 членів не голосувало ні за Вацлава Черного, ні за Вацлава Гавела, ні за Павела Когоута. Виходить, на з'їзді була опозиція, хоч і не об'єднана, ніким не організована.

Цей факт свідчив про те, що в середовищі письменників залишилися сили, здатні поступово змінити ненормальну, ганебну ситуацію у чеському культурному житті. Наприкінці 1970 р. з числа значних чеських письменників, що йшли з партією, відданих соціалізму, утворився Підготовчий комітет Спілки чеських письменників, який виробив новий статут, схвалений 1 грудня 1970 р. На цьому закінчився ганебний розділ в історії нашої літератури, який відзначало те, що керівництво нашої письменницької організації захопила в свої руки кліка політичних авантюристів, багато хто з яких навіть не були письменниками, і перетворила цю громадську організацію в знаряддя реакції, в один з найвойовничіших центрів антипартійної, антирадянської політики. Ганебний період, який завдав чеській літературі, прозі, поезії, драматургії, літературознавству, критиці та естетиці незчисленної шкоди і завів нашу літературу, насамперед молоде творче покоління, на шлях, що суперечив цілям, духу та місії гуманної соціалістичної літератури, яка збагачувала життя людей.

V

У тому, що керівництво нової Спілки чеських письменників, роблячи перші кроки, а також і в запропонованому аналізі було змушене займатися, по суті, **політикою** колишнього керівництва Спілки, її негативними і просто катастрофічними наслідками, а не безпосередньо питаннями художньої творчості, — аж ніяк не наша провина. На політичну практику ми повинні давати політичну відповідь. Перейдемо тепер, однак, до питань літератури, окреслимо нашу програму, перспективний напрямок наших творчих зусиль. Тим самим ми, природно, знову повернемося в галузь політики, в галузь боротьби ідей у всесвітньому масштабі. Будучи марксистами, ми виходимо з того, що не можна будувати нашу програму у відриві від сучасного стану нашого суспільства та його перспектив, без урахування об'єктивного процесу суспільного розвитку, конкретної фази класової боротьби у нашій країні і в усьому світі. Реальний погляд на наші перспективи має бути пов'язаний з об'єктивним станом і процесом суспільного розвитку так само, як не міг бути відірваний від суспільного розвитку наш ретроспективний погляд на письменницькі справи в минулі роки. Давайте ж реалістично підійдемо до сучасної соціалістичної епохи, до сучасної розстановки сил у класовій боротьбі.

Наша Спілка виникла як організація письменників, відданих ідеї соціалізму і сповнених рішучості своєю творчістю зробити внесок у справу збагачення соціалістичної літератури. Її ядро становлять письменники-комуністи, об'єднані єдністю марксистсько-ленінського світогляду. Сюди входять і ті безпартійні письменники, яких характеризує активне творче ставлення до нашого соціалістичного ладу та його класової влади. Наша Спілка виникла в результаті гострої диференціації, що відбулася серед письменників в недавні кризові роки розвитку нашого суспільства. Основним завданням Спілки є підтримка соціалістичної творчості, соціалістичної літератури. Це завдання не повинно ослаблюватися ani терпимістю в питанні поглядів, світогляду, ani поблажливістю в оцінці літературних творів. Інакше ми б знову повернулися в усеприймаючі обійми старої Спілки, яка під удаванням єднанням **знову приховала б класову суть** двох культур, двох літератур, що знову утруднило б, а потім і зробило неможливою свідому підтримку соціалістичної творчості, і, може, сприяла б виникненню нових політичних авантур.

Серед членів нашої Спілки — видатні й відомі письменники, такі, як народний художник Вілем Завада, заслужені художники Йозеф Секера, Богуміл Ржига, Сватоплук Турек, Честмір Ержабек, Й. В. Плева, Йозеф та Мирослава Томани, Ладіслав Стеглік, Вацлав Капліцький, Мілош В. Кратохвіл, Норберт Фрід, Іржі Марек, Яромір Томечек, Ян Піларж, такі талановиті й відомі автори, як Павел Бойяр, Войтех Цах, Вацлав Чвртек, Мілослав Фабера, Мирослав Флоріан, Йозеф Ганзлік, Рудольф Калчик, Франтішек Кожик, Іржі Кршенек, Владімір Пазоурек, Алексей Плудек, Зденек Плугарж, Йозеф Рибак, Іван Скала, Донат Шайнер, Іржі Тауфер, Алена Врбова та десятки інших. Ми вважаємо, що вже нині це база міцна й солідна, база, що поступово розширюватиметься.

Як же ми збираємося працювати, які критерії хочемо створити в нашій боротьбі за поступове формування фронту соціалістичного мистецтва, у прагненні до того, щоб наші літературні жнива були якнайбагатші?

У програмній заяві в листопаді 1971 р. ми говорили про те, що пишаємося народними, демократичними й соціалістичними цінностями, що їх створила наша література, що ми розвиватимемо прогресивні традиції чеської національної культури.

Ми маємо на увазі твори, які відкривають ясні життєві перспективи, розширюють духовне багатство людини, виховують її моральні якості, ними визначається сила людського духу, вони сприяють культурному розквіту нації. Формування соціалістичної людини немислиме без всебічного впливу мистецтва. Ми підкреслюємо слово «всебічне», маючи на увазі і вплив раціональний, вплив мистецтва на розум людини, на формування її світогляду, на розуміння ідейної спадковості,

безперервності всього світового гуманістичного і соціалістичного мистецтва. Ми підкреслюємо цей аспект тому, що у всіляких розумуваннях і творах часто-густо переоцінюється і однобічно винаймається вплив мистецтва виключно на емоціональний бік людської істоти.

Якщо мистецтво необхідне для формування соціалістичної людини, то літературі належить у ній винятково важливе місце, і саме з ідейного погляду. Кіно, радіо, телебачення, театр залежать від літературної творчості, а їхній ідейний чи художній рівень більшою чи меншою мірою пов'язаний з становищем та рівнем самої літератури. Тому потреба тісного й цілеспрямованого співробітництва цих видів мистецтва уявляється нам вельми настійною.

З якої спадщини ми маємо намір виходити, з якого джерела черпатимемо натхнення, щоб — в дусі генеральної лінії XIV з'їзду КПЧ — підтримувати й розвивати ідейну, соціалістичну літературу в усій повноті її художньої різноманітності, жанрового багатства?

Що означає для соціалістичного митця нашого часу реалістичне ставлення до сьогоденної дійсності? Як він повинен створювати художні твори, щоб свідомо допомагати своєю творчістю у побудові дійсності завтрашнього дня, щоб брати участь у визначенні процесу суспільного розвитку, суть і реальність якого полягає в революційному переході суспільства від капіталізму до соціалізму? Це означає, що художник свідомо стає на позицію робітничого класу, його політики, спрямованої на всебічний розвиток нашого соціалістичного суспільства, на посилення світових сил соціалізму у його боротьбі з капіталізмом. Це означає, що художник — в цілковитій відповідності з своєрідністю свого хисту — пов'язуватиме свою творчість з нашою дійсністю, що його художні твори будуть зрозумілі тим, до кого він звертається, хто є творцем нового світу, вирішальним суб'єктом усіх історичних змін — трудящому народу.

Марксистсько-ленінську концепцію художньої творчості ми приймаємо як свою концепцію. Соціалістичний реалізм для нас є спосіб, яким література відгукується на життя соціалістичного суспільства, що перебуває в постійному розвитку, збагачує його. При цьому сам соціалістичний реалізм з розвитком життя змінюється, збагачується й розвивається. Якщо ми будемо розуміти його саме так, наша нова соціалістична література, її зміст і форма завше будуть позначені печатью сучасності.

Якщо ми приймаємо цю концепцію, це живе розуміння соціалістичного реалізму, як творчого методу, то тим самим ми як письменники заявляємо про право й обов'язок стати активною складовою частиною нації і всього міжнародного прогресивного соціалістичного фронту, на чолі якого стоїть СРСР. Треба, щоб письменник у своїй творчості шукав правду життя і боровся за неї, щоб він розкривав і зображував сучасну людину в її внутрішній суті. Тим самим ми в той же час кажемо, що ми не хочемо і не маємо права закривати очі на суперечності, які виникають у світі, поділеному на класи, що ми не маємо права приховувати основні конфлікти, які виникають в нашу епоху, що ми не хочемо змазувати складності розвитку життя й сучасної людини і обминати їх.

У соціалізму чимало ворогів як зовнішніх, так і внутрішніх — недавнє минуле довело нам це надто очевидно. Та й громадянин соціалістичного суспільства не ангел. Усі ми залежимо від життєвих умов, на нас впливає навколишнє середовище. Всілякі міщанські та буржуазні ідеї, які часто-густо маскуються під соціалістичні, вельми живучі у свідомості людей і постійно поширюються.

Тому творчість письменника-комуніста, як і кожного прогресивного письменника, неминуче має включати добрячу порцію критичної відваги, письменник мусить усвідомлювати право і обов'язок розкривати суперечності і викривати негативні явища нашого життя. І в той же час він мусить ставати на бік нового проти старого й принципово виступати за все, що сприяє розвитку соціалістичного суспільства, а тим самим допомагає і людині, її всебічному, повному розвитку. Людині, яка є головною темою соціалістичної літератури.

Соціалістичний митець мусить розуміти труднощі боротьби за революційну зміну суспільства, за перемогу соціалізму й комунізму. Він мусить з максимальним розумінням поставитися до цієї боротьби, до

труднощів, що їх долає робітничий клас, партія й суспільство, ототожнити себе з конкретною політикою партії, вважати її своєю політикою і всіляко сприяти її проведенню своєю творчістю, своєю громадянською активністю. В цьому — суть партійності митця.

Висока ідейна зрілість є для соціалістичного письменника першою умовою правдивості, а тим самим і сили впливу його творчості. Соціалістичні ідеї, отже, мають бути кровно близькі письменникові й тотожні цілям його творчості. Лише тоді письменник зможе розпізнати і відкинути всілякі «модні» літературні напрямки, під прикриттям яких йому підсувається буржуазна та дрібнобуржуазна ідеологія, філософія й політика.

Усі ми надто добре знаємо, що самого таланту замало, що для справжнього митця творчість — це повсякденні напружені шукання, що відображають розвиток самого митця, його індивідуальну долю, яку іноді супроводять помилки й невдачі. Справжнє не є якимось привіском до творчої праці художника, а стає складовою частиною його творчих можливостей, його бачення світу.

Наша Спілка як ідеологічно-творча організація, виходячи з цього, шукатиме способи і здійснюватиме ряд неформальних дійових заходів для постійного, систематичного ідейного виховання письменників, спрямованих передусім на глибше розуміння соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму, на глибше розуміння класовості мистецтва та негативної ролі міщанських впливів у нашому суспільстві.

Великого значення ми надаємо виданню «Літерарного мнісєчнїка». Журнал стане трибуною нової соціалістичної літературної творчості і марксистсько-ленінської критики та естетики.



Звичайно, соціалістичне мистецтво, що продовжує наші прогресивні традиції й зображує життя та боротьбу людини в нашому національному колективі, не виростає, та й не може вирости з національної замкненості. Цей момент є для нашої літератури особливо животрепетним. Про нього нам завжди нагадує й той факт, що ми живемо в державі, яка є батьківщиною двох братніх народів — чехів і словаків. Співіснування двох національних культур, їх активний взаємовплив — це надзвичайно важлива обставина, яка сприяє примноженню сил, взаємозбагаченню національних культур, насамперед тому, що ідейно-художні цілі однакові, а національне коріння обох культур — незважаючи на національну своєрідність — близьке, і являють взаємно одна для другої невичерпне джерело творчих імпульсів.

Ми високо цінуємо успіхи словацької соціалістичної літератури і будемо всіляко підтримувати тісне співробітництво з новим керівництвом Спілки словацьких письменників. Ми будемо посилювати інтернаціональну роль соціалістичної літератури, зміцнювати інтернаціональне розуміння класової боротьби, що відбувається в усьому світі. Думки наших Спілок з усіх основних питань аналізу минулого періоду і розвитку перспектив збігаються і, ґрунтуючись на взаємному розумінні, ми засуджуємо усі прагнення до націоналізму та сепаратизму, до будь-якої ізоляваності. При розв'язанні усіх завдань, що стоять перед нашими Спілками, ми будемо взаємно підтримувати одне одного і разом розв'язувати велику частину завдань і проблем. Організаційно це співробітництво виллється у форму єдиного федерального керівного органу, який координуватиме діяльність обох Спілок, забезпечуватиме спільний рух, примножуватиме сили єдиної чехословацької соціалістичної літератури, стане її загальнодержавним представником як всередині країни, так і за рубежем.

Виходячи з найзаповітніших національних інтересів, з самої суті соціалістичної літератури, ми підкреслили також у своїй передз'явській заяві, що стоятимемо в єдиному фронті боротьби проти імперіалізму з письменниками країн соціалістичного табору, очолюваними радянськими письменниками й передовими митцями світової літератури.

Ми всі знаємо, якою відроджувальною та надихаючою силою було для нашого мистецтва радянське мистецтво, яку роль воно відігравало при формуванні політичних та моральних якостей нашої людини, який великий був вплив кращих його творів в тридцяті роки та після другої

світової війни. Воно відіграло величезну мобілізуючу роль у справі об'єднання патріотичних сил наших народів навколо КПЧ у боротьбі за соціалізм, головним чином у вирішальні періоди, наприклад, під час кооперування нашого села. Взаємовплив усієї світової соціалістичної літератури закономірний; струмки і джерела натхнення вливаються в єдиний потік «живої води».

Тому однією з перших справ нової Співки було відновлення і зміцнення зв'язків з письменницькими організаціями соціалістичних країн, зв'язків, які перервало колишнє керівництво.

Те, що в нашому аналізі критикується вплив буржуазної західної літератури, яка в минулі роки нав'язувалася нашим читачам, аж ніяк не значить, що ми маємо намір відгородитися китайським муром від усієї західної літератури. Ми не такі недалекоглядні, щоб не визнавати прогресивної, демократичної гуманістичної та соціалістичної світової літератури, яка виступає за суспільний прогрес, за національне і соціальне визволення, проти експлуатації ігнолення людини. Ця література і надалі знаходитиме належне місце в планах наших видавництв. Наша Співка налагодить зв'язки з прогресивними письменниками Заходу. Ми хочемо також інтенсивно розвивати зв'язки з прогресивною письменницькою громадськістю так званого «третього світу». Наша Співка братиме активну участь і робитиме свій внесок у створення умов для організації всіляких міжнародних акцій та письменницьких зустрічей, що підтримуватимуть велику радянську політику миру.

Міжнародні зв'язки Співки чеських письменників служитимуть взаємному співробітництву, взаємному пізнанню і взаємному творчому впливу соціалістичних літератур, тому, щоб перекладалося якнайбільше творів з братніх літератур. В цьому зв'язку треба згадати й про літературних працівників, яким належить особливе місце в міжнародній взаємозв'язаності культури, — про перекладачів. Ми не недооцінюємо праці перекладачів — адже це вони наближають до нас і знайомлять нас з художніми цінностями інших народів. Нам не байдуже, що вони перекладають і як перекладають, тим більше, що добру половину белетристики, що видається, сьогодні становлять переклади.

Ми переконані, що здійснення основних принципів соціалістичного реалізму сприятиме тому, що наша література знову стане дійовим і по-своєму незамінним помічником у сучасній суспільній боротьбі за новий соціалістичний світ.

Боротьба з антисоціалістичними силами, що проходила в галузі ідеологічній, філософській та політичній, була вирішальним чином виграна на політичній арені. В галузі ідеології та філософії реакційні сили досі ще не розбиті повністю. Ревізіоністські корені залишились, ворожа ідеологія й надалі намагатиметься проникати в мистецтво. Ще й тому XIV з'їзд КПЧ так наполегливо застерігає нас, вказуючи, що не можна «випускати з уваги той факт, що неможливий мир з буржуазними та дрібнобуржуазними ідеологіями та впливами...», що ми будемо послідовно боротися проти внесення їх в галузь культури й мистецтва. Ми так і діємо під керівництвом партії.

Принципи соціалістичного реалізму, метод якого є нашим методом, вимагають непримиренної боротьби з цими ідеологіями.



В минулі роки піднялася небувала хвиля комерціалізації мистецтва та масового поширення літературного браку. Ця хвиля була неминучим і закономірним доповненням снобізму «еліти»; вона стала продуктом міщанської психології. Видавництва, що були в руках провідних діячів «духовної еліти», сотиссячними тиражами продукували негодящу літературу, книжки про убивства та детективи, рівень яких був нижче середнього, порнографію та інші «твори», які, мов пошесть, заповнили книжковий ринок, тим самим, по суті, звужуючи можливості справжньої літератури, обмежуючи її сферу; негодяща література псувала смак читача і в той же час спричинялася до деморалізації широких читачьких мас.

Нас чекає, отже, нелегка, але необхідна для суспільства боротьба з наслідками правління «духовної еліти» в нашій культурі, що тривала

кілька років. Завдання нової Спілки марксистської критики, мистецтвознавства та естетики — дати оцінку книжкової продукції минулих років з погляду її корисності для суспільства.

Соціалістична література сьогоднішнього дня мусить спершу завоювати провідне місце, яке їй належить посідати по праву. Надто довгим було панування критеріїв, що принижували цю літературу. І при цьому колосальна кількість літературного браку відчутно зіпсувала читачькі смаки. Ми повинні усвідомити, що й тут ми починаємо не на порожньому місці, що зв'язки з великими творами наших соціалістичних класиків не були перервані повністю. Навіть в 60-ті роки вдалося добитися видання деяких визначних творів, які допомогли зберегти в контексті творчості і в пам'яті читача цінності соціалістичної літератури.

Ми знаємо, що соціалістична література — це література для народу, і все-таки трудяща людина, головним чином, робітник і член сільськогосподарського колективу, його життя, емоційний та ідейний світ, його праця, можна сказати, цілком зникли з літератури. Наше соціальне замовлення має стати одним з найважливіших і найдійовіших імпульсів нової творчості, яка повинна орієнтуватися на великі ідейні теми соціалізму, на великі революційні традиції боротьби нашого робітничого класу і традиції інтернаціоналізму, повинна присвятити себе зображенню людини, пластично показувати її повнокровне, емоційне та ідейне життя у боротьбі за суспільний прогрес, за справді людське життя.

Спілка як ідеологічна творча письменницька організація здійснюватиме свій вплив і на видавничі плани усіх видавництв, що випускають оригінальну літературу. Для цього вона пошле своїх членів у редакційні ради цих видавництв, оцінюватиме всю діяльність видавництв по виданню літератури і впливатиме на неї. Спілка налагодить найтісніші зв'язки з пресою, радіо, телебаченням та кіно. Це співробітництво мусить бути закріплене у формі двосторонніх угод. Тут були зроблені перші успішні кроки, особливо в справі співробітництва з радіо.

Ряд творів членів нашої Спілки було відзначено різними преміями. Звання лауреата Державної премії імені Клементя Готвальда був удостоєний народний художник Вілем Завада за поетичну збірку «На порозі», Ян Козак за роман «Святий Міхал», академік Владіслав Штолл за теоретичну працю з літературознавства «За форму і структуру в мистецтві слова». Преміями Спілки чеських письменників за 1971 р. були відзначені Йозеф Кайнар (посмертно) за поетичну творчість, Зденек Плугарж за роман «Кінцева станція» та Богуміл Ржига за роман «Схили переді мною коліна». На конкурсі до 50-річчя КПЧ премії одержали Мирослава Томанова за роман «Срібна рівнина», Іржі Кршенек за роман «Дички», Йозеф Єлен за книжку віршів; Й. В. Плева удостоєний премії Марії Майерової, премії видавництва «Альбатрос» — Йозеф Страндел за книжку «Замерзлий колодязь». Премією Чехословацького радіо відзначена п'єса Доната Шайнера «Хата № 17», а також п'єса Франтішека Кожика та Владіміра Пршибського, який водночас одержав і премію Чехословацького телебачення. Різними преміями було відзначено і ряд інших авторів і творів.

Спілці слід було б також — разом з державними органами — брати діяльну участь у справі пропаганди нашої соціалістичної літератури за кордоном, налагодити видання бюлетеня кількома мовами, співробітничати в журналах, що видаються для закордону, і т. п. І в цій галузі керівництвом Спілки також зроблені перші кроки. Була організована зустріч з богемістами соціалістичних країн, проведено ряд бесід у наших закордонних культурних центрах. Під час переговорів з керівниками письменницьких спілок соціалістичних країн керівництво нашої Спілки звертало увагу товаришів з братніх спілок на односторонній характер перекладацької практики в минулому, через що викривлювалася картина чеської літератури; була досягнута домовленість про спільні дії по взаємній пропаганді як класичної, так і — насамперед — сучасної, соціалістичної літератури.

Новим, надзвичайно надихаючим імпульсом і в той же час закликом, прямим зверненням до нашої літературної критики та літературознавства є постанова ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» від 28.I.1972 р. Всі її принципи повною мірою стосуються і нашого

літературознавства та критики. Вони повинні з граничною вимогливістю і творчо застосовувати ці принципи у своїй практиці й здійснювати їх.

Літературна критика та літературознавство мали б звернути увагу на той абсурдний факт, що з наших шкільних підручників чеської мови та літератури молоде покоління соціалістичної Чехословаччини може почерпнути перекручене уявлення про таких авторів, як Вацлав Гавел, Іван Вискочил, Іржі Коларж, Ян Заграднічек — їх зображено провідними представниками нашої літератури. Учні, однак, узнають дуже мало або навіть зовсім нічого про таких письменників, як Йозеф Томан, Йозеф Секера, Карел Новий, Богуміл Ржига, Іван Скала, Франтішек Броніслав, Іржі Тауфер та інші. Необхідно, щоб марксистська критика дала гідну оцінку справді соціалістичному мистецтву.

Справжнім «хлібом насущним» нашої марксистської критики та естетики має стати постійна й своєчасна оцінка нових літературних творів. Критика повинна розглядати, зважувати, вивчати насамперед суспільно значущу літературу; це особливо важливо, після умисного знищення цінностей та критеріїв, після хвилі елігонської «елітарної» літератури, рука в руку з якою йшло і споживацьке негодяще читиво. Необхідно, щоб, озброївшись марксистським поглядом, критика ввійшла в ритм епохи та її завдань; щоб в центрі її уваги — так само, як в центрі уваги письменників, — було сучасне суспільство.



Ми зробили лише перші кроки. Ми знаємо, що треба систематично й терпляче створювати умови для активного наступу, для активізації соціалістичної культури й мистецтва, їх ідейності та партійності. Органічною складовою частиною нашого наступу буде як поступове внутрішнє ідейне зміцнення нашої Спілки, так і поступове розширення її складу. Уже у своїй передз'їздівській заяві в листопаді минулого року ми сказали: ми простягаємо руку всім, хто своїми новими творами, своєю соціалістичною творчістю і громадянською позицією хоче служити цілям, які є цілями нашого трудового народу.

Що означає цей принцип? Приймаючи нових членів, ми звертаємо увагу на літературну творчість письменників та їх громадянську позицію тепер. На те, до якої міри в минулому вони були близькі соціалістичному мистецтву і з якими літературними результатами повертаються на шлях соціалістичної літератури. Цілком природно, що закономірним наслідком цього має бути вдумливий індивідуальний підхід до окремих письменників, отже, і до тих, хто був тимчасово дезорієнтований, але зрозумів помилковість своєї позиції і своїми новими творами та чіткою політичною, громадянською позицією продемонструє активне творче ставлення до нашого соціалістичного ладу і до його класової влади.

Членами Спілки, проте, не можуть стати ті письменники, які були організаторами ревізійонистських антисоціалістичних акцій, які своїми творами, політичною діяльністю в керівництві колишньої Спілки і в публічних виступах розв'язували антипартійні та антирадянські кампанії. Членами нашої Спілки так само не можуть стати письменники, що виступають проти соціалістичного мистецтва.

Головне — щоб усі письменники відчували, що нова Спілка стає важливим культурним форумом і що на ґрунті Спілки вони самі будуть, кожний в міру своїх здібностей, сприяти розвитку соціалістичної літератури і впливати на неї. Передумовами до цього буде послідовне здійснення принципів культурної політики, висунутих генеральною лінією XIV з'їзду КПЧ.

Ми знову маємо всі основні передумови для оновлення соціалістичного характеру нашої літератури. Тема соціалістичної літератури — людина. Людина та її місце в суспільстві, у світі; людина та її прагнення, людина — творець, боротьба за її духовне, ідейне багатство. Горьківська активна любов до людини і людська мрія, прагнення бути кращим і жити краще і сьогодні залишаються тим, що мусять становити основу нашої творчості. Соціалізм — це шлях боротьби, боротьби за людину, соціалістичне мистецтво — це його пісня. Якщо наша нелегка, відповідальна творча праця увінчається успіхом, то ми зможемо сказати слідом за Горьким: «література — це серце світу, окрилене всіма його радощами й печалями».

МИКОЛА БАЖАН: «ПРИГОРЩА НАДІЇ»



Mykola Bashan. Eine Handvoll Hoffnung. Verlag Volk und Welt. Berlin. 1972.

Берлінське видавництво «Народ і світ» опублікувало односторонній вибраних поезій М. Бажана «Пригорща надії». Оформлено книжку гарно: оригінальний формат, чудесний папір, шрифт, чудова ілюстрація художниці Інгрид Шупан.

Збірку відкриває факсиміле М. Бажана, наводиться також український текст уривку «З італійських зустрічей».

Упорядкував «Пригорща надії» Петер Кірхнер, відомий україніст, друг і знавець української літератури.

Збірку складено в хронологічній послідовності. З ранніх поезій сюди ввійшли «21 січня», «Пісня бійця», «Гофманова ніч», «Будівлі», післямова до «Смерті Гамлета». Воєнний період репрезентований чотирма віршами з «Київських етюдів» («На лівому березі», «Біля університету», «Яр», «На пло-

щі»). Далі — повністю цикл «Міцкевич в Одесі». Два вірші з «Італійських зустрічей» («Леся Українка в Сан-Ремо», «В Сардинії»). Варіації на тему Рільке «Чотири оповідання про надію». І нарешті — свідчення видавничої оперативності — «Боги Греції» та «Сіль» з «Уманських спогадів», що не з'явилися навіть окремим виданням, лише друківані в нашій періодиці.

Хотілося б пошкодувати, що за межами збірки опинилися твори, без яких ми не уявляємо собі Бажанового доробку. Адже німецький читач не знатиме поки що ні «Крові полонянок» ні сонетів, ні «Числа», ні «Труни Тімура», ні лірики років війни, ні досконало розробленого в словесному матеріалі сонатного алегро «Перед статуями Мікеланджело». Нічим тут не зарадиш. З огляду на обсяг (близько 150 сторінок) та специфіку видання вибір слід визнати вдалим.

Над збіркою працювала (з допомогою підрядників) група провідних поетів і перекладачів НДР—Адольф Ендлер, Сара Кірш, Гельмут Прайслер, Мартін Ремане, Пауль Вінс. Останній є автором післямови інформативного характеру, що в загальних рисах знайомить з життєвим і творчим шляхом українського поета. На деяких моментах творчості Миколи Бажана П. Вінс зупиняється ґрунтовніше.

Анотація розкриває одну з причин інтересу саме до творчості М. Бажана — йдеться про давнє й органічне тяжіння нашого поета до німецької літератури. Воно не було чимось застиглим, раз і назавжди визначеним, воно мінялося з роками, в міру того як змінювались мистецькі уподобання М. Бажана.

Безперечно, іменами Т.-А. Гофмана і Р.-М. Рільке зовсім не вичерпується коло німецьких улюбленців українського поета. До цього кола можна, гадаємо, залучити і Й. Гете, і Б. Брехта. Автор післямови кладе наголос ще на одному огниві цього тривалого духовного зв'язку: М. Бажан і Й. Бехер.

«Навіть кульгаві порівняння виявляються інколи рятівними милицями,— пише П. Вінс.— Отож Бажан подає радянському читачеві Рільке як «німецького Блока». Відповідно міг би я назвати Бажана «українським Бехером».

Так само, як Бехерові, йому в найвищій мірі притаманні: пристрасність думки. цей завжди людинолюбний, партійно на- снажений пафос, це одвічне, на все життя, невтомне поетичне зусилля, це «бойовище у власних грудях». А перед- усім: багатогранність, глибина і ваго- мість його культурно-політичної діяль- ності.

Ріднить Бажана з Бехером і Велика Надія, звичайно ж, на власний лад.

В Бажановій поезії ліричне Я — тема

зовсім не самодостатня. Його поеми — це монологи, діалоги, сценічні епізоди і воєнні звіти на вершинах всесвітньо-рушійних ідей»...

Талановито характеризує П. Вінс особливості індивідуальної поетики М. Бажана. Твердження його мають неабияке значення, бо належать серйозному майстрові сучасної німецької літератури.

«Поеми Бажана — це симфонії, рапсодії, сюїти, це палаци, проспекти, собори, фрески, панорами, фігурні фризи. Це поет, багатий на слово і словом потужний, звідси його визначеність, веломовність, прямодушність. При цьому кожну деталь осмислено так само, як і всю цілісність»...

Бажан музично komponує, вибудовує, малює свої поезії. Вони співають і виспівуються зсередины, вони гомонять, вони заряджені напругою всесвітньо-історичних сил та ідей. Вірш зчаста виступає врочисто, балада наростає мов ораторія, великі динамічні мислі виливаються в монументальні образи, виказуючи своє трагічне обличчя. Бажан є віртуозом версифікації. Він опанував і використовує геть усі ритмічні і римовані способи, він полюбляє лейтмотиви, охоче вдається до послуг алітерацій. До того ж його мистецька готовність весь час в дії. Далекоглядний. Рішучий. Бо Микола Бажан є комуніст, поет-філософ, поет-революціонер, котрий споглядає і оглядає світ і котрий відкриває світ для інших».

Очевидно, перекладати таку поезію — завдання не з легких, і П. Вінс на цьому спеціально зупиняється.

«Тільки в поодиноких випадках, — пише він, — щастить адекватно перевіршувати його твори: їхній блиск і їхній дух, що ввібрали в себе всі потужності рідної мови, від архаїчного прошарку до звичайної говірки повсякдення.

Чудова, ніжна й промітна, невичерпна українська мова!

Треба оголосити привселюдно: те, що в деяких перекладах може видатись млявим і блідим, насправді в оригіналі гримить і сяє. І лише зрідка лунає німецькою мовою таки по-бажанівському:

Wie der Sturm in großer Segel Flächen pfeift die Ferne in Gedanken...

[Дивись «Міцкевич в Одесі», тлумачений Сарою Кірш.]

Переклади цієї поетеси дають ключ до принципів школи, що суттєво відрізняється від нашої школи перекладання.

Про це варто повести мову.

Ось початок німецької «Гофманової ночі» (Sara Kirsh):

Auf rauhen Stufen

hinab ins Dunkle: die Tiefe.
Auf rauhen Stufen, Treppen, die sich senken
über verschüttete Gänge, Hänge
hinein ins Loch, die verrufenste der
Schenken.

Diese Spelunke — ein Schild gab es nie
diese Spelunke verrückter Bürger,
hungriger Vagabunden
diese Spelunke für Spinner, Kutscher,
Huren
diese Spelunke voll ekelhafter
schändlicher Euphorie.

С. Кірш майже дослівно — в межах можливого — віддає зміст поеми, водночас далеко відриваючись від школярської підрядниковості. В перекладі відчуваємо ту ж саму, що і в М. Бажана, «кристалічну структуру», ту саму твердість і кутастість кам'яної брили. Але й втрати не мали! Не дотримано ритму першотвору, строфа чомусь римується лише через рядок, звучання перекладу зовсім неподібне. І то не через інший словесний матеріал: просто вірш транспоновано в іншу тональність. Повторюємо, безпричинно: це сказано точно, і сказано міцно. Перекладач український напевне вчинив би навпаки: офірувавши точність, спробував би відтворити загальне звучання вірша (мовиться, звісно, не про самий звукопис).

Та й як інакше віддаси той-таки цикл про Міцкевича, поезії якого (і не тільки «музичні» — «Мазурка», «Імпровізація», «Симфонія»), власне, не існують поза їхнім звучанням, бо ритміка їхня і інструментовка взагалі невіддільні від змісту? Проте С. Кірш і тут не дуже дотримується примхливих, цілком у дусі Шевченкової традиції переливів ритму (змістово важливих!), римує через рядок чи то не римує зовсім («Дума в день від'їзду»), майже не відтворює звукопису — різкого, настирливого, але потужного, значущого! Ясна річ, це відчутно збіднює твір.

Такий же докір можна зробити і перекладові М. Ремане «21 січня». М. Ремане переклав «Пісню бійця» гладеньким п'ятистоповим ямбом, рівно і спокійно. Тоді як дух «Пісні», можливо, й полягає в її «неправильностях», кострубатостях. Адже поступово зменшуючи кількість складів, М. Бажан створює враження — фізично відчутне! — прискорення, лютої, запалу кавалерійської атаки, тобто змінний ритм для нього ніяк «не іграшка пуста», а свідомо вжитий прийом. М. Ремане зберігає рішучість, упевненість авторових думок, але втрачає живу задиханість, нервовість поезії. У М. Бажана слова суворо відібрано, лічно, щільно підігнано одне до одного, мов набой в обоймі. А в М. Ремане з'являється

внаслідок невідповідності складів зайвий простір, і він змушений заповнювати його не в найкращий спосіб. Порівняймо лише одну строфу.

Хай вітер в вічі,
Умри — не стій!
На кожній стрічі
Стрічаєм бій.

Will Todeswind dir in die Augen wehen
der Hölle brennend heißen Pulverdampf,
verschwinde, bleibe nicht starrsinnig stehen!
Wo du auch hinkommst, überall ist Kampf!

(Хай вітер смерті віє тобі в очі, бурхаючи пекучою курявою і чадом пекла, не торопій, не стій на місці. Там, де ти з'явився, починається бій!).

Набагато більше, природніше далися М. Ремане поезії «Київських етюдів» — карбовані, виболені, нещадні.

Впевнено, дзвінко зробив «Будівлі» А. Ендлер. Пригадуєте цей уривок знаменитий?

І вибуха, як постріл, рух,
Розряд міцний натвг.
Туг
Буяє труд.
І пруг
ляга на пруг.
І кут
ляга на кут;
Луна іде навкруг
Споруц.

Не без трепету розгортали ми відповідну сторінку німецької збірки. Перекладач навіть зумисне ускладнив собі працю наскрізною римом — і вийшов з цього двобою переможцем.

Bewegung — rasendes Geschoß — die
Steine bricht,
ein explodiertes Licht —
Jetzt ficht
der Kran, legt dicht
Gewicht
sich zu Gewicht,
und Schicht
auf Schicht,
das steinerne Gedicht
des Bauwerks spricht.

Так, це Бажан, з його розмахом, енергійністю, рідкісним умінням «гратися віршем, як лезом, як м'язом, і словом п'янитись, як вітром, як хмелем». Цим перекладам хіба що бракує об'ємності Бажанової лексики, її всеохоплення, коли суперечка епох, «річ століть» розлягається під склепінням однієї строфи, одного рядка, коли дивовижне сполучення різношарових слів дає спалах, у сяйві якого раптом відкривається перед нами тисячолітня історія народного буття.

Заслужують на схвалення переклади П. Вінса («Чотири оповідання про надію») і Г. Прайслера («Боги Греції» та «Сіль»). Нам дуже близький, зрозумілий їхній підхід до завдань і засобів перекладання. Це видається нам принципово важливим: творячи на ґрунті Бажанових поезій суто німецький вірш, П. Вінс і Г. Прайслер водночас не забувають і про характерні особливості поетичного мислення М. Бажана, дуже своєрідні і, наскільки нам дозволено про це судити, неблизькі для них, незвичні.

Переваги цього методу полягають також в тому, що, завдяки ретельно відтвореній, переконливо виснуваній «матерії» перекладуваного вірша, стають не такими помітними певні відходи від оригіналу.

П. Вінс, наприклад, майже буквально віддає український оригінал третьої варіації на тему Р.-М. Рільке, але, дійшовши до рядка «за те, що звав я свій народ своїм», дозволяє собі доповнити авторську думку: «за те, що я звав народ і звав його до опору». Логічне, прекрасне доповнення.

Ми мали змогу пересвідчитися, що переклади нерівні і — це гірше — різностильні. Можливо, збірку мав би робити один поет-перекладач, який кровно зріднився з Бажановою стихією. Проте на заваді, здається, стояв ще й брак фахівців, спроможних перекладати безпосередньо з українського тексту.

Висловлені критичні зауваження анітрохи не применшують значення праці, звершеної колективом наших німецьких колег. А значення й сутність її в тому, що відбулося перше знайомство німецького читача з М. Бажаном, одним з найбільших українських поетів двадцятого століття. Незважаючи на згадані вади, це було знайомство корисне і вкрай необхідне. Воно є наочним доказом дружби, що єднає наші літератури.

Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ: «ТОПОЛЯ НА ТОМУ БЕРЕЗІ»



Sawa Holowanivsky. Die Pappel am anderen Ufer. Verlag Kultur und Fortschritt, Berlin, 1971.

Тема Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу з гітлерівською Німеччиною не перестає цікавити читачів братньої НДР. До цієї теми неодноразово зверталися кращі письменники демократичної Німеччини. З іншого боку, духовний світ радянської людини—переможця фашизму, світ, зображений пером радянського письменника, становить друге істотне джерело мистецької інформації про минулу війну для сучасного читача НДР.

Саме тому не викликає здивування той прийнятний факт, що роман українського радянського письменника Сави Голованівського «Тополя на тому березі», написаний порівняно недавно, ось уже втретє за останні кілька років побачив світ в НДР у перекладі Трауте і Гюнтера Штайнів.

Переклад роману, що розповідає про подвиг радянських розвідників, які перешкодили фашистам знищити при відступі греблю Дніпрогесу, виконано на доброму фаховому рівні. Книжка у німецькому варіанті читається невимушено, легко, сюжет не втратив характерної гнучкості, напруженості, психологічно переконливими залишилися всі епізоди, збережено особливості стилю оригіналу.

Проте у загалом кваліфікованому перекладі подекуди трапляються й прикрі неточності, відступи від оригіналу. Наприклад, в українському тексті маємо «хазяйку з хлоп'ям», а у німецькому — «die Hausfrau und ihr Mann», — «Можна взятись на облік!» —

«Das Muß mann wissen!» — «дійсне протягом усієї доби» — «gültig für den ganzen Sommer».

Не зовсім вдало відтворені українські імена та географічні назви: Klawdia Charitonowna, Ljubow Stepanowna, Petja, Fjodor, Sergej, Iwan Semjonowitsch; Burkino, Lejew (в оригіналі маємо: «від Лоева»).

У романі виведено образи трьох жінок: Клавдії Харитонівни, Любові Степанівни та Соломії. Остання років на десять молодша за перших двох; у перекладі ж усі троє часто згадуються поряд без по-батькові, просто: Любов, Клавдія, Соломія.

Загалом же, попри поодинокі хиби, німецьке видання роману Сави Голованівського «Тополя на тому березі» заслуговує на добру оцінку як один із численних фактів літературних зв'язків між Радянською Україною і Німецькою Демократичною Республікою.

Олександр МОКРОВОЛЬСЬКИЙ

ПЕТРО СЕВЕРОВ: «ПОВІСТЬ ПРО РУБЕНА»



Pjotr Sewerow. Der Zeitungsjunge aus Madrid. Verlag Neues Leben. Berlin. 1971.

В берлінському молодіжному видавництві «Нове життя» (НДР) з'явився німецький переклад книжки Петра Северова «Повість про Рубена». В цій книжці розповідається про коротке і водночас незвичайне життя Рубена Ібаррурі, сина славетної іспанської революціонерки. Перекладачі Трауте і Гюнтер Штайни віднайшли переконливі німецькі еквіваленти, завдяки чому читач НДР ближче познайомиться з життєвим шляхом молодого Ібаррурі, який ще хлопчиком допомагав своїй матері в її революційній боротьбі, брав участь у війні Іспанської Республіки проти франкістських заколотників, у Великій Вітчизняній війні, де й героїчно загинув. На жаль, у німецькому виданні опущена низка епізодів, що до певної міри збіднює переклад.

Кость ГНАТЮК

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА НА УКРАЇНІ

РІК 1972

Бібліографія книжкових видань

ПЕРЕКЛАДИ

АВСТРИЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ФРАНЦОЗ К. Е. За правду. Роман. Переклад Л. Горлача і Б. Савченка. Післямова Д. Наливайка. Київ, «Дніпро», 351 с., 30 000 прим.

АМЕРИКАНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

БЕССИ А. Символ. Роман. Переклад В. Митрофанова. Післямова Т. Денисової. Київ, «Дніпро», 276 с., 115 000 прим.

КУПЕР Ф. Слідопит. Переклад І. Корунця. Київ, «Веселка», 791 с. 65 000 прим.

ЛОНДОН Д. Твори. У 12-ти томах. Т. 10. Київ, «Дніпро», 518 с., 35 000 прим.

Зміст: Міжзоряний мандрівник. Роман. Маленька господиня великого будинку. Роман.

ЛОНДОН Д. Твори. У 12-ти томах. Т. 11. Київ, «Дніпро», 400 с., 35 000 прим.

Зміст: Джеррі — островик. Повість. Майкл, брат Джеррі. Повість.

ПО Е. Золотий жук. Переклад Р. Доценка. Київ, «Веселка», 100 с., 65 000 прим.

ТВЕН М. Оповідання та памфлети. Переклад Р. Доценка та ін. Передмова З. Лібмана. Київ, «Дніпро», 375 с., 30 000 прим.

ФОЛКНЕР В. «Крадії» та інші твори. Переклад М. Пінчевського та ін. Передмова Т. Денисової. Київ, «Дніпро», 510 с., 65 000 прим.

Зміст: Старий. Повість. Гамбіт конем. Цикл оповідань. Крадії (Минувшина). Роман.

ХЕММЕТ Д. Мальтійський сокіл. Роман. Переклад Н. Боровик. Київ, «Молодь», 148 с., 115 000 прим.

АНГЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

СІЛЛІТОУ А. Пригоди кота Джіма-Мармеладика. Переклад І. Лещенка.

Київ, «Веселка», 14 с., 215 000 прим.
УЕЛЛІС Г. Невидимець. Науково-фантастичний роман. Переклад М. Іванова. Київ, «Молодь», 136 с., 115 000 прим.

АНТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

ВЕРГІЛІЙ М. П. Енеїда. В 12-ти кн. Переклад М. Білика. Переклад звірив і відредагував Б. Тен. Передмова Й. Кобіва. Київ, «Дніпро», 355 с., 28 000 прим.

ЕЗОП. Байки. Переклад А. Чердаклі і В. Забаштанського. Київ, «Веселка», 100 с., 65 000 прим.

БЕЛЬГІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

КОСТЕР Ш. Легенда про Уленшпігеля. Переклад Є. М. Єгорової. Київ, «Молодь», 445 с., 65 000 прим.

БОЛГАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ГЕНОЕ Т. Незакінчений монолог. Документальна драматична поема про Г. Димитрова (На 2 частини). Переклад О. Кеткова. Київ, УТТ, 90 с.

ДИМОВ Д. Перепочинок в Арко Іріс. Драма на 3 дії. Переклад О. Кеткова. Київ, УТТ, 158 с.

КАЛЧЕВ К. Двоє в новому місті. Роман. Переклад М. Павлюка. Київ, «Дніпро», 196 с., 65 000 прим.

СЛАВИНСЬКИЙ П. Життя за життя. Роман. Переклад Ф. Неборячка. Львів, «Каменярь», 456 с., 28 000 прим.

В'ЄТНАМСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Мама немає вдома. Оповідання в'єтнамських письменників. Київ, «Веселка», 110 с., 30 000 прим.

ЛІТЕРАТУРИ ІНДІЇ

З МОВИ УРДУ:

ЧАНДАР К. Пагони бурі. Роман. Переклад С. Наливайка. Київ, «Молодь», 199 с., 30 000 прим.

ІСПАНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

АРДІЛА-І-АРДІЛА Р. Нефертіті, цариця Єгипту. Роман. Переклад В. Хазіна. Післямова М. Литвинця. Київ, «Молодь», 242 с., 65 000 прим.

ДЕСНОЕС Е. Потоп. Роман. Переклад В. Хазіна. Післямова Г. Філіпчука. Київ, «Радянський письменник», 223 с., 65 000 прим.

ІТАЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ВЕНТУРІ М. Білий прапор над Кефалонією. Роман та повісті. Переклад та післямова А. Перепаді. Київ, «Радянський письменник», 320 с., 65 000 прим.

Зміст: Білий прапор над Кефалонією. Роман. Брати. Відпустка по-німецькому. Повісті.

ДАНТЕ А. Божественна комедія. Рай. Переклад та примітки Є. Дроб'язка. Київ, «Дніпро», 282 с., 28 000 прим.

РЕДЖАНІ Р. Дивні пригоди незвичайного літа. Переклад З. Пенюк. Київ, «Веселка», 110 с., 50 000 прим.

МАКЕДОНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Македонська новела. Упорядкував, вступну статтю написав та переклав А. Лисенко. Київ, «Дніпро», 363 с., 28 000 прим.

НІКОЛОВА О. Зоки-Покі. Переклад А. Лисенка. Київ, «Веселка», 63 с., 65 000 прим.

МОНГОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Поезія народної Монголії. Збірка. Переклади Д. Павличка та ін. Впорядкування, вступне слово І. Дяченка. Київ, «Дніпро», 119 с., 3500 прим.

НІМЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

БЕХЕР У. Невдовзі після четвертої. Роман. Переклад Н. Фірсея. Післямова Д. Затонського. Київ, «Молодь», 135 с., 65 000 прим.

ВЕЛЬСКОПФ-ГЕНРІХ Л. Синя Великої Ведмедиці. Роман. Переклад Є. Радзієвської та І. Соболя. Післямова К. С. Забарилла. Київ, «Радян-

ський письменник», 440 с., 115 000 прим.

ГАЙДУЧЕК В. (НДР). Прощання з ангелами. Роман. Переклад Я. Прилипка. Післямова Н. Матузової. Київ, «Дніпро», 376 с., 115 000 прим.

КРУШЕЛЬ Г. (НДР). Рятуйте мене, хто може. Повість. Переклад О. Логвиненка. Київ, «Молодь», 141 с., 50 000 прим.

ФЕЛЬКНЕР Б. (НДР). Долина Гнівного потоку. Повість. Переклад Є. Поповича. Київ, «Молодь», 295 с., 50 000 прим.

ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

БУЧКУВНА М. Незвичайний фестиваль. Вірші для дітей. Переклад В. Морданя. Київ, «Музична Україна», 31 с., 75 000 прим.

ЗБИХ А. Ставка більша за життя. Роман. Переклад М. Дуркевича. Київ, «Радянський письменник», 264 с., 115 000 прим.

КОНОПНИЦЬКА М. Про гномів-краснолюдиів та сирітку Марисю. Переклад М. Пригари. Київ, «Веселка», 100 с., 65 000 прим.

КОСІДОВСЬКИЙ З. Лісові коні. Переклад О. Ленік. Київ, «Веселка», 191 с., 30 000 прим.

МАХ В. Вчителька, дочка Колумба. Роман. Переклад І. Глинського. Післямова В. Ведіної. Київ, «Дніпро», 295 с., 65 000 прим.

НАВРОЦЬКА В. Барвисті сни маленької Госі. Казки. Переклад З. Пенюк. Київ, «Веселка», 56 с., 65 000 прим.

НОРВІД Ц. Поезії. Переклад М. Бажана, Д. Павличка та ін. Вступна стаття М. Бажана. Київ, «Дніпро», 191 с., 8000 прим.

РУМУНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЗІНКЕ Х. Погрози з того світу. Роман. Переклад І. Гречанівського та Й. Фельдштейна. Київ, «Радянський письменник», 264 с., 115 000 прим.

КОНСТАНТІН Т. Бальтазар прибуває в понеділок. Роман. Переклад Й. Фельдштейна та Є. Нарубіної. Зірка впаде опівночі. Роман. Переклад І. Кушнірика. Післямова В. П'янова. Київ, «Дніпро», 578 с., 115 000 прим.

СЛАВІЧ Й. Щасливий млин. Скарб. Повість з народного життя. Переклад М. Ігнатенка. Київ, «Дніпро», 192 с., 30 000 прим.

ТУДОРАН Р. Остання казка. Скор. переклад С. Семчинського та М. Чищевго. Київ, «Веселка», 188 с., 30 000 прим.

УГОРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

МІКСАТ К. Дивний шлюб. Роман. Переклад М. Томчанин. Післямова К. Шахової. Київ, «Дніпро», 334 с., 30 000 прим.

ПЕТЕФІ Ш. Тигр та гієна. Іст. драма на 4 дії. Переклад Ж. Макаренка. Київ, УТТ, 99 с., 70 прим.

ПЕТЕФІ Ш. Витязь Янош. Переклад Ю. Шкробинця. Київ, «Веселка», 82 с., 28 000 прим.

ПЕТЕФІ Ш. Вибране. Вірші і поеми. Переклад і передмова Л. Первомайського, Київ, «Дніпро», 376 с., 8 000 прим.

ПЕТРОВАЦ І. Переддень. Повість. Переклад С. Панька. Ужгород, «Карпати», 147 с., 30 000 прим.

ТАБІ Л. День сонячного збурення. Комедія на 3 дії. Переклад Т. Сулими. Київ, УТТ, 98 с., 70 прим.

ФРАНЦУЗЬКА ЛІТЕРАТУРА

БЕДЬЄ Ж. Роман про Трістана та Ізольду. Вид. 3-є. Переклад і передне слово М. Рильського. Київ, «Молодь», 188 с., 20 000 прим.

ГАМАРРА П. Тулузькі таємниці. Роман. Переклад А. Жаловського. Післямова В. Пашенка. Київ, «Радянський письменник», 256 с., 115 000 прим.

ДОДЕ А. Королі у вигнанні. Паризький роман. Переклад Г. Падури. Післямова К. Забарилу. Київ, «Дніпро», 278 с., 30 000 прим.

ДРЮОН М. Тісту — хлопчик з чарівними пальцями. Переклад Л. Шендрик. Київ, «Веселка», 100 с., 65 000 прим.

ЗОЛЯ Е. Завоювання Плассана. Переклад Є. Рудинської. Передмова Т. Якимович. Київ, «Дніпро», 312 с., 30 000 прим.

ЛАНУ А. Любий друг Мопассан. Роман. Переклад В. Решетилова та І. Берман. Післямова В. Пашенка. Київ, «Радянський письменник», 500 с., 65 000 прим.

МОПАССАН Г. Твори у 8-ми томах. Т. 8. Київ, «Дніпро», 539 с., 45 000 прим.

Зміст: Наше серце. Роман. Мюзота. П'єса. Носій. Місті. Вірші.

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

З СЛОВАЦЬКОЇ МОВИ:

ГОРАК Й. Замок Бецків. Переклад С. Панька. Київ, «Веселка», 174 с., 30 000 прим.

ЗАМАРОВСЬКИЙ В. Сім чудес світу. Переклад Василя та Бориса Луцкевичів. Київ, «Веселка», 355 с., 65 000 прим.

ЯРУНКОВА К. Героїчний щоденник. Переклад Л. Мольнар. Київ, «Веселка», 71 с., 30 000 прим.

З ЧЕСЬКОЇ МОВИ:

ВАХЕК Е. Справа про 19 роялів. «Чорна зоря». Пригодницькі повісті. Переклад І. Христенко, І. Суботової та В. Соботовича. Післямова В. Шевчука. Київ, «Дніпро», 364 с., 115 000 прим.

ВЧЕЛІЧКА Г. Поліцейська година. Роман. Переклад П. Гонтаря. Післямова В. Моторного. Київ, «Дніпро», 574 с., 65 000 прим.

ПЕТИШКА Е. Дівчата і річка. Переклад Л. Кулаківської. Київ, «Веселка», 119 с., 30 000 прим.

ПЛУГАРЖ З. Хай кинуть в мене каменем. Роман. Переклад О. Микитенка. Київ, «Радянський письменник», 443 с., 115 000 прим.

ПОЛОЧЕК К. Чоловіки в офсайді. Переклад Р. Тимченка. Київ, «Молодь», 184 с., 100 000 прим.

ЧАПЕК К. Гордубал. Повість. Переклад М. Г. Шевченко-Горбатюк. Післямова І. Сварника. Вид. 2-е. Ужгород, «Карпати», 135 с., 30 000 прим.

ШВЕДСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ТОППЕЛІУС З. Казка про старого гнома. Переклад О. Сенюк. Київ, «Веселка», 22 с., 200 000 прим.

ЗБІРКИ

Пісні Севастополю. Вірші латиноамериканських поетів. Переклад П. Засенка та інших. Київ, «Радянський письменник», 62 с., 3000 прим.

СПІВЕЦЬ. Романтичні поезії. Збірка. Київ, «Веселка», 283 с., 28 000 прим.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ПРАЦІ

З ПИТАНЬ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДЕНИСОВА Т. Ернест Хемінгуей. Життя і творчість. Київ, «Дніпро», 164 с.

ЗАТОНСЬКИЙ Д. Про модернізм і модерністів. Київ, «Дніпро», 272 с.

КРИЦЕВИЙ О. Т., СТЕЛЬМАХ А. К. Співець трудового люду (Творчість великого американського поета Уолта Уїтмена і переклади його творів на Українці). Київ, Т-во «Знання» УРСР, 47 с.

ПОКАЛЬЧУК Ю. Самотнє покоління.

Молодь у сучасному романі США і теорія відчуження. Відп. редактор Д. Затонський. Київ, «Наукова думка», 274 с.

СКУРАТОВСЬКИЙ В. Мистецькі проблеми в німецькому романі ХХ ст. Київ, Видавництво Київського університету, 196 с.

ЧИРКОВ О. С. Бертольт Брехт. Київ, Т-во «Знання» УРСР, 45 с.

ШАХОВА К. Шандор Петефі. Життя і творчість. Київ, «Дніпро», 215 с.

Бібліографію склала Зоя ГОЛЬДЕНБЕРГ

З НАРОДОМ КРІЗЬ ВОГОЩЬ

ДО 150-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ШАНДОРА ПЕТЕФІ

Згадуючи Шандора Петефі, ми можемо з певністю твер-

дити, що це живий поет, творчість якого не втратила своєї принадності для всіх, хто любить прекрасну і могутню стихію поезії. Шандор Петефі і в наші дні лишається найпопулярнішим у світі угорським письменником.

Незвичайна цільність особистості поета і його творчості, світле пушкінське, моцартівське начало його поезії, пройнятої величезною життєвою силою, вражають так само, як і його геніальна крилата легкість, коли здається, що поет не мучиться над кожним рядком, а пише як дихає, в пориві творення всемогутній, розкутий, вільний. Шляхів становлення поета, його пошуків не слід спрощувати. Захоплює не лише дзвінка мелодійність поетових творів, але й їх глибина, ідейне багатство, широта діапазону почуттів і охоплення явищ навколишнього світу. В творчості Петефі дуже цікавим є взаємопроникнення і злиття течій романтичної і реалістичної, трагічного і життєстверджувального начал.

Творчість Шандора Петефі є надзвичайно яскравим і сильним втіленням ідей та ідеалів революційно-демократичного табору угорської літератури 40-х років XIX століття.

Він був справжнім сином свого народу, самобутнім худож-

ником слова, письменником глибоко національним, гуманістом і інтернаціоналістом, людиною широкого і вільного світогляду, сміливої творчої думки. Він виступив не лише як чудовий народний поет, автор чистих і щирих віршів у дусі угорського фольклору, не лише як ніжний, тонкий лірик, а й як патріот-революціонер, який виконав роль одного з керівників, вождів свого народу напередодні й під час революції та визвольної війни 1848—1849 років. Петефі ніс у широкі маси ідеї революційної перебудови суспільства, знищення феодального устрою. Його політична лірика була важливим фактором духовного життя Угорщини, вірші поета готували трудящих до революції, ідейно їх озброювали. Поет вперто і послідовно боровся своїм гострим і мудрим словом за довершення справи соціальної перебудови суспільства, за здійснення всіх гасел революції 15 березня 1848 року, за республіканську форму правління і широку демократію. Він був непримиренним ворогом австрійського цісаря, віденської придворної кліки, що душили поневолені народи габсбурзької імперії. Він висту-

пав проти угорських реакціонерів усіх відтінків, ліберальних балакунів і прихованих зрадників справи народу. Художня творчість Петефі невіддільна від його суспільно-політичної діяльності так само, як життя поета нерозривно пов'язане з життям і боротьбою угорського народу в один із найвідповідальніших моментів його історії.

Радянський Союз давно вже називають країною, де поезія Шандора Петефі знайшла свою другу батьківщину. І дійсно, ніяк не применшуючи досягнень перекладачів і популяризаторів творчості поета в інших країнах, не можна не відзначити масштабності, з якою видаються у нас твори великого угорського поета-революціонера мовами всіх народів СРСР. 150-річний ювілей Петефі збігся за часом з великим святом радянських народів-братів — 50-річчям утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. І ціла бібліотека книг Петефі, праця про нього, що з'явилися за ці п'ятдесят років багатьма мовами, — ще одне підтвердження успіхів нашої країни в галузі культури, свідчення поваги радянських людей до культури, літератури, мистецтва інших народів світу.

Якби в нашій країні не існувало широкого інтересу до поезії Петефі, були б неможливі сотисячні тиражі його книг, численні перевидання біографічних праць про нього, поява все нових досліджень, статей, есе про його творчість. Лише за останні три роки в Радянському Союзі вийшли три солідні за обсягом книжки, з яких дві цілком, а одна частково присвячені спеціальним проблемам поезії Петефі.

Наприкінці минулого року з'явилося багато нових збірок віршів поета, присвячених йому книжок і статей радянських дослідників, перекладів праць угорських літературознавців. Ось лише один, але досить промовистий факт. На Украї-

ні два поети одночасно взяли за переклад чудової поеми-казки Петефі «Витязь Янош». Влітку 1972 року на полицях книгарень з'явився перший український переклад цього найпоетичнішого твору Петефі. Він належить перу перекладача і популяризатора угорської поезії ужгородця Юрія Шкробинця, що вже переклав революційну поему «Апостол» і багато віршів поета. Другий переклад здійснив Леонід Первомайський, заслуги якого в ознайомленні читачів України з поезією Петефі важко переоцінити. Його переклад «Витязя Яноша» входить до підготовленої видавництвом «Дніпро» збірки вибраних творів угорського поета. Вже вчетверте виходить збірка перекладів Первомайського, і кожне нове її видання багатше за попереднє. Ювілейне видання містить близько сорока віршів, які раніше не перекладалися, та поему «Витязь Янош».

Цікаво відзначити, що обидва ці перекладачі є одночасно й дослідниками життя і доробку великого угорця. Ще 1949 року з'явилася стаття Первомайського «Шандор Петефі», а в новому виданні автор подав критико-біографічний нарис, у якому особливу увагу приділено ідейно-художній близькості Петефі й Шевченка. Незалежно від Первомайського до подібної ж констатації органічної спорідненості двох поетів прийшов і Юрій Шкробинець, що присвятив цій темі спеціальне дослідження. Особливо цінним є те, що близькість Шевченка і Петефі переконливо розкрилася перед Первомайським і Шкробинцем саме в процесі оволодіння ідейно-художнім багатством поезії Петефі, в процесі перекладу його віршів.

Які ж головні причини широкого і сталого інтересу радянських читачів до творчості Петефі? Найважливіші з них — це співзвучність багатьох революційних творів поета духові нашої літератури, близькість демо-

кратичної, народної за своїм характером поезії Петефі нашому читачеві.

Ще одна причина незмінного впливу Петефі на все нові й нові покоління читачів полягає в тому, що його творчість — це безперервний рух. Вся вона — зліт, а не холодна, замкнена в собі усталеність, вона всіма своїми гранями звернута до майбутнього. На питання про місце Петефі у світовій літературі не раз відповідали численні знавці й дослідники творчості угорського поета. Ім'я Петефі, як — найбільшого національного письменника Угорщини, називали в ряду таких геніїв, як Гете, Байрон, Пушкін. Його порівнювали з Шеллі, Ленау, Леопарді, Гейне, Лермонтовим як поета, що належить до сузір'я найвищих ліриків свого часу. Нарешті, його завжди згадують, називаючи імена революційних романтиків або народних поетів.

На Україні, де кожний знає вірші Шевченка, творчість Петефі здається найбільш спорідненою саме з поезією Кобзаря.

Спільність світогляду двох поетів-сучасників була породжена спільністю соціально-політичних умов, в яких вони жили і формувалися як художники і духовні вожді свого народу; вона обумовила ідейно-художню спорідненість їх творінь.

Обидва вони виступили як речники інтересів широких народних мас, провісники революції, від якої чекали докорінної перебудови суспільства на демократичній основі. Обидва були полум'яними гуманістами, непримиренними ворогами гноблення людини людиною, виступали за розкріпачення поневоленого селянства, бачили в соціальному рабстві причину рабства духовного. Обидва безжально викривали панівні класи, сміливо вимагали знищення монархії, засобами сатири дискредитуючи сам інститут королівської або царської влади як ганебне ярмо тиранії. Обидва з гнівом виступали проти лі-

беральних угодовців, прихильників повільної реформістської діяльності, солодкоголосих псевдопатріотів. Любов до батьківщини цих двох великих поетів була невіддільна від інтернаціоналістських переконань, співчуття до страждань пригноблених трудящих будь-якої національності. Обох цікавила вітчизняна історія, передусім історія народних соціально-визвольних рухів, у яких вони шукали прикладів, гідних наслідування. Обидва були поетами народними в найглибшому і найповнішому значенні цього слова, писали для народу і про нього, його мовою, в його інтересах.

І Петефі, і Шевченко були новаторами в поезії. Вони внесли в неї нову демократичну тематику, дух революційності, історичний оптимізм, яскраву критичну спрямованість проти всього віджилого, ворожого, що стояло на шляху розвитку їх країн. Вони оновили на основі фольклорних традицій форми національної поезії, демократизували її мову, образну систему, тематику, наблизивши літературу до масового народного читача. Пісня в народному дусі під їх пером перетворилася з літературно-стилізованого жанру, вихолощеного і збідненого дворянськими письменниками, на факт високого мистецтва, стала надзвичайно популярною і по-справжньому народною, збагатившись при цьому досвідом світової лірики, світової поезії взагалі.

Можна й далі продовжувати перелік того, що зближує двох великих поетів при всій їхній оригінальності. Можна знаходити спільне в їх житті, в їх ставленні до літератури і її ролі в житті суспільства, в їх напроцуд послідовному і мужньому відстоюванні своїх громадсько-політичних і естетичних ідеалів, в їх готовності піти на муки і навіть на смерть заради своїх революційних переконань, у їх вірі в народ, в його сили, у неминучість суспільного прогресу.

Коротка історія життя Шандора Петефі напружена і драматична. Народився він у ніч на 1 січня 1823 року в містечку Кішкереш. Вже наступного дня його хрестили в місцевій лютеранській церкві. З хрестинами дуже поспішали, бо мало хто сподівався, що кволе немовля виживе. Та малий переборов слабкість. Цей худий хлопець з чорним непокірним волоссям та великими уважними очима і потім в усіх життєвих випробуваннях виявлявся міцнішим, стійкішим, ніж здавалося на перший погляд.

Дитячі роки Шандора були спокійні й щасливі. Родина Петровичів (таким було справжнє—слов'янське прізвище Петефі) жила в добробуті. Батько орендував м'ясну крамницю, а мати, колишня служниця, ніжна, лагідна жінка, поралась по хазайству, виховуючи двох синів. Та цей щасливий час був недовгим. Коли Шандору виповнилось п'ятнадцять років, батько утратив усе своє майно, і відтоді бідність судилася сім'ї майбутнього поета. Досі він мав можливість вчитися, побував у різних учбових закладах, які мали добру славу. Тепер навчанням настав край. Треба було самому дбати про шматок хліба і дах над головою. Почались важкі роки, мандри юнака по рідній країні.

В осінню й зимову негоду, без крейцера за душею, в легенькій одежині йшов Шандор від села до села, від містечка до містечка, спав під селянськими стріхами, а коли й у полі, їв — що дадуть добрі господарі. В шістнадцять років став вояком і пізнав гіркоту приниження й образ, що випадали на долю солдата австрійської імператорської армії. Валявся тяжкохворий по шпитальних ліжках, і у вісімнадцять років дістав звільнення від військової служби. Врятував його тоді від загибелі лікар, що пожалів хворого юнака і видав йому відповідні папери.

Шандор спробував знову вчитися,

та не було грошей платити за навчання, і хлопець пішов у мандрівні актори. Про сцену мріяв він уже давно, театр, як і поезія, ще в шкільні роки полонила його чутливу до мистецтва душу. Місяці, проведені на театральному кону, були ще одним курсом важких університетів майбутнього поета. Та того, чого навчився він у цих університетах, не дала б йому ніяка, навіть найліпша школа.

Навесні 1844 року, після страшної зими, коли юнак ледь не помер від голоду і злиднів у Дебрецені, Шандор прийшов у столицю. З собою він приніс зошит віршів, на які покладав усі свої надії. Кілька його поезій вже були на той час надруковані, при цьому навіть у найвідомішому в Угорщині літературному журналі «Атенеум», яким керували уславлені метри угорського красномовства — Міхай Верешмарті та Йозеф Байза. Але ім'я юнака лишалось майже нікому невідомим. І от восени того ж 1844 року вийшли друком одразу дві книжки Шандора Петефі (цей псевдонім він обрав у 1843 році) — гумористичний віршований епос «Сільський молот» і перша збірка поезій — вірші 1842—1844 років.

Збірка відкривалася поезією «На батьківщині», чудовим ліричним віршем, під яким вперше з'явився підпис — Петефі. Серед ста дев'яти творів більшість становили народні пісні, ліричні та гумористичні вірші. Народні пісні Петефі, мабуть, є найцікавішим з того, що увійшло до першої книжки його поезій. Поет, народний за ідеями, темами своїх творів, у формі, техніці вірша прагне застосувати народно-поетичні ритми й образи.

В поезії молодого митця демократичне все — від лексики до тропів, від вибору предмета зображення до світосприймання. І не лише в народній пісні, а й у будь-якому жанрі. Саме тому він став зрозумілим і близьким нечувано широким

колам читачів. Життєвий досвід збагатив поета знанням народного життя, тих творів фольклору, в яких виливалась радість і скорбота народна. Духовна близькість Петефі до трудящих визначила його вибір подальшого шляху служіння народній справі. Вона ж визначила його величезний успіх серед найширших народних мас.

Провідним у першій збірці Петефі було здорове, чисте й радісне сприйняття світу. Не тому, що життя здавалося йому безжурним і безхмарним. Ні. Він бачив його тіні і морок, але вірив, що людина створена для щастя, вірив з усім оптимізмом молодості в можливість розумного і радісного життя, прихід якого можна і треба прискорити працею і боротьбою. Для творчості Петефі не був характерним розрив між мрією і дійсністю, такий типовий для митців доби романтизму. Для поета мрія — це не недосяжний ідеал, а конкретна мета життя і діяльності.

Життєстверджувальна основа поезії Петефі втілилась ще в одній особливості його лірики — в гуморі, в багатьох веселих, дотепних образах. У своїх анакреонтичних поезіях Петефі найближчий до таких своїх улюблених авторів, як Беранже і молодий Діккенс. У першій збірці багато жвавих жанрових сцен, гумористичних портретів. Але навіть у жартівливих піснях молодого поета з'являються серйозні мотиви політичного характеру.

Петефі рано почав цікавитися суспільними й політичними проблемами. І хоча в перших творах громадянської теми поет ще ідейно не самостійний, вже наприкінці 1844 року він пише такі гострі твори, як «Проти королів», такі антицерковні сатири, як «Легенда».

1845 рік був для творчості молодого поета дуже плідним. На початку року угорські читачі познайомилися з його другою поемою —

«Витязь Янош», ліричною казкою в народному дусі, де вперше представники сільської бідноти, сироти Янош і Ілушка, стають головними героями великого літературного твору. Вражає зрілість цієї поеми, написаної людиною, якій щойно виповнилося двадцять два роки. Багатство образів, щедрість фантазії, тонкий гумор, надзвичайне вміння передавати психологічні нюанси, витончена стилізація — ось те, що вирізняє цей поетичний шедевр Петефі. До нього ще ніхто не спробував так відтворити спосіб мислення народу, чистоту його моралі, благородство почуттів. В 1845 році з'явилися і перші його прозові твори. «Дорожні нотатки» сполучали романтично-ліричну спрямованість з тверезо-іронічними спостереженнями, високий пафос із в'їдливою насмішкою. Письменник досяг ефекту легкої, примхливої і витонченої прози, яка нагадує прозу Гейне. Для Угорщини те, що робив молодий письменник своїми «Нотатками», було справжньою революцією в царині прози, настільки щиро, невимушено, безпосередньо звучав їхній текст.

І в галузі драматургії юнак робить свої перші кроки. Він пише історичну трагедію «Тигр і гієна», працює над п'єсою про благородного розбійника, героя народних переказів Зельда Марці. П'єси ці не мали успіху і принесли своєму творцеві багато прикрощів. Вороги Петефі скористалися з недоліків цих творів, щоб посилити кампанію в пресі проти поета. В таборі огудників були представники консервативних літературних смаків і реакційних політичних переконань, прихильники сентиментально-пишномовного стилю дворянської альманахової поезії, просто заздрісні і безчесні люди. Реакціонери скоро відчули революційну, демократичну спрямованість творчості талановитого юнака. Зрозуміли її суть, те, що поет сформулював пізніше у гаслі: «Від рево-

люції в поезії до революції в політиці».

Наступ реакції, підлі нападки в пресі, зрада декого з друзів юності, важкі матеріальні нестатки — все це вплинуло на настрої поета взимку 1845—1846 років, покликало до життя цикл похмурих, навіть трагічних поезій «Хмари». В афористичних віршах цього циклу, як і в творах «Мої сни», «Я сплю», «Божевільний», поет з глибоким болем усвідомлює, що в світі панує несправедливість, бачить торжество зла, страждання гнаної доброчесності. Він ще не знає ліків проти соціальних хвороб, і це будить в його душі почуття скорботи. Та твори зими 1845—1846 років, якими б темними і болісними за своїм настроєм вони не були, в контексті всієї творчості виявляються важливими, становлять значний етап у формуванні світогляду поета, в його переході до глибшого і по-громадянському зрілого розуміння угорської дійсності.

Навесні 1848 року Петефі разом із своїм другом Альбертом Палфі береться до вивчення історії Французької революції. Ще в дитинстві малого Шандора називали книжником. Завжди, навіть у найнесприятливіших умовах — в казармі чи у вартівні, — він намагався читати, поглиблювати свої знання. Якщо замислитись, за який короткий час, долаючи які труднощі, молодий угорець піднявся до висот європейської освіченої людини, можна тільки дивувати з його величезної енергії й працездатності. Він знає не лише твори вітчизняної музи, а й усі шедеври світового красивого письменства. Для цього треба було знати іноземні мови. Крім латини і німецької, які він вивчав у школі, Петефі самотужки опанував французьку і англійську, так що перекладав з оригіналу твори Беранже і Шекспіра.

І твори про Французьку революцію він читав в оригіналі. Такі книж-

ки, як «Популярна історія французької революції» Етьєна Кабе, написана в яacobинському дусі, сповнена пафосу заперечення липневої монархії, мали великий вплив на формування соціально-політичних поглядів Петефі, його революційного світогляду. Досвід Французької революції допомагає йому побачити перспективу боротьби, конкретні засоби перебудови суспільства. Його думки революційніші, ніж у тих авторів, яких він читав, вони виходять за межі суто національних угорських проблем. У нових поезіях Петефі написаних у 1846—1847 роках, виникає образ червоних прапорів соціальної революції, загального повстання народів землі, що піднімуться на останню битву за світову свободу. Цей образ «світової свободи» вперше прозвучав саме у вірші Петефі «Мене тривожить лиш одне», до нього, як це показав у своїх працях угорський дослідник Шандор Лукачі, світова поезія цього образу не знала. Такі вірші, як «Лист до Антала Вараді», «Вирок», «Мрію про криваві дні» та ін., віщують наближення великих революційних змін. Петефі з дивовижною інтуїцією передчував грядущу революцію.

В роки, що передували революції 1848 р. в Європі, Петефі написав велику кількість творів, присвячених людям з народу, патріотичних поезій, в яких він досяг великої зрілості і сили, розуміючи батьківщину як країну, де народ має права. Він пише гострі соціально-критичні твори, в яких нещадно таврує угорську аристократію — підпору габсбургського трону, ліниве, бездіяльне, egoїстичне дворянство, яке вміє визискувати своїх кріпаків, але не здатне зрозуміти загальнонаціональні інтереси угорців.

Напередодні революції Петефі стає найпопулярнішим поетом Угорщини, керівником прогресивної молоді, її ідеологом. Він формулює в таких творах, як «Коли ти муж, будь мужнім», «Поетам XIX століт-

тя», «Поезія» та інших, свій громадянський, етичний та естетичний ідеал. Завдання письменників, поетів, митців взагалі він розглядає як місію апостолів правди і свободи, що повинні вести народ на боротьбу за щасливе майбутнє, соціальну рівність і інтернаціональне братерство.

В ці роки Петефі створює і свої кращі поезії у царині інтимної лірики. І в любовних віршах угорський поет має багато спільного з Тарасом Шевченком. Це можна пояснити спільністю народної моральної основи. Мрія про кохання — це і мрія про сім'ю, про подругу в житті і праці, про родинний затишок. якого обидва були позбавлені, один — довгі роки, другий — назавжди. «Садок вишневий коло хати» Шевченка і «Зимові вечори» Петефі — це не любовна лірика, але в них втілено ідеал родинного щастя, прагнення душевного спокою і гармонії в людських стосунках.

Кохання для Петефі не пригода, не лише пристрасть або закоханість, а й духовна спільність, якої він прагнув і яку знайшов у шлюбі з молододівчиною Юлією Сендреї. Це кохання мало свої бурі, свої сумніви, свою втому. Але головне в ньому — природне прагнення радісної повноти життя, віри в довір'я, щедрої віддачі свого почуття. І завжди, чи то в народній пісні, чи у віршах до Юлії, він оспівує кохання як прекрасну сторону життя, одну з найважливіших, але не єдину. Бо й у любовній ліриці він залишається людиною цілісного, широкого світосприймання, для якої навіть найпалкіше кохання не може заступити весь світ.

Свобода і любов
П'янить одним бажанням.
Я за любов оддам
Життя у цвіті раннім,
А за свободу я
Пожертвую й коханням!

(Переклад Л. Первомайського).

Поезія природи, так звана пейзажна лірика, становить важливу частину творчості поета. Його картини степів Альфельда або Кішкуншага, написані рукою майстра-реаліста, пройняті найніжнішим поетичним почуттям, оживлені присутністю ліричного героя, сина й господаря рідної землі. Він перший в угорській літературі оспівав красу степу, який здавався поетам-романтикам нудним і одноманітним. Поет побачив багатство степового краю, щедрість, якою він може відізватися на людську працю. Природа в його картинах завжди пов'язана з життям і діяльністю людей, працюючих хліборобів, сміливих табунників, мудрих старих вівчарів.

Поетична виразність, образне багатство, зріла реалістична майстерність визначають поезії «Лелека», «Зимові вечори», «Степ узимку», «На батьківщині». В цих віршах Петефі проявив себе як блискучий живописець, що бачить всі барви і відтінки навколишнього світу, яскраві фарби осені, пастельну сірість зими, зелене і синє світло весни. Явища природи часто стають у творах Петефі символами суспільно-політичного характеру, як у «Тісі», «Лелеці» та інших поезіях:

Степ люблю безмежно — вільну свою волю
Там я відчуваю,
Очі там не знають ні межі, ні впину,
Ні кінця, ні краю.
Не стоять навколо скелі скам'янілі.
І струмки не плачуть, не дзвенять, неначе
Мов страхіття грізні,
Кайдани залізні.

(Переклад Л. Первомайського).

Напередодні революції Шандор Петефі був людиною, до голосу якої прислухалась уся Угорщина. Як писав пізніше поет Янош Вайда, друг і соратник Петефі: «Він був у цю епоху особистістю з найбільш республіканським характером, постійно прагнув подавати приклад іншим... Він був людиною послідовно принциповою, із своїм самостійним мис-

ленням, яких було багато і які є й тепер, але з тією різницею, що ці принципи він втілював у практичне життя, як це роблять люди з апостольським покликанням».

Революційні події початку 1848 року в Італії, Франції викликають гарячий поетичний відгук Петефі. («Прапор», «Італія», «Дме суворий вітер», «До станових зборів»). Поет підстобує тих, що вичікують, він весь спрямований вперед. Напередодні вирішальних подій в самій Угорщині Петефі пише два важливі агітаційні вірші — «Національну пісню» і «Магнатам». Перший з цих творів став гімном революції 15 березня 1848 року у Пешті. Цей вірш мав величезний вплив на маси, який можна порівняти лише із впливом французької «Марсельєзи». В день 15 березня Петефі стояв на чолі революційного народу Пешту. Він виступив як народний трибун і керівник.

У вірші «Магнатам» Петефі закликав народ піднятися на селянську війну, якщо поміщики не дадуть йому землю і волю. Поет розумів, що для перемоги у визвольній війні необхідна національна єдність. Але вона неможлива, якщо селяни не одержать землі, не буде скасоване кріпосне право. У вірші «Магнатам» Петефі виступає як справжній революційний демократ, що точно і ясно передає настрої селянської маси. Жахаючись селянської революції, дворянський парламент за один день 18 березня прийняв усі закони про буржуазно-демократичну перебудову Угорщини. Ті самі закони, які він був неспроможний прийняти протягом двадцяти років так званої «добі реформ». І в такому швидкому прийнятті законів демократичної перебудови країни велика заслуга Шандора Петефі, його політичної громадської поезії. Петефі називав 15 березня чудовим і доблесним початком, але вважав його лише першою дією революції. Він закликав протягом весни і літа 1848

року до енергійного втілення прийнятих у березні законів, пильно стояв на сторожі завоювань революції. Поет висунув вимогу ліквідувати монархію, виступив проти «улюбленого короля» («Королям»). Це перше відверте слово республіканізму в Угорщині. В сатиричній «Хроніці Ласло Куна», в баладі «Королівська присяга», віршах «Бан Банк», «Вермезе» та інших Петефі на прикладах з угорської історії розвінчує монархію як суспільний устрій, а в таких поезіях, як «Революція», «Республіка» оспівує народовладдя як єдино справедливу форму державної влади.

Кілька народних зборів, скликаних Петефі і його однодумцями, справили великий вплив на розвиток політичних подій у радикальному демократичному дусі. Консервативні й помірковані буржуазні політики робили все, щоб усунути поета від активної громадської діяльності. Всупереч підступним діям ворогів, брудним наклепам і загрозам поет мужньо відстоював свої революційні переконання. Він попереджає про загрозу австрійського вторгнення, вимагає створення національної угорської армії, пропагує ідею революційної солідарності народів («Заклик до хорватів», «Готуйсь, Вітчизно», «Сотня Ленкеї»).

Підступи реакції обумовили провал Петефі на виборах до Національних зборів. Жоден з молодих демократів не був обраний. Це був тривожний сигнал. Це означало, що селянство тих округів, де балотувались представники революційно-демократичного крила, не сприйняло ідей молодих радикалів. В серпні 1848 р. Петефі створює свою чудову поему «Апостол», у якій відбився цей розрив між революційним авангардом і його селянською армією. В поемі автор дає образ апостола боротьби за свободу народу, розповідає про героїчну долю людини, що віддала життя за щастя людства. Подібного образу револю-

ціонера до Петефі в європейській літературі не було.

У вересні австрійські війська вторглися на землю Угорщини. Це був початок нової фази боротьби — визвольної війни угорського народу проти поневолювачів. Петефі стає офіцером народної армії. Але тільки у військах генерала Бема поет знайшов той демократичний дух, ту революційну дисципліну, які можуть творити чудо. В ці останні місяці свого життя поет пише такі свої прославлені вірші, як «Шануйте рядового», «Старий прапорonoсець», «На шибеницю королів!». Бойові заклики і пісні розповідають про битви, в ніжних ліричних віршах бринить гордість за кращих синів народу, заклик віддати все для торжества великої справи визволення рідної країни.

Все своє життя Петефі діяв у дусі тих принципів, які проголошував. У

нього ніколи не було розриву між словом і ділом. Якщо він закликав інших із зброєю в руках захищати вітчизну, це значило, що сам він ішов проти ворога в перших лавах бійців. Він загинув 31 липня 1849 року біля міста Шегешвара, в одному з останніх боїв угорської революційної армії. Сталося так, що тіло поета не було знайдено, і ніхто ніколи не бачив Петефі мертвим. Здійснилося пророцтво з вірша «Єдина мисль»:

Коли ярмо своє народ
Розіб'є й рушить у похід,
Ще й прапорів червоний шум розгорне
Й на них поставить гасло непоборне:
— Всесвітня воля! —

Тоді я в бою
Хотів би свою
Останню віддати крові краплину.
Коли ж моє слово останнє пролине —
Хай тоне, з холодних злітаючи губ
У вибухах бою, у вигромах труб.

(Переклад Л. Первомайського).

ГЛУХІ КУТИ МОДЕРНІЗМУ

Irving Howe. «Decline of the new». «The culture of modernism», «The New York intellectuals and fifteen more essays on modern masters, their style and situation», 1970.

Ірвінг Хау — американський критик і літературознавець, автор монографій і статей з питань літератури й культури — сам себе залічує до групи так званих «нью-йоркських інтелектуалів». Свій погляд на те, хто такі «нью-йоркські інтелектуали», він викладає в одній із статей збірки «Занепад нових».

Літератори, про яких пише Хау, групувалися в 30-ті роки навколо «Партізен ревію» — троцькістського часопису. Багато хто з них оперував тоді псевдомарксистською фразеологією. Проте революційність їхня досить швидко вичерпалася. Після другої світової війни ці люди та їхні однодумці перекинулися до табору відвертих антикомуністів. Дослідникам американської культури відомо, що автура «Партізен ревію» ніколи не відзначалася свідомою революційністю, що це — не комуністи, озброєні передовою ідеологією доби, а відірвані від класової боротьби крикуни. Їхня критика капіталістичного суспільства обмежується деталями культурного чи морального плану. Вони поділяють точку зору Артура Шлезінгера, який твердить, нібито Америка покінчила із своїми економічними проблемами і тепер зайнята вирішенням виключно культурних проблем.

Цю групу непокоїть відсутність позитивних ідеалів, вони гарячково шукають їх на гуманних просторах, що лежать між зенбуддизмом та екзистенціалізмом. Але й сам Хау вважає ці пошуки несерйозними і навіть шкідливими для суспільства. Так,

він засуджує Маркузе і Маклюєна, Леслі Фідлера і Сузан Зонтаг, засуджує неопримітивізм і «нову чуттєвість», які культивують секс, висміюють справжні духовні цінності й пародіюють боротьбу за гуманізм. Ставши на цей шлях, «нью-йоркські інтелектуали», навіть на думку Ірвінга Хау, вичерпали себе.

Брак ідеалів, ідейна та методологічна плутанина характерні й для критичного доробку самого Хау.

Широке визнання критиків принесла праця «Політика і роман» (1957). В цій книзі він поставив собі за мету проаналізувати, як втілюється в художній тканині роману політична ідея. Той факт, що кожен роман побудовано на ідеї, для автора — незаперечна істина. Свої аргументи він будує на аналізі творів Стендаля і Достоєвського, Конрада і Тургенєва, Мальро і Кестлера.

Цікава своїми побічними спостереженнями, ця книжка відзначається методологічною хибністю. З одного боку, автор вважає, що роман не може існувати без провідної ідеї, а з другого твердить, нібито ідеологія, як така, ворожа художньому мисленню (останнє, мовляв, оперує категоріями частковими, тоді як ідеологічні поняття — поняття узагальнюючі). Більше того, Хау інтерпретує ідеологію як космополітичний фактор, який заходить у конфлікт із конкретним матеріалом митця. І саме протиріччя між ідеологією й конкретним матеріалом у романі створює,

мовляв, драматичне напруження, постійний внутрішній конфлікт самого жанру.

Проблеми особи й суспільства — центральної проблеми роману — Ірвінг Хау не ставить взагалі. Щоправда, вдаючись до конкретного аналізу, він звертається до неї і до цілої низки питань, з нею пов'язаних. І тоді з'ясовується, що творчість Стендаля була віхою в розвитку роману, бо вона «виголосила, що епоха індивідуального героїзму загинула, настав час масової ідеології». Дійсно, романи Стендаля свідчать про нову фазу взаємин між людиною і суспільством — про дегероїзацію буржуа і занепад принципів індивідуалізму. Але Хау підмінє класові поняття іншими категоріями. На перший план він висуває терміни «масове суспільство» і «масова культура».

Ірвінг Хау — один з теоретиків проблеми «масової культури». Цій проблемі він присвятив численні статті й книжку «Привабливий світ» (1963).

Тут теж годі шукати класового підходу. Автор оперує суто етичними й естетичними категоріями. Ірвінга Хау тривожить занепад культури, девальвація художніх цінностей на Заході. Проблеми ці, безсумнівно, важливі і актуальні, але розв'язати їх критик неспроможний, бо він ігнорує соціально-економічну площину цього явища.

Досить детально розробив Ірвінг Хау питання модернізму як методу. Звичайно сучасне мистецтво визначали словом «модерн», не виділяючи ознак ідеологічного порядку. Хау в статті «Культура модернізму» чітко формулює основні прикмети модерністського методу. Цю статтю, дороблену й розширену, автор вважає головною і в останній своїй книжці, де зібрано найважливіші його роботи останніх років.

Яка ж, на думку Хау, основна ознака модернізму? Він формулює її так: дух сумніву і дух зречення. Модернізм, пише він, «розглядає сумнів як форму духовного здоров'я», як **єдино** можливу форму здоров'я. Тому суб'єктивність стає головною ознакою модерністського методу, і звідси одразу ж випливає неможливість існування об'єктивних критеріїв. Суб'єкт стає не тільки єдиним джерелом вражень і об'єктом вивчення, але й мірою, якою обмежується коло інтересів

митця. До модерністів Хау відносить Кафку, Джойса, Пікассо, Шонберга...

В ХХ сторіччі, провадить далі критик, умови існування людини так змінилися, що вже здається, ніби змінилася її природа. Насправді ж розвиток наук призвів до того, що людина, мовляв, утратила віру в усталеність світу. Позбавлений віри у вічність, письменник тепер зосереджується на швидкоплинному ефекті суб'єктивного переживання, самозаглиблюється, вчиться знаходити насолоду у власних стражданнях. Модернізм розглядає літературу як явище, замкнене в собі, незалежне від життя. І в тому вбачає її цінність. Модерніст зосереджується на внутрішніх конфліктах, тікаючи від загальних теорій і проблем: «Модерністська література заміняє традиційні критерії естетичної єдності новими критеріями естетичної виразності або точніше: вона відкидає цінності естетичної єдності і заміняє їх ледь підвладними оцінці мірами виразності».

Нові естетичні категорії, пише далі Хау, обумовлюють нову техніку. Якщо раніше письменник вважав своїм завданням зображувати характер у певних, схожих на життєві умовах, то модерністи роблять наголос на «якщо», на експерименті. Звідси — зникає правдоподібність, змінюється герой. Герой уже — не цільний єдиний характер, а, радше, поле бою між окремими почуттями, думками, елементами досвіду. Це, в свою чергу, веде до змін у сюжеті. Замість єдиного сюжету — низка експериментальних ситуацій, в які вміщується герой. Зображувана модерністами людина втрачає віру в себе як у представника колективу, народу, нації. І якщо на початку буржуазної ери в центрі літератури стояло питання про стосунки між індивідом і колективом, то модерністи це питання видозмінюють. Завданням модерністського героя стає вижити в світі, позбавленому поступу й мети. «Модерністський герой завжди починає від очікування змін у світі. Але по деякім часі центральною проблемою стає для нього питання: чи можу я змінити себе?» — констатує Хау.

Зрозумівши, що дійсність незмінна, цей герой прагне створити свій герметичний маленький світ. Від «рухається від героїчних вчинків до героїзму свідомості, героїзму,

що його можна оцінити лише при поразці». Сутністю модернізму, його серцем стає нігілізм.

Модернізм, як вважає Ірвінг Хау, це хужожний метод, який не може загинути, тому що найбільше відповідає духу доби. Але й сам Хау змушений визнати, що останнім часом відбувається щось незрозуміле. Модерністам доводиться переживати нові для них випробування, випробування успіхом, які загрожують існуванню самого методу. Стосунки між модерністським митцем і буржуазним суспільством змінилися. З незрозумілих для Хау причин суспільство ситих буржуа оточило митця, який все заперечує, повагою, почало обсіпати його ласками й подарунками. А між тим, докопатися до цих причин не так уже й важко: модерністське заперечення — це заперечення можливості змінити світ, перебудувати його; отже, воно відвертає людину від соціальної боротьби, від конкретних завдань знищення капіталізму і встановлення справедливого й гуманного ладу. Ця — і тільки ця причина — примушує буржуазне суспільство приймати апокаліптичне мистецтво модернізму, чії руйнівні тенденції переросли в тенденції охоронні. І не помічати цього може лише апологет капіталізму, той, хто, «розчарувавшись» у соціалізмі, сумлінно зберігає віру в буржуазні «свободи» — попри очевидні кричущі факти повсякденного існування, всупереч власним конкретним спостереженням.

Свої роздуми про модернізм Хау підкріплює в статтях про окремих метрів модерністської літератури: Еліота, Ітса, Паунда, Селіна, Оруелла, Зінгера.

З його аналізу випливає, що всі вони були письменниками аполітичними, хоча декларували свою ненависть до буржуазії. І саме ця аполітичність привела багатьох з них до фашизму. В статті про творчість Селіна у Хау є цікаве зауваження: «його кар'єра, як і кар'єра Езри Паунда, є класичним прикладом того, як письменник знає поразки в своїй суто літературній роботі, якщо сила його розуму не дорівнює силі його уяви». В центрі ж творчості цих письменників стоїть «людина з підземелля» — особа відчужена, замкнена в собі, абсолютно неспроможна спілкуватися з ін-

шими людьми. Основним мотивом творчості модерністів стає антипрометеїзм.

Друга частина книжки «Занепад нових» присвячена сучасному станowi й основним тенденціям розвитку американської літератури.

Головні тези Хау: між природою й суспільною людиною існує непрохідна прірва; влада і держава — будь-яка влада і будь-яка держава — ворожі особі. Тому, торкаючись історії американської держави, Хау навмисне уникає визначення її ладу. Термін «капіталізм» навіть не з'являється на сторінках його книжки.

Буржуазну мрію американських просвітників, які брали активну участь у формуванні американської держави та її законів, Хау зображує як мрію про існування без будь-якої тиранії з боку «аристократії чи з боку народу». Тому, мовляв, анархізм стає головною визначальною рисою американського способу життя, американської літератури. Анархізм, за визначенням Хау, означає бачення суспільства за межами добра і зла, закону і держави. Анархістські мотиви він і намагається простежити у творчості найвидатніших американських письменників. Торо, Твен, Готорн, за його переконанням, писали утопії. Купер бачив ідеал в індіанському суспільстві. Мелвіллівські герої теж утопічні. Фолкнер близький Твену, але він навіть мрією не може вийти з-під влади законів цивілізації. Підсумовуючи свої міркування, Ірвінг Хау доходить висновку: конфлікт між анархією і владою — нерозв'язний, і саме він складає невичерпну тему американської літератури.

Далі критик аналізує творчість найвизначніших митців США. Серед них — Генрі Джеймс, Едіт Уортон, Теодор Драйзер, Вільям Фолкнер, Ернест Хемінгуей. Драйзеру І. Хау присвячує велику статтю, і оцінка його творчості являє інтерес, бо характеризує ставлення сучасної американської критики до так званої соціальної літератури взагалі. Хау твердить, що Драйзер випав із свідомості сучасної культурної Америки. Випав тому, що його науковість, матеріалізм і агностицизм — «ворожі тій моральній свободі, яку відстоює сьогоденна американська література». Але критик змушений визнати, що кращі романи Драйзе-

ра залишилися у скарбниці світової літератури. Залишилися герої, які, так само як персонажі Фіцджеральда та багатьох інших американських письменників, прагнули знайти своє місце в житті. Залишився Клайд Гріфітс — найтиповіший в американській літературі образ маленької людини, — образ пасивного, позбавленого коріння, алієнованого жителя великого міста, який втілює «ницість і порожнечу, що лежать у самому серці нашої схеми буття».

Особливу увагу — і то цілком слушно — Ірвінг Хау приділяє моральній проблематиці сучасного американського роману. Звертаючись до історії літератури, автор показує, що єднання з природою завжди вважалось ознакою морального здоров'я і було тим позитивним вирішенням, яке письменники могли запропонувати читачам. Тільки в творчості Драйзера і Едіт Уортон дослідження і зображення суспільства як такого стало самоцілним. Однак пошук моральних цінностей, як і раніш, домінує в американській літературі. Вже після першої світової війни стало очевидно, що старі моральні цінності втратили своє значення. І якщо Андерсон тільки оплакував їх, то Хемінгуей і його покоління вже намагаються якось відстояти свою гідність, свій внутрішній світ там, де всі критерії людяності загублено. Ірвінг намагається довести, що головною темою ранньої творчості Хемінгуея був жах — щохвилинний жах, який охоплює все єство людини, бо, на думку Хау (цю точку зору поділяє вся модерністська критика), Хемінгуей як цілком незаперечну істину приймав кінець людини, її поразку, і тільки вимагав від неї мужності й гідності в мить загибелі. Така точка зору вже неодноразово спростовувалася нашою критикою і навряд чи варто знову доводити її облудність.

Своє ставлення до Фолкнера Хау вичерпно виклав у монографії, присвяченій його творчому шляху (Вільям Фолкнер Критичне дослідження. 1962), в якій залічує цього гіганта американської літератури до модерністів. У статті, вміщеній у

рецензованій збірці, він ще раз піддає аналізу позитивний ідеал Фолкнера — близькість до природи, природність як критерій моральності. Створені Фолкнером образи примітивів як єдиних носіїв морального здоров'я інтерпретовано як своєрідний апофеоз пошуків у галузі «морального стилю», того самого стилю, що викликав таке велике піднесення в літературі.

Стаття «Чорні хлопці і рідні сини» досліджує творчість найвідоміших негритянських письменників Америки. Умови життя американських негрів, на думку Хау, породили й основні мотиви їхніх романів — біль, гнів, ненависть. Цими почуттями сповнена творчість Річарда Райта, про них писав Еллісон, вони домінують у Болдуїна, з них починають молоді негритянські письменники. Ця стаття — чи не найвидаліша в збірці.

Другу частину книжки завершує розвідка про «масове суспільство» і «масову культуру», розвідка, яка закінчується тривожними, песимістичними роздумами про долю культури і цивілізації. Висновок автора такий: «Ми посуваємося пустелею пересічності, де людина втрачає пристрасть до постійного морального і духовного пошуку»....

І, нарешті, третя частина книжки складається з чотирьох статей. Одна з них — «Нью-йоркські інтелектуали» — тематично пов'язана з другою частиною, присвяченою проблемам американської культури. Три інших — «Джордж Оруелл», «Сілоне», «Лоуренс» — короткі нарис-портрети, що розвивають авторську концепцію модернізму. Особливо цікава стаття про Лоуренса, яка завершує збірку. Лоуренс для Ірвінга Хау — типова, хоч і непересічна постать сучасності, герой і безпорадна жертва водночас, «принц нашого хаосу».

Світ як хаос, суспільство як одвічний і непереможний ворог людини, безвихідь як кінцевий продукт прогресу — ось типові модерністські концепції, на яких ґрунтується позиція нью-йоркського інтелектуала Ірвінга Хау

Тамара ДЕНИСОВА

МІФОЛОГІЯ КРУГОВОРОТУ ЧАСУ

Історичне знання або, точніше, знання історії людей, є однією з найдавніших сфер пізнання людиною об'єктивної дійсності та самопізнання себе як суспільної істоти. Здавна людина, яка поклала собі завдання осмислити історію (спочатку міфо-поетичним шляхом, згодом — за допомогою релігійно-філософських уявлень, а відтак — шляхом позитивного знання, що спирається на систематизацію фактичного матеріалу й на критику історичного джерела), усвідомлювала себе й ту історичну спільноту, до якої вона належала (плем'я, держава, клас тощо), у той чи інший спосіб пов'язаною з тим самим потоком часу, в який занурені індивідуальні й колективні герої минулих подій. Таким чином, час, що сприймається як надзвичайно важливий і конструктивний момент переживання і осмислення історії¹, перетворював заняття історією не лише на засіб пізнання речей, зовнішніх стосовно людини й об'єктивно від неї відокремлених, але почасти й на засіб пізнання самого себе². Відновлюючи події ми-

нулого, людина знаходить відомості не тільки про це минуле, але й про джерела сучасного, що виростає з минулого. Отже, відновлюючи минуле, вона довідується щось **про свою епоху, про своїх сучасників, про саму себе**, намагаючись через **власну предісторію** кинути світло на своє сьогодення й частково — зазирнути в майбутнє.

З найдавніших часів, прагнучи узгодити і впорядкувати свій матеріал, історична свідомість намагалась якимось чином схематизувати його: людям треба було узагальнити свій історичний досвід через якомога простішу схему-модель.

Розмова наша точитиметься про один із найдавніших способів моделювання людиною історичного часу — про ідею круговороту часу, що виникла в різних народів за багато сторіч до нашої ери.

Кругові (або циклічні) уявлення про форму споглядання історії диктувала сама дійсність, яку спостерігало стародавнє людство, зокрема, періодичність явищ природи, мисливських і рибальських сезонів, рілльничих робіт, змінюваність поколінь, видовище могутності й наступного занепаду племен і царств, видовище природних і суспільних катастроф, що раптово клали край існуванню цілих цивілізацій. Так створювалось уявлення, що життя будь-якої людської спільноти (племені, царства, населення даного регіону,

¹ Природно, що стародавній людині час уявлявся через образи смертей і народжень, у чергуванні перебігу небесних світил і повені річок, в образах долі, духів і богів.

² «...Вивчаючи предків, — писав російський історик В. І. Ключевський, — пізнаємо самих себе. Без знання історії ми змушені визнати себе випадковостями, що не тямлять, як і нащо прийшли у світ...» (В. О. Ключевський. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. М., 1968 стор. 332).

що мислилось як населення усього світу) схоже на існування окремої людини, на її дитинство, юність, зрілість і старість,— воно лежить між небуттям, яке передує появі цієї спільноти на світ, і небуттям, котре йтиме за її природною смертю або загибеллю від зовнішнього насильства. Жахлива картина місцеположення людського життя (як індивідуального, так і колективного) між пустками небуття зумовила розвиток **міфологічних** уявлень, що прагнуть ці пустки заповнити. Тут і постає перед нами надзвичайно важливе питання, навколо якого часто дискутують і яке по-різному розв'язують теперішні соціологи, філософи, історики, релігієзнавці: що таке міф?

Відомо сотні визначень цього поняття. Вони доповнюють одне одного, суперечать одне одному, заперечують одне одного. Либонь, коли говорити про епохи донаукового світорозуміння, царина міфів охоплювала все те, що лежало за межами повсякденного досвіду. Припущення, до речі, утриматись від яких людина була не в змозі (який мій родовід, родовід мого племені? чому щоранку сходить сонце? де й коли побачусь я — та чи й побачусь — з тими, хто помер на моїх очах? що станеться зі мною по моїй смерті? що буде з моїми дітьми, з дітьми моїх дітей?), мимоволі набували казкових і фантастичних окреслень. І сама історична свідомість формувалася разом з міфом. Крім того, як зазначає один радянський історик, в архаїчних суспільствах часова орієнтація людини поширювалась «лише на найближче майбутнє, недавнє минуле та на поточну діяльність, на явища безпосереднього оточення людини,— за цими межами події сприймалися уже туманніше і, слабко скоординовані в часі, вони стають уже належністю міфа»¹.

¹ «Вопросы философии», 1969, № 3, стор. 106.

Іноді кажуть, що потужним стимулом до міфотворчості був страх стародавньої людини перед зовнішніми й незрозумілими їй силами природи. Але це ще не все. Дослідження багатьох соціологів (одним із перших був російський революціонер і соціолог П. Л. Лавров) довели, що для стародавньої людини міфологічні конструкції були своєрідною «наукою» — єдиним можливим способом узгодити всі розпорошені спостереження, згоди: лише завдяки міфу їй вдалося сполучити власні уявлення про світ і про себе у певну цілісну картину¹. Це дає змогу зрозуміти, чому аж до нового часу, з його раціональною «світською» наукою, функції вченого та священнослужителя зосереджувались в одних руках. Біля витоків історичної міфотворчості стоїть саме поборювання часу: і страх перед його необерненістю, і намагання його осмислити. Таким чином, і минуле, і теперішнє, і майбутнє почало сприйматися крізь призму міфа. Міфи проходили через усні перекази й перші письмові пам'ятки, вони супроводжували будь-яку спробу витлумачити загальнолюдську долю. Так виникали космогонічні міфи про світове яйце, про первісні води, з яких божество творило само себе, а відтак і весь світ. Тьмяні спогади про народи, які колись існували і зцезли без сліду, оформлювались у міфи про якусь первинну цивілізацію, знищену за свої гріхи божим гнівом (міф про пришествя вогнедишної корови Хатор у єгиптян, про всесвітній потоп у шумерів тощо). Розвиваючись, міфо-поетична традиція деталізувала свої уявлення про взаємодію божеських (цебто, по суті справи, уособлено-природних) і людських доль, тим самим формуючи обрядове життя... Так скла-

¹ Чудове художнє зображення архаїчної міфотворчості саме як «науки», що допомагає людині орієнтуватись у світі природи і — частково — у світі власних переживань дав німецький письменник Герман Гессе (1877—1962) в романі «Гра в бісер» (днів. вставну новелу «Заглинач дощу»).

далися перші циклічні уявлення про історію: викликаний «волею божества» з глибин міфа людський час, вичерпавши себе, повертається, зрештою, туди, звідки колись вийшов. Відтак міфологічний світ починав сприйматись як достеменний, конечний, тривкий, а світ емпіричний, людський,— як неконечний, нетривкий, часом тінеподібний. Найбільших крайнощів цей погляд на історію як на чергування ілюзій досяг у містичних вченнях стародавньої Індії. В Упанішадах мовиться: «Створивши всі часи, Він, Пастир, згортає їх у кінці часу». Упанішади датуються приблизно IX—VI ст. до н. е. Міфотворець, що жив за два тисячоліття до винайдення кінематографа, оголосив людську дійсність царством тіней, які стрибають на екрані.

Циклічне бачення історії, щоправда, вільне від східних крайнощів, панувало і в античній свідомості. Для цієї свідомості, з притаманною їй увагою до явищ тілесного і рукотворного світу, виявився властивим інтерес до теоретичного осмислення особливостей зовнішнього вигляду життя народів і держав. Уявлення про циклічність історії пов'язувалося з думкою про чергування політичних форм, а це останнє пов'язувалося з уявленням про інтереси й поведінку різних соціальних угруповань і шарів. Отже, в античних мислителів ми зустрічаємося з тим, що міфологічні обгрунтування круговороту історії доповнюються обгрунтуваннями соціологічними (не випадкові в працях теперішніх соціологів часті посилання на Платона й Арістотеля як на далеких предтеч новочасного соціологічного знання). А проте, антична свідомість не побачила за чергуванням форм людського співжиття якусь динамічну тенденцію, що об'єднує усю цілісність історії. Ця історична свідомість лишалась статичною, стверджуючи, таким чином, розірваність часів. Уявлення про динаміку все-

світньої історії, про безперервність і єдність історичного часу, про цілеспрямований характер всесвітньо-історичного розвитку було в загальних рисах уперше витворено давньоіранською міфологією; незрівнянно більшої певності набуло воно в культурі Старого Завіту (що в загальних рисах склалася в середині першого тисячоліття до н. е.), яка далі поширила деякі свої елементи на всю культуру Середземномор'я.

Старозавітна свідомість виробила уявлення про **лінійність** єдиного історичного процесу, протиставивши його циклічним поглядам поганського світу. Лінійний погляд на історію впливав з міфологічної схеми: сотворіння світу — зустріч Бога й Людини (дарування Закону) — боротьба Закону й беззаконня (цебто, по суті, Добра й Зла) у світі, що має закінчитися пришествям Месії, «страшним судом» (виявленням і покаранням беззаконних) і блаженством праведних. Треба, однак, зауважити, що в свідомості старозавітної людини часто-густо поставали (не без впливу еллінізму й Сходу) циклічні ідеї: «Що було, те й буде, і нема нічого нового під сонцем». Християнство запозичило старозавітну схему історії, істотно доповнивши її ідеєю земного шляху й хресних мук Ісуса Христа як кульмінації земного шляху (цебто історії) людства. Але, незважаючи на таку чітку ідею спрямованого часу, вироблену канонічними текстами християнства, ідеї круговороту часу, завдяки ересям, торували собі шлях і в християнській свідомості. Натомість уявлення про лінійну історію, яке ревно боронила церква, з розвитком капіталістичних відносин почало втрачати свій релігійний зміст і перетворюватись на **теорію прогресу**, що панувала в своїх буржуазних варіаціях доти, доки марксизм не кинув їй виклик, розробивши діалектико-матеріалістичне розуміння прогресу.

За середньовіччя в європейській

теоретичній свідомості переважало лінійно-теологічне бачення історії, хоч у селянській масі панувало кругове бачення часу, пов'язане з циклами рілних робіт і церковних свят (слов'янський фольклор, зокрема український, дає багатющий матеріал для розуміння міфологічної природи народного циклічного світобачення, що химерно поєднує в собі елементи поганського й християнського переказів). Центр середньовічного **теоретичного циклізму** пересунувся до арабсько-ісламського світу. Особливо примітна у цьому відношенні творчість Ібн-Халдуна (1332—1406), якому випало бути свідком зламу й краху великої середньовічної арабської цивілізації і в Іспанії, і в Північній Африці, і в Передній Азії. Циклічність історичного розвитку він інколи доводить не тільки у звичних для східного мислення магічних термінах (хоча його праці і рясніють посиланнями на волю Аллаха й положення небесних світил), скільки зверненням до соціальних реальностей: способів насильницького привласнення продуктів чужої праці, значення розкоші як атрибуту влади й неминучого джерела розбещення й занепаду пануючих угруповань, що поширюється на цілі народи; шляхів заміщення одних пануючих меншостей і народів іншими.

У період Ренесансу спостерігалась очевидне поживлення цікавості до проблематики круговороту часу. Цьому сприяли відродження інтересу до філософської спадщини античності, до вивчення джерел з історії Риму, до традиції еретичної думки, вплив арабів, що не минув даремно, і, нарешті, прагнення секуляризованої європейської людини дати власне, не накинута церковним авторитетом тлумачення свого соціально-історичного досвіду. Трагічний занепад ренесансної культури в Італії та поглиблене вивчення пізньої античності покликали до життя циклічну систему «Нової науки»

Джамбаттісти Віко (1668—1744), що відіграла чималу роль у розвитку історичної та соціологічної думки XVII—XX століть. Зрештою, новоєвропейська свідомість прийняла з неї тільки окремі положення. Після Віко починається період майже неподільного панування лінійно-прогресистських теорій, пов'язаний з тріумфальним ходом капіталізму по європейському континенту.

XIX сторіччя внесло істотні зміни в методи міфотворчості. Історична свідомість XIX сторіччя, насичена буржуазно-позитивістським пафосом цілковитого схилення перед наукою, плекала міфи нового типу. У той час ще не виказували себе численні глибинні аспекти наукового знання, недостатньо розумівся момент соціальної та моральної відповідальності, пов'язаний із запровадженням у суспільне життя наукових відкриттів. Якщо міфотворці попередніх часів драматизували процеси природи (про це ми говорили вище), то міфотворці-наукопоклонники нового часу заходилися «знеособлювати» драму історії: феномен життя почали зводити до хімії, діяльність людського духу — до його психологічних механізмів, історію — до елементарної механіки соціальних зв'язків. За архаїчною міфотворчістю стояв пафос драматизації стихії позаособистого, а за псевдонауковою міфотворчістю нового часу — пафос знеособлення драматизму людського життя.

В умовах торжества псевдонаукового утопізму циклічні конструкції стали притулком деяких консервативних критиків буржуазно-ліберальної культури (М. Я. Данилевського, К. М. Леонтьєва, Ф. Ніцше та ін.). Але й ці конструкції не були позбавлені позитивістської міфології, намагаючись звести повноту духовно-морального та раціонального життя людини до досвідомих, стихійно-природних його шарів. І тільки з початком загинання імперіалізму, коли в очах позитивістської

свідомості, за словами польського соціолога Ст. Оссовського, «зламалася оптимістична лінія прогресу», теорії круговороту часу знову з'явилися на авансцені буржуазної соціально-історичної думки. Книжка Освальда Шпенглера «Занепад Європи», що обійшла світ одразу по першій світовій війні, у своїй полеміці проти спрощено-лінійних тлумачень історії енергійно відкинула всяке уявлення про будь-яку єдність всесвітньої історії (за винятком, хіба, певного несвідомого містико-біологічного субстрату людського буття); контакти між цивілізаціями були оголошені неможливими, а самі цивілізації,— у кінцевому рахунку, приреченими¹; сама думка про можливість якихось спільних для усього людства ціннісних і правових норм всіляко компрометувалася; з цих посилок логічно випливало виправдання національної ворожнечі та цілковитої дегуманізації політичної діяльності. Праця Шпенглера виявилася внеском у фашизацію німецької свідомості 20—30-х років. Протягом цих самих років була розроблена в найзагальніших рисах і філософсько-історична система англійця Арнольда Джозефа Тойнбі — мабуть, найграндіозніша, найдеталізованіша і найнасиченіша узагальненнями з-поміж усіх теорій історичного круговороту, що існували доти². Якщо теорія Шпенглера виходила з ідеологічних основ монархічного пруського консерватизму, то теорія Тойнбі виявилася органічним похідним від ліберально-філантропічної свідомості англійської буржуазної інтелігенції. Своєрідність теорії Тойнбі — у співвід-

несенні уявлення про унікальність взаємозмінних цивілізацій з християнським уявленням про внутрішнє життя людської особи. Таким чином, Тойнбі визначає історію не лише як метафізичну єдність (що не виключає зовнішньої розірваності часу внаслідок загибелі тих чи інших цивілізацій або культур), але й іноді добре відчутну безперервність цілої низки соціально-культурних процесів, зокрема, досягання одних цивілізацій і культур — з усіма їхніми світоглядними, художніми й політичними особливостями — у надрах інших.

Ідея кругової повторюваності окремих культурних конфігурацій, соціальних і соціально-психологічних явищ відіграє помітну роль у працях таких буржуазних філософів і соціологів ХХ сторіччя, як В. Парето, А. Л. Кребер, М. Гайдеггер, К. Леві-Стросс.

Марксизм долає однобічність як лінійних, так і циклічних поглядів на історію через діалектичний зв'язок проблем безперервності й повторюваності в історії. Поступальний рух людства в часі передбачає живий зв'язок між запереченням і оновленням в історії. Діалектичне розуміння загальнолюдського прогресу передбачає уявлення про багатство ситуацій, творчих можливостей і особистостного вибору в історії, і, отже, про об'єктивно-історичну відповідальність людини.

Невгамовна, правдошукальна істота людини й виявляється в історії тим оспіваним Іваном Франком Вічним Революціонером, зусиллями якого вершиться єдність історичного життя людства в усій діалектичній розмаїтості її унікальних і повторюваних форм.

Створений Марксом і Енгельсом історичний матеріалізм розкрив загальні закони розвитку суспільства, став теоретичним фундаментом боротьби за революційне перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне.

¹ За Шпенглером, над безоднею несвідомого життя «...ширшають величні кола великих культур. Вони виникають раптово, поширюються у чудових лініях знову вирівнюються і зникають, і дзеркало поверхні знову лежить над ним, самотнє й драматичне».

² Спробу критично систематизувати основоположення тойнбіанства ми зробили на сторінках журналів «Вопросы философии» (1969 № 5, 1971, № 11), «Декоративное искусство СССР» (1972, № 2).

«СОКА ГАККАЙ»:

ДЕКЛАРАЦІЇ І ПРАКТИКА

Внаслідок поразки Японії у другій світовій війні вплив традиційних релігій — синтоїзму і буддизму — був підірваний. Синтоїзм було скинуто з п'єдесталу державної релігії, пропаганда його була заборонена наказом окупаційної влади. Буддизм, що, як і синтоїзм, асоціювався з ідеологією японського мілітаризму і фашизму, також дискредитував себе в очах широких мас. В умовах ідейної нестабільності перших повоєнних років місце синтоїзму і буддизму почали займати, швидко набираючи сили, так звані «нові релігії», інакше кажучи, найрізноманітніші релігійні секти й організації, що пристосовувались до нових умов життя. До таких організацій належала і «Сока гаккай», що дослівно означає «наукове товариство творення цінностей». Це «товариство», яке до війни складалося з невеликої жменьки одностудійців й виступало, власне, під прапором буддизму, здійснило безпрецедентний стрибок у своєму розвитку. Об'єднавши в своїх лавах мільйони членів і розгорнувши мережу філій по всій країні й навіть за кордоном, «Сока гаккай» відкинула буддистські принципи відгородження від «марноти світу сього», втрутилась у суспільне й політичне життя і стала важливим чин-

ником соціально-політичного життя країни, або, як кажуть сьогодні в Японії, «третьою силою».

Що ж являє собою ця організація? В чому таємниця її нечуваного як на Японію зльоту?

Історія появи «Сока гаккай» досить добре висвітлена в японській періодичній та монографічній літературі. З цієї літератури, зокрема, відомо, що, починаючи з 1930 року, шкільний учитель Цунесабуро Макігуті (1871—1944) почав публікувати серію книжок під загальною назвою «Сока кенку гаку тайкей» (система освіти на основі творення цінностей). В ході цієї роботи Макігуті розробив так звану «теорію цінностей», основні принципи якої зводилися до того, що метою освіти є щастя, зміст щастя полягає у створенні й засвоєнні цінностей, під якими розумілися уявлення про користь, красу, добро і т. п. В 1937 році Макігуті разом із своїм найближчим помічником Дзесей Тода (1900—1958) і невеликою групою одностудійців засновують «Сока кенку гаккай» (наукове товариство творення цінностей) і в 1941 році починають видавати часопис «Каті Содзо» (творення цінностей). На цей час Макігуті зазнає впливу буддистської секти Нітірен Сесю. Він помічає чимало

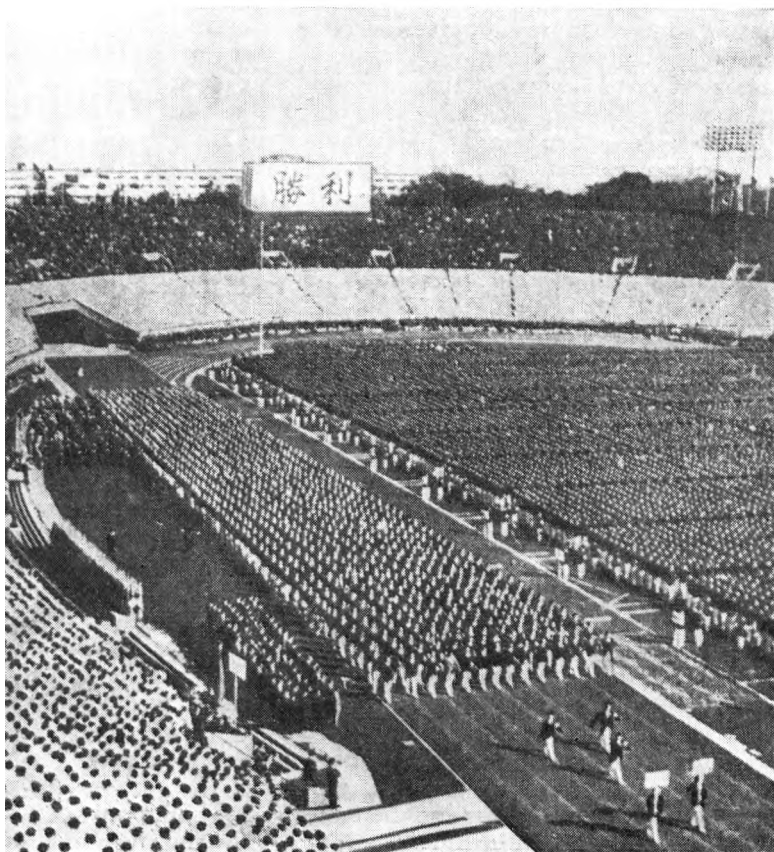
спільного між принципами своєї «теорії цінностей» і заповідями цієї секти, проповідуваними в храмі Тайсекідзі. Внаслідок цього «філософія освіти» Макігуті стала поєднуватися із фанатичною релігійною вірою. Оскільки діяльність групи Макігуті не відповідала офіційному курсові ідеологів японського імперіалізму, в 1943 р. Макігуті та його однодумці були заарештовані й кинуті до в'язниці. В 1944 році 74-літній Макігуті помер в ув'язненні.

Після звільнення в 1945 році Дзесей Тода реорганізував групу послідовників Макігуті відповідно до волі вчителя і в 1946 році проголосив створення товариства під назвою «Сока гаккай». Однак активна діяльність цієї організації фактично поча-

лася з 1951 року, коли Тода був офіційно призначений президентом і виробив єдину структуру й програму товариства.

Протягом певного часу «Сока гаккай» діє виключно як релігійна організація. Керівництво й активісти «Сока гаккай» прибирають до рук командні посади в секті Нітірен Сесю і розгортають широку пропагандистську кампанію. При цьому наголос робиться на залученні молоді з середовища міської бідноти, напівпролетарських та дрібнобуржуазних родин. Наслідуючи священників секти Нітірен, керівництво «Сока гаккай» застосовує в цій кампанії метод «сякубуку» (дослівно «знищувати і підкорювати»), що означає, по суті, «насильне навернення» до

Парад «Сока гаккай».



своєї віри. При цьому члени організації демонструють нетерпимість до діяльності інших релігійних общин, у тому числі й буддійських.

Незабаром, однак, діяльність «Сока гаккай» починає втрачати чисто релігійний характер. З 1955—1956 років верхівка товариства бере курс на участь у суспільному й політичному житті і, нарешті, висуває своїх кандидатів на виборах до органів місцевого самоврядування, а згодом і в палату радників. Такий радикальний поворот у діяльності «Сока гаккай» супроводився змінами структури, тактичних настанов та ідеологічної програми. Зберігаючи створену на початку 50-х років структуру військового зразка, товариство за характером своєї діяльності все більше наближається до політичної партії. Тверде проведення принципу «знищувати і підкорювати» поступово замінюється гнучкішими методами агітації. Активісти, що вербують нових членів, неодноразово відвідують домівки заздалегідь визначених громадян і методично «обробляють» їх, добиваючись вступу в товариство. Керівництво «Сока гаккай» спеціально інструктує агітаторів-вербувальників і навіть видає відповідні посібники. З переходом до «світської» діяльності в ідеологічній програмі дедалі більша увага приділяється питанням щоденного життя з усіма його суперечностями.

Внаслідок цих змін в організації, тактиці та ідейній програмі «Сока гаккай» уже в 1955—1956 рр. багато членів товариства були обрані в органи місцевого самоврядування ряду міст, а на виборах у палату радників за кандидатів товариства віддали голоси близько мільйона чоловік. Справді сенсаційний успіх принесли товариству вибори в палату радників 1959 року, коли до верховної палати парламенту пройшли всі шість його кандидатів, зібравши близько двох з половиною мільйонів голосів. Відтоді із «Сока

гаккай» почала рахуватися громадська думка, політичні та релігійні організації країни.

Дальші успіхи «Сока гаккай» були не менш разючі. В 1962 році за її кандидатів голосувало 4124 тис. чол., в 1965 р. — 5097 тис. чол., в 1968 р. — 6650 тис. чол. На виборах у палату депутатів за кандидатів «Сока гаккай» було подано 5120 тис. голосів. В 1970 році за числом місць у палаті депутатів (47) і палаті радників (24) парламенту «Сока гаккай» посідає третє місце після ліберал-демократів та соціалістів. Активісти товариства оголосили себе «третьою силою» сучасної Японії. Для якнайактивнішої участі в політичній боротьбі «Сока гаккай» у 1962 р. створила «Косейрен» (ліга чистої політики) — організацію, що виконує функції політичної партії, а в листопаді 1964 року на її основі було створено партію «Комейто» (що означає «партія освіченого правління»). Ця партія в своїй діяльності підпорядкована безпосередньо президентові «Сока гаккай», а керівні посади в ній належать визначним активістам товариства. За своєю внутрішньою структурою «Комейто» мало чим відрізняється від звичайної буржуазної політичної партії. Налічує вона, приблизно, 100 тис. членів, а відділи, як і філії «Сока гаккай», розкидані по всіх містах Японії.

Успіхи на виборах свідчили про велике зростання впливу «Сока гаккай» на широкі верстви населення. За офіційною статистикою визначити кількість її членів важко, бо лідери організації будують свої підрахунки на кількості «родин» чи «дворів». При цьому припускають, що коли батько родини поділяє ідеї «Сока гаккай», його наслідують усі члени родини. Така система обліку, природно, призводить до завищення реальних даних. Тож не дивно, що пропагандисти оперують такими цифрами, як десять, а то й тринадцять мільйонів. (За даними

газети «Сейкьо сімбун», число дворів, що виступають на боці «Сока гаккай», сягнуло на 30 січня 1970 р. 7557 тисяч).

Цікавий і соціальний склад «Сока гаккай». Якщо інші буддистські секти й організації спираються на сільські райони країни й об'єднують переважно людей похилого віку, у «Сока гаккай» картина діаметрально протилежна. Масова база організації — жителі індустріальних міст. Більше як половина всіх членів «Сока гаккай» живе в найбільших промислових центрах Японії — Токіо та Осака. Це передусім не об'єднані в профспілках робітники невеликих підприємств, дрібні торговці, службовці, учні, тобто напівпролетарі.

Характерні причини, які спонукають людей вступити в товариство. За даними японської преси, мотивами вступу в «Сока гаккай» є: хвороба — 20%; нервовий розлад — 16%; економічні труднощі — 14%; невдачі на роботі — 13%; неприємності в родинному житті — 13%. Гідним уваги є і те, що основну масу членів «Сока гаккай» складає молодь.

Численні оглядачі і дослідники соціальних явищ твердять, що своїми успіхами «Сока гаккай» багато в чому завдячує внутрішній організації, залізній дисципліні її членів та своєрідності тактики. Тож зупинимося на цьому докладніше. Товариство очолює президент, яким з травня 1961 р. є Дайсаку Ікеда. Керівний апарат складається з кількох відділів, найбільший з них — молодіжний. Останній має три підвідділи — чоловічий, жіночий та студентський, які в свою чергу діляться на частини (бутай), загони (тай), відділення (хан), команди (бунтай) та ланки (кумі). По суті, молодіжний відділ складає ядро активістів «Сока гаккай», він об'єднує близько мільйона японських юнаків та дівчат. Інші відділи керівного апарату не мають такої масової бази. Місцеві відділення товариства поділені на головні філії (сосібу) та філії (сібу).

причому кожне місцеве відділення має свій штаб. У серпні 1962 р. «Сока гаккай» мала 52 головні філії та 259 філій, з яких 14 містилися в США, Південно-Східній Азії та на Окінаві. Цій структурі, що вельми нагадує військову організацію, відповідає й характер стосунків між різними інстанціями, що передбачає якнайсуворішу дисципліну.

Така організація товариства «Сока гаккай» дозволяє керівництву оперативно здійснювати різноманітні масові заходи — мітинги, паради, фізкультурні змагання, музичні фестивалі. Товариство організує також дискусії на суспільні та релігійні теми, читання лекцій, демонстрацію фільмів. Під час виборчих кампаній товариство ефективно застосовує різні методи впливу на виборців, видозмінює тактичні засоби залежно від конкретної ситуації. В ряді випадків «Сока гаккай» вдається до методів, які не під силу її політичним конкурентам. Так, за повідомленням тижневика «Гендай», керівництво місцевих організацій товариства, враховуючи співвідношення сил напередодні виборів, дає вказівку своїм прибічникам у масовому порядку переїздити з одних префектур до інших, змінюючи адресу й місце роботи.

В своїй діяльності «Сока гаккай» спирається на солідну фінансову базу. На відміну від інших партій та організацій, її члени формально не сплачують щомісячних внесків. Цю обставину, між іншим, широко рекламує її пропагандистський апарат. Проте насправді члени «Сока гаккай» відраховують у скарбницю товариства величезні кошти. Оскільки читання періодичної літератури, яку випускає товариство, є обов'язком усіх його прибічників, «Сока гаккай» великими накладками поширює серед населення численні періодичні видання та монографії. Видавнича справа, що ґрунтується на такому організованому попиті, забезпечує фінансові потреби това-

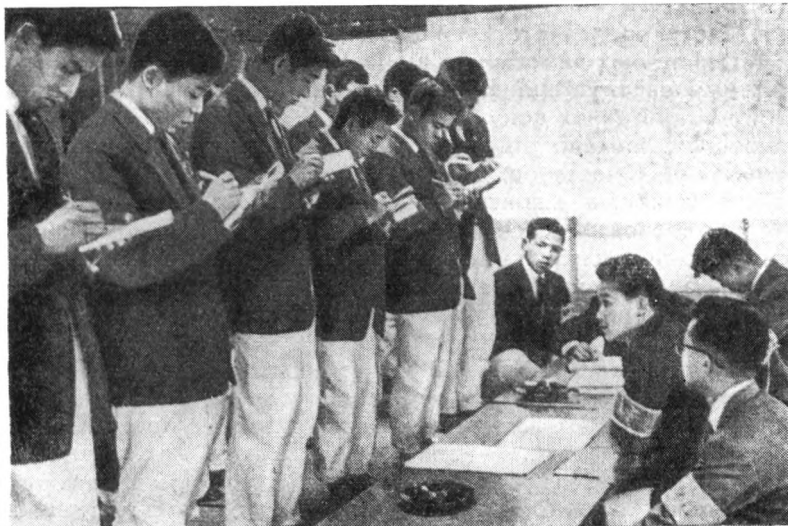
риства. Є підстави вважати, що організацію фінансують також промислові компанії, очолювані прихильниками товариства.

За офіційною версією, ідеологія «Сока гаккай» побудована на релігійних буддійських принципах. Прибічники товариства при кожній нагоді підкреслюють, що вони поширюють учення святого Нітірена, який жив у XIII ст. і заснував секту під тією ж назвою. Вони твердять, що мета їхня — здійснити на землі так зване «Обуцу мього», тобто гармонійне поєднання «Охо» — законів правителів, іншими словами, політики, з «Буцухо» — законом Будди, з релігійними буддійськими заповідями, що відкривають людині шлях до особистого щастя, загального добробуту і миру. Всі лиха і нещастя, твердять проповідники секти Нітірен, а слідом за ними і сокагаккаївці, пояснюються тим, що люди забувають істинну віру та мораль буддизму; тому необхідно, на їх думку, перебудувати суспільство за принципами «Обуцу мього». Щоб повернути людям істинну релігію та мораль, треба, мовляв, щоб «Сока гаккай» прийшла до влади, вчення Нітірена було визнане офіційною державною релігією, а на цій основі створена була «освічена держава». Кінцева мета «Сока гаккай» — створення так званої «третьої цивілізації», тобто суспільства, яке подолає невідповідності та протиріччя сучасного світу. Враховуючи симпатії трудящих мас до соціалістичного ладу, до справді демократичного правління, ідеологи «Сока гаккай» називають проєктований ними суспільний устрій «буддійським соціалізмом», «буддійською демократією».

Однак такі загальні гасла не могли б здобути популярності без сучасної, наближеної до життя інтерпретації. Теоретики ідейних програм «Сока гаккай», перетлумачуючи буддійську догматику в сучасному дусі, беруть до уваги невдоволення мас

існуючим ладом, їх прагнення вирватися з лещат капіталістичної експлуатації, злиднів, моральної деградації, відчуження людської праці. Тому вони критикують окремі аспекти буржуазного суспільства, говорять про необхідність великих соціальних реформ, але водночас намагаються пояснити пороки й вади капіталістичного ладу не виробничими відносинами, що їх породжують, не соціальними суперечностями, не класовою боротьбою, а засиллям техніки, машинної індустрії, всебічною механізацією та автоматизацією виробництва, які, мовляв, нівелюють людей, убивають особу, перетворюють людину на придаток до механізму. При цьому неважко помітити, що міркування ідеологів «Сока гаккай» повторюють добре відомі концепції сучасних буржуазних філософів і соціологів — «теорію масового суспільства», «теорію індустріального суспільства» і т. п. Пропагандисти «Сока гаккай» твердять, ніби звільнення від пороків сучасного світу можливе шляхом здійснення так званої «релігійної революції людини». З цього приводу визначний соціолог-марксист Сюдзі Акідзава пише: «В основі ідеології «Сока гаккай» — «Комейто», що проповідують не класову боротьбу, а передусім, «революцію людини», лежать ідеї про кризу людини в сучасну епоху, про відчуження людини, про подолання цього відчуження шляхом релігійної революції людини». Проте, говорячи про відчуження людини і разом з тим ігноруючи марксистську інтерпретацію його причин, ідеологи «Сока гаккай» судять про нього з ненаукових, ідеалістичних позицій, розглядають його як духовне явище, а тому і вихід вбачають не в соціальній революції експлуатованих мас, а в «революції людської душі», об'єктивно, тим самим, граючи на руку капіталістам.

Ідеї «Сока гаккай» мають багато спільного, зокрема, з концепціями



екзистенціалістів. І в цьому нема нічого дивного, бо філософія екзистенціалізму за своєю природою веде до теїзму і в певному розумінні переростає в нього. Не випадково сьогодні екзистенціалізм називають витонченою «релігією нашого століття». Водночас зближення і злиття буддистської догматики з ідеями екзистенціалізму свідчить про інтенсивний процес «модернізації» буддизму, а по суті — переосмислення і заміни його традиційних понять новим змістом у дусі екзистенціалізму, теорії масового суспільства, філософії життя, тобто в дусі концепцій, теорій, поглядів, характерних для сучасної буржуазної ідеології. На посилення цієї тенденції останнім часом указують і японські вчені-матеріалісти: в науковій літературі з'явилися дослідження про кризу і деградацію буддистського світогляду, «екзистенціалізацію» буддизму і т. п.

Політична програма «Сока гаккай» дуже розпливчата. Деякі з її численних вимог і закликів мають, на перший погляд, прогресивний характер. У програмних документах і

заявах на перший план висувуються болючі політичні проблеми, що хвилюють широкі верстви трудящих. Ідеологи «Сока гаккай» і «Комейто» намагаються всіма засобами узгодити свої ідейні принципи з повсякденною боротьбою мас. Їхні виступи за скасування прибуткового податку з трудящих, за зменшення оподаткування селян та дрібних підприємців, за здійснення справедливої системи соціального страхування, розв'язання житлової кризи справляють неабиякий вплив на простих японців. Популярність організації приносить і критика політичної корупції, викриття бюрократизму урядової адміністрації. Не менш важливі й зовнішньополітичні програмні настанови, що передбачають заборону виробництва, випробування і використання ядерної зброї, боротьбу за ліквідацію американських військових баз в Японії і т. п. Однак, висувуючи ці вимоги, програмні документи «Сока гаккай» і «Комейто» не розкривають справжніх причин тих пороків і вад, на боротьбу з якими вони закликають, не роз'яснюють масам справжньої причини всіх бід

сучасного японського суспільства — капіталістичних виробничих відносин, системи експлуатації людини людиною. В політичних документах «Сока гаккай» є чимало відверто антикомуністичних настанов, вони заперечують, зокрема, марксистське вчення про розвиток суспільства, марксистсько-ленінську теорію класової боротьби, підмінюючи її заявленнями твердженнями про зміну класової структури сучасного японського суспільства, про перетворення пролетаріату на так званий «середній клас». Тим самим зовні гостра критика окремих аспектів капіталістичного ладу на ділі обертається апологетикою та ідеологічним виправданням капіталізму.

Політичну програму «Сока гаккай» характеризує не лише її реформістська суть, але й украй непослідовний, суперечливий її характер. Поряд із згаданими вище прогресивними вимогами демократичних реформ, ліквідації військово-політичної залежності від США, розвитку руху за мир і т. п., у програмних документах «Сока гаккай» є чимало антидемократичних, націоналістичних моментів. Зокрема, під фальшивим гаслом «буддійської демократії» взято курс на відродження старих реакційних традицій, навіть на відновлення колишнього статусу імператорського дому. Поєднання націоналістичних прагнень з псевдо-соціалістичною фразеологією є симптомом переростання «Сока гаккай» в організацію ультра націоналістичного типу.

Непослідовний характер політичної програми цієї організації позначається, природно, на її практичній діяльності, орієнтованій то на підтримку демократичних сил, то на спілкування з табором реакції. Такі вагання її керівництва підривають його авторитет і водночас відкривають можливість демократичним силам впливати на політику «Сока гаккай».

Проте «Сока гаккай» за допомо-

гою добре налагодженого пропагандистського апарату все ще інтенсивно впливає на широкі маси несвідомих людей, і цей вплив, так само як активне втручання в політику, успіхи на муніципальних та парламентських виборах, викликають серйозне занепокоєння різних політичних партій Японії. Правляча ліберально-демократична партія та буржуазні угруповання, що її підтримують, вбачають у «Сока гаккай» небезпечного конкурента в боротьбі за владу. Як видно з повідомлень японської преси, прогресивним організаціям Японії і профспілковому рухові теж доводиться зважати на цього незвичного супротивника, його ідеологію та методи боротьби. Що ж до ролі «Сока гаккай» у релігійному русі Японії, то вона зросла настільки, що змушує різні товариства й організації об'єднуватись для протидії. У боротьбі проти «Сока гаккай» беруть активну участь інші буддистські об'єднання. Парадоксально, що останні нерідко опиняються на спільній платформі з представниками іншої віри (синтоїстами, християнами) проти своїх, здавалося б, одновірців-буддистів.

Чимало прогресивних дослідників японської дійсності гадають, що «Сока гаккай» ще не виявила остаточно свого соціального обличчя, не розкрила повністю своєї політичної ролі. І це, звичайно, справедливо. Чи зважиться «Сока гаккай» під тиском мас на дійову підтримку прогресивних сил країни в їх боротьбі за демократичні перетворення в Японії, чи в цій організації візьмуть гору реакційні націоналістичні елементи — покаже майбутнє. Та як би там не було, аналіз усієї діяльності «Сока гаккай», її соціальної бази, ідеології і повсякденної практики дає підстави вже сьогодні зробити висновок, що це не стільки релігійна організація, скільки політичний рух, породжений сучасними умовами японської дійсності.



СЕЛО АБРИКОСОВЕ.
ШВЕЙЦАРІЯ ЗБЛИЗЬКА.
ГЕНОЦИД У ПУСТЕЛІ.

ПАНОРАМА „ВСЕСВІТУ“

Село Абрикосове

Внаслідок успішного наступу Визвольної армії провінція Куангчі (Південний В'єтнам) майже повністю визволена. Орган ЦК ПТВ газета «Нянзан» смістила репортаж свого кореспондента з села Абрикосового (по-в'єтнамському — Май), який ми подаємо нижче.

На щойно визволеній території в Республіці Південний В'єтнам можна скрізь натрапити на села, сім'ї та окремих людей, яких кліка Тхієу називала «комуністичними селами», «родами в'єтконгівців», «червоними заколотниками». Населення повинне було на власні гроші купувати колючий дріт, щоб у 6—8 рядів обнести ним усе село і кожну окрему хату. Поміж рядами дроту встановлювалися автоматичні міни. З настанням темноти села лежали немов вимерлі: світити в хатах заборонялося. Виходити за поріг небезпечно — можна було підірватися на міні. Вночі по селу ходили озброєні патрулі. Зачувши голоси, стріляли без попередження. О восьмій ранку ворота села відкривалися — можна йти працювати, о четвертій дня зачинялися.

Кожна сім'я мала книжку в чорній обкладинці. В ній були записані всі члени сім'ї, а ті, що залишилися у визволених районах, записувалися спеціальним чорнилом, проти їхніх імен ставили червоні печатки. Якщо в книзі налічувалося три або більше червоних печаток, господар мав носити на грудях чорну металеву табличку з написом білими літерами: «Родина в'єтконгівців». Люди з такими табличками двічі на тиждень відмі-

чалися у маріонеткових властей общини і щомісяця приходили до поліції куану (адміністративно-територіальна одиниця) за новим посвідченням. Мешканцям «комуністичних сіл» продавали рису тільки на один день по ціні, наполовину вищій від звичайної.

І от ми в селі Абрикосовому — одному з «комуністичних сіл» району Куа. Вісім рядів колючого дроту вже іржавіють на купах. Обабіч головної вулиці туляться одна до одної приземкуваті хати під залізним дахом — схожі на довгі ряди кооперативних хлівів у нас на Півночі. Всередині жарко, задушливо.

Абрикосове визволили лише два дні тому. Ненависні прапори, плакати, заклики, огорожі, блокпости, катівні — змело немов ураганом. Залишилися тільки таблички на грудях літніх людей: «Родина в'єтконгівців» та велика на сільських воротах: «Комуністичне село».

— Хоч нам довелося зазнати чимало лиха через ці таблички, але ми пишаємося ними, — каже Ві, командир самооборони визволеної общини.

Ворог нещодавно катував наших сивих матерів і батьків, коханих і дітей,



Бійці Народної армії визволяють все нові й нові населені пункти в Південному В'єтнамі.

вішав на шиї таблички як ганьбу, а вони носили їх як святиню, як свідоцтво своєї душевної краси. Сам факт створення таких «комуністичних сіл» уже був поразкою для ворога.

Секретар парткому общини товариш Ву сказав:

— У селі Абрикосовім мешкає тисяча триста чоловік. А щоб утримувати його в стані «умиротворення» знадобилося вісім тисяч солдатів. Ворог закатавав, забив, знищив понад триста селян. Чонг, начальник поліції, так інструктував своїх підлеглих: «Населення комуністичних сіл не має жодних гарантованих законом прав. У разі опору стріляйте на місці». Вагітних жінок Лам, Лон, Куєн, Ба та інших — дружин партійних працівників, активістів і партизанів — заарештували і люто, безжалісно закатували.

А скільки дітей народилося на цементі в'є-ро-жих катівень!..

Приводом для арешту Доан, дружини партійного працівника, стала її вагітність. Років зо два тому її чоловіка, товариша Б., підпілля направило в рідне село. Доан викопала в хаті льох і сховала його там. Коли вона завагітніла, Чонг викликав її на допит:

— Ти ж засвідчила, що твій чоловік зник, а сама завагітніла. Тепер, серденько, не відкрутишся! Кажі, де твій чоловік! Говори, коли хочеш жити!

Доан спокійно відповіла:

— Мені вже за тридцять, чоловік пішов і як у воду впав, хто його знає, де він є і чи повернеться до мене. Я повинна потурбуватися про свою старість. А ви одразу з погрозами. Коли вам достоту відомо, що він повернувся, ловіть, одержите за нього нагороду!

Чонг мусив відпустити молодицю. Односільчани були захоплені її кмітливстю й мужністю.

Я прийшов до Доан саме коли її чоловік завітав додому. Він носив дитину по хаті і

промовляв до неї: «Ти ж моє в'єтконоженятко! Ти ж мій сміливчику!» Перевівши на жінку погляд, сповнений ніжності, товариш Б. сказав:

— Вони, бідолашні, настраждалися тут, але тепер тому Чонгові край.

— Яким це краєм надумав ти наділяти когось? — спитала Доан.

— Не когось, а відомого тобі Чонга, — засміявся Б.— Таким краєм, який давно плаче за ним.

Ми всі весело засміялися, а мале, якому ще й року не було, і собі закинуло голівку та роззявило ротика, показуючи два зубики, мов дві зернинки рису.

Два зубики, а йому вже майже рік! Але ж жінок Абрикосового три тисячі разів кидали в тюрми, піддавали тортурам, то які ж у них мають народжуватися діти!

Наприкінці 1971 року ворог вирішив запровадити сільську владу. Не знайшовши нікого в Абрикосовому, привезли старосту аж із Камло. Звали того запроданця Нгуєн Ван Ти. Він спробував напучувати:

— Народ схожий на шмат розжареного заліза, його кидають на ковадло і б'ють молотами. Захочуть, викують кругле, захочуть — квадратне. Обміркують це як слід і живіть собі тихо-мирно, щоб потім не нарікати, буцімто вас не попереджали.

Підвівся старий Дон:

— Пан староста правильно говорить. Мешканці нашого села справді як шмат розжареного заліза на ковадлі, у панів є й молоти, є й кліщі, вони щосили б'ють по нас, намагаючись надати бажаної форми. Але моя сім'я ковалює вже три покоління, я з досвіду знаю, що чим більше б'єш, тим більше виділяється шлаку, тим пружнішою стає криця. Коли вона вже не кругла і не квадратна, з неї виковують ножі. Різакі. Отож гатіть по розжареному залізу, тоді знатимете, де криця, а де шлак!

Зрозумівши, куди гне старий, присутні дружно засміялися.

Відтоді, куди б не пішов староста, скрізь чув: «Криця буде крицею, шлак шлаком!..»

Село кілька разів переплановували, порозбивали сім'ї. Зібрали групу реакціонерів, намагалися втягти до неї інших. Та люди одразу викрили ту групу, партизани таємно пробиралися до реакціонерів додому, залишали їм попередження революцій-

Посмішка переможців.



На визволених територіях налагоджується нормальне трудове життя.



ного комітету. Революційна база не тільки збереглася, але й розширювалася, міцніла.

Старі жінки, молодиці, дівчата, цілі сім'ї — як Хiongи, Кхіні, Кані — самовіддано працювали заради загальної справи, ризикуючи життям переховували підпільників. Як не підкопувався ворог, скільки не засилав шпигунів, вистежував, обшукував, допитував, катував — так і не виявив ані запасів рису для партизанів, ані сховищ підпільників.

Нещодавно ворог проводив мобілізацію до армії. Цілий батальйон з танками і бронемашинами оточив Абрикосове. У селі справді було чимало хлопців призовного віку, але раптом вони невідомо куди зникли. Заарештували їх родини, почали допитувати.

Коли Визвольна армія розгромила сусідні бази Донгтоан, Танлам, Даумау, Вайшон, партизани Абрикосового нанесли блискавичний удар по охороні біля воріт села, знищили й забрали в полон 30 чоловік.

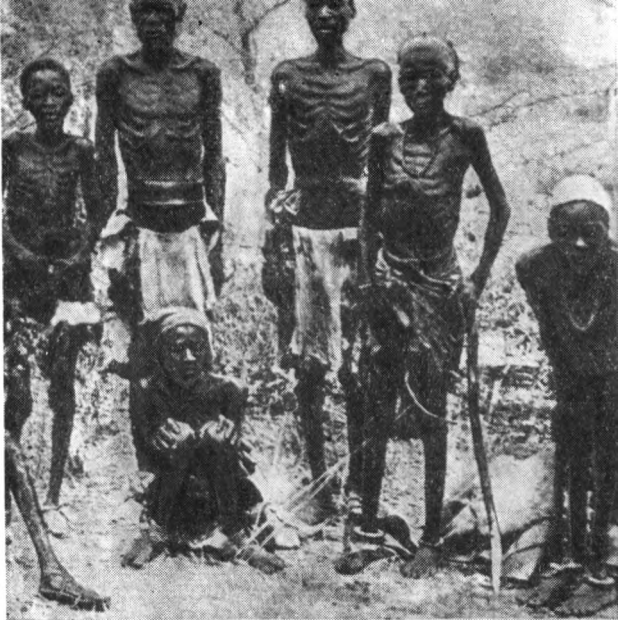
Прапор визволення замайорів на воротах і скрізь по селу. Ворог утівав, не тямлячи себе. Мешканці Абрикосового висипали на вулицю, переймали кожного солдата, намагаючись пояснити політику Національного фронту визволення Південного В'єтнаму, агітуючи переходити на бік народу.

...Вранці 3 квітня через Абрикосове проходили колони піхоти й танки Визвольної армії. Матуся Нга разом з усіма вітала бійців і раптом побачила свого сина Чая. Припала йому до грудей, залилася сльозами щастя. Чай ніжно пригортав матір, глядів її скроні, схвилювано шепотів:

— Мамо, ви стільки витерпіли заради своїх дітей, заради революції. Зараз рідне село вже визволене, але ворога ще не знескоджено, він ще там, попереду, і я мушу йти туди. Не тужіть, мамо, не треба. Настане день перемоги, і тоді вже я повернуся назавжди.

Матуся Нга ще раз пригорнула сина до серця і благословила в дорогу.

Переклад з в'єтнамської



Люди з племені гереро, загнані колонізаторами в глибоку пустелю, вмирали від голоду і спраги. Унікальне фото, зроблене німецьким офіцером.

ГЕНОЦИД У ПУСТЕЛІ

У підручниках історії ви не знайдете жодного слова про описані нижче трагічні події. Довгі роки рапорти про ці факти старанно приховувалися від світу в сейфах і таємних архівах. І лише нещодавно до них був відкритий доступ. Англійський тижневик «Санді таймс мегезін» вмістив нарис «Геноцид у пустелі» під рубрикою «Неофіційна історія XX століття». Передруковуємо його з незначними скороченнями.

Тоді ще не знали цього слова, яке виникло в сорокових роках нашого століття для точної характеристики гітлерівських злочинів. Тоді, на зламі двох сторіч, в Європі не знали про те, що відбувається в далекій південно-західній Африці. Було відомо тільки, що посланець Німецької імперії Герінг, привіз із того далекого краю золоту. Та згодом виявилося, що його пошили в дурні.

Доктор Генріх Герінг, батько засудженого в Нюрнберзі на смерть військового злочинця Германа Герінга, дев'яносто років тому був губернатором першої колонії кайзерівської Німеччини — вузь-

кої смуги землі на західному узбережжі південної частини Африки. Губернатор страждав від того, що в Берліні мало хто цікавиться його колонією, вважаючи її безперспективним краєм. Тому радості його не було меж, коли якийсь німецький колоніст приніс уламок скелі, знайдений начебто на узбережжі; уламок весь іскрився золотом. На думку губернатора, це була явна ознака, що колонія багата на золото. Він купив знахідку за великі гроші й особисто відвіз до Берліна. Проте експерти встановили, що золоті піщинки забито в камінь за допомогою пострілу з рушниці.

Колоніст, який обдурив

губернатора, не був першим шахраєм на землі південно-західної Африки. За кілька років до нього сюди прибув купець з Гамбурга Лейдеріц, він купив у вождя племені нама багатокілометрову смугу узбережжя «завширшки в 20 миль», віддавши за неї 260 рушниць і понад тисячу англійських фунтів. Плем'я нама вже мало раніше справи з прибулими європейцями, і вождь знав, чому дорівнює миля. Продав землю з легким серцем, оскільки плем'я мешкало трохи далі від узбережжя і доступ до моря його не хвилював. Проте вождь не знав, що Лейдеріц записав у контракті ширину закупленої смуги не в англійських милях, а в німецьких, чотверо довших. В 1884 році плем'я нама зрозуміло, що шахрайський контракт позбавляє їх власних земель. Та вже було пізно. До узбережжя пристали кораблі з першими загонами німецьких солдатів, а Лейдеріц вже був не гамбурзьким купцем, а офіційним представником імперії, якого незабаром заступив губернатор Герінг.

За рік німці уклали подібний договір про купівлю землі з вождем племені гереро, північного сусіди нама. Лейдеріц підписує з ними «договір про захист», котрий гереро, що воюють з народністю нама, розуміють як опору проти ворогів. Німці ж вбачають у ньому нагоду для захоплення нових територій.

В південній Африці з'являється величезна кількість німецьких колоністів. Вони захоплюють оброблювані землі й пасовиська, силою відбирають у підкорених племен худю-

бу. В 1902 році кількасот білих прибульців володіли майже 45 тисячами голів худоби. Вожді обох племен зрозуміли, що, шукаючи в німців захисту одне від одного, вони втралили і землю, і худобу, і волю. Відчайдушні негри, мешканці одного з селищ нама, повстали. Губернатор Герінг видав наказ придушити бунт силою.

1893 року доходить до першої карної експедиції. Німецькі солдати одержують наказ стріляти без попередження. Загін заходить в селище, де немає жодного чоловіка. Всі втекли, злякавшись кількисної переваги білих. Зашилися тільки старі, жінки й діти, — нама вважали, що їм нічого не загрожує, бо воїни «дикого» племені не вбивали беззахисних. Та коли загін «цивілізованих» європейців» покинув село, там залишилися 78 трупів жінок і дітей.

Наступні роки принесли ще кілька десятків таких каральних акцій, після чого обидва племені припинили опір. «Це безвольні, покірні вівці, — казали про них колоністи, — які розуміють лише мову палиці». Отож повстання гереро 1904 року виявилось для німців несподіваним. Але гереро не вдарили зненацька, а оголосили білим війну і повернули собі загарбану територію, відібрали награвану худобу.

Через шість місяців до африканського узбережжя прибули німецькі пароплави з новими численними військовими загонами. Командував ними генерал фон Тротха, який уславився винищенням народності вагеге, войовничого племені, що жило на території пізнішої англійської колонії Танганьїки.

2 жовтня 1904 року він надіслав ультиматум вождеві гереро. Представник

кількох тисяч білих прибульців, перший з яких ступив сюди лише 20 років до того, вимагав від 80-тисячної народності, що жила тут з давніх-давен, покинути свої землі. «Всі гереро, — писав фон Тротха, — мусять залишити країну. Хто відмовиться — дістане удар, після якого не встане. Я застрелю кожного гереро, котрий залишиться по цей бік німецького кордону. Не щадитиму жінок і дітей. Не братиму полонених».

Зміст ультиматиму лишався для світу таємницею, так само як і докладний опис акції фізичного винищення, що почалася слідом за ним. Ось як розгорталися події, згідно з виявленими недавно документами.

Всупереч пересторогам наступника Генріха Герінга, губернатора Лейтвайна (він вважав, що репресії тільки посилять опір гереро), фон Тротха взявся до реалізації оголошених в ультиматумі заходів. Гереро зробили помилку. Вони зібрали всіх воїнів, майже все плем'я на узгір'ї, яке німецькі географи називали Ватерберг. Фон Тротха оточив групу і вирішив чекати. Він знав, що не матиме шансів на перемогу, коли вдарить прямо, через те обрав маневр надійніший і в стократ жорстокіший. Він просто чекав, поки неграм не стане води й їжі, поки вони почнуть гинути від спраги й голоду, поки самі не потраплять йому до рук. «Вони мусять загинути в піщаній пустелі, — писав фон Тротха до губернатора Лейтвайна. — Гереро будуть терті з лиця землі. Нещадний терор стосовно кожного гереро триватиме доти, доки я тут. Це плем'я не має права на життя».

Фон Тротха оточив плем'я з півночі, заходу і півдня, залишаючи єдиний шлях для відступу на схід,

у бік безводної пустелі. Біля нечисленних криниць виставив озброєні пости. Десятки тисяч негрів рушили на схід, гнані німецькими загарбниками, але тільки 1200 з них досягли британської колонії Бечуана. Тисячі трупів лишилися в пісках. Незначна кількість втекла на північ, на землі племені овамбо. Частина потрапила в німецьку неволю, і мало хто вижив. Фон Тротха розстрілював усіх на місці. На початку 1905 року для них почали організовувати концентраційні табори. У березні того ж року в таборах було 4 тисячі полонених, а через сім місяців — вже 10 тисяч. З-поміж 15 тисяч гереро, зареєстрованих у таборах, 45 процентів померли «природною» смертю. 1904 року гереро налічувалося 80 тисяч, а 1911 живими лишилися, за офіційним переписом, 15 300 чоловік.

Трохи ласкавіша доля спіткала плем'я нама, вожді якого уникали помилок гереро, не дали оточити себе і атакували німців зненацька, малими загонами. Їхні ватажки показали неабиякі військові здібності і завдали колосальним великим втратам 1906 року німці зібрали 15 тисяч солдатів для війни проти нама. Озброєні луками негри не мали шансів на перемогу. В 1904 році їх налічувалося 20 тисяч, в 1911 залишилася половина.

Таким був фінал першої в нашому столітті акції геноциду. Цим розпочалося двадцяте століття для багатостраждального краю, який після періоду кривавої німецької колонізації став (після першої світової війни) підмандатною територією Ліги Націй, а нині, несправедливо загарбаний Південно-Африканською Республікою, терпить від расистської політики апартеїду.



Швейцарські Альпи в районі гірської долини Бреґалія.

ШВЕЙЦАРІЯ

ЗБЛИЗЬКА

У туристичних путівниках невеличку Швейцарію, яка заховалася за сніговими шпильми Альп, часто називають «годинниковою майстернею світу», «райським куточком на землі», «міжнародним сейфом», «країною готелів і туристів».

Коли я їхав сюди у складі делегації радянських журналістів, між іншим, першої за повоєнні роки, мені здавалося, що все тут буде більш-менш звичне і ніщо не зможе особливо здивувати.

З численних довідників і енциклопедій я дізнався, що Швейцарія посідає територію в 41 288 квадратних кілометрів (пів-Австрії), причому понад чверть цієї площі становлять гори, льодовики, 1500 озер і 13 тисяч штучних водоймищ. Звідси беруть початок чотири найбільші річки Європи — Рейн, Рона, По і Дунай. Тут споруджено 5 тисяч мостів і 600 тунелів, серед яких — три завдовжки від 15 до 20 кілометрів.

З-поміж 6270 тисяч жителів країни 69 процентів розмовляють німецькою мовою, 18 — французькою, 12 — італійською, 1 — старовинною ретороманською. 53 проценти — протестанти і 46 — католики.

В містах проживає 57,6 процента населення, однак в сільському господарстві, яке виробляє третину необхідних продуктів харчування, зайнятий лише один з десяти швейцарців.

Ці цифри — прості й зрозумілі.

Але є й такі, над якими доводиться добре поміркувати. Так, країна складається з 25 кантонів. Кожний з них має свої конституцію, суд, кодекси і закони, податкову систему, парламент і уряд. У Швейцарії і поза її межами можна почути, що саме це, мовляв, і створює широкі можливості для демократії. Проте насправді така децентралізація має і серйозні вади.

Візьмімо, приміром, шкільну освіту. В кожному кантоні свої власні навчальні програми, свої строки початку учбового року, своя тривалість обов'язкового

навчання. Загальна кількість обов'язкових підручників у країні становить більше 1000. Ось чому школяр в разі, коли його батьки переселяються до іншого кантону, потрапляє, як правило, в число другорічників.

А хіба не викликає подив, що тільки в 1971 році швейцарські жінки, яких у країні більше, ніж чоловіків, дістали нарешті виборчі права! Зараз, до речі, вони мають в парламенті 12 місць.

І ще раз про «демократію». Відомий професор-історик з Цюриха Марсель Бек твердить, що «насправді народ у нас не має слова, бо він нічого не може змінити...» А хто ж тоді є справжнім господарем! Можливо, на це дасть якусь відповідь така офіційна до-

відка: в Швейцарії 1400 мільйонерів володіють 25 процентами всіх багатств. 2 проценти населення одержують 35 процентів національного доходу.

Швейцарія — нейтральна країна. В той же час на воєнні потреби вона чомусь витрачає понад чверть національного бюджету. Згідно з законом про загальну військову повинність, кожен військовозобов'язаний мусить відслужити в армії протягом 30 років 364 дні: 17 тижнів у школі рекрутів, куди вступає одразу ж після того, як йому виповниться 20 років, і потім по 2—3 тижні на щорічних зборах. Військову форму, зброю і патрони він зберігає в себе вдома. До 42 років повинен регулярно ходити в тир і робити певну кількість пострілів. Інваліди повинні сплачувати податок за звільнення від військової служби.

Панорама Женеви.



Таємниці альпійських сейфів

— Ви все ж таки обережніше ступайте, колеги, адже у вас під ногами чистісіньке золото, — якось цілком серйозно попередив нас під час прогулянки по Бангофштрассе в Цюріху один із швейцарських журналістів. А, побачивши наші здивовані обличчя, пояснив: — Кожен квадратний метр землі в районі цієї респектабельної вулиці зараз коштує 45 тисяч франків, або майже 12 тисяч доларів. Коли ж перевести гроші в золото, вийде досить ваговитий зливok — близько 10 кілограмів. А ціни на землю ростуть і ростуть...

Свій початок ця порівняно невеличка вулиця бере від монументального — одного з найбільших в Європі — залізничного вокзалу й закінчується на березі мальовничого Цюріхського озера. По обидва її боки тягнуться чимось схожі один на одного солідні, складені з масивного каменю і подекуди прикрашені скульптурою сірі чотири- і п'ятиповерхові будинки з магазинами на нижніх поверхах. Тут все якось давить своєю стаченістю і ситим достатком.

Таких вулиць у Цюріху чимало. І все ж тільки Бангофштрассе відома в усьому світі. Її завжди згадують поряд з нью-йорським Уолл-стрітом і лондонським Сіті. Бо саме тут міститься головна резиденція швейцарських банкірів, яких за багатство і потайність називають «цюріхськими гномами».

Найбільші банківські об'єднання, так звана «велика трійця»: «Спілка швейцарських банків», «Товариство швейцарського банку» і «Швейцарський кредит» зосередили в своїх руках майже 86,5 мільярда франків (понад 22 мільярди доларів), що дорівнює вартості валового національного продукту Швейцарії.

Всього ж в країні нараховується понад 4500 банків. Вже майже 200 років широкою рікою пливуть сюди цілі багатства самодержавних монархів і некоронованих королів «великого бізнесу» аристократів і диктаторів різних мастей, міжнародних авантюристів і босів гангстерських трестів...

Швейцарці оберігають свої національні традиції.

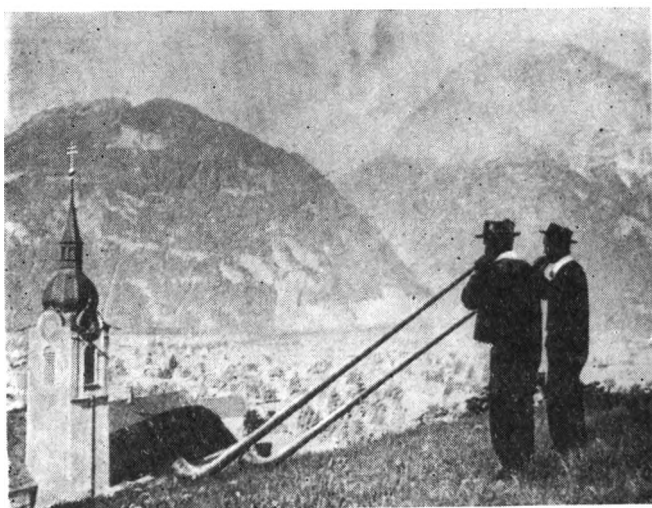


Жінка в національному вбранні.

Від сейфів великих акціонерних банків, які отаборилися на Бангофштрассе, простяглися невидимі нитки грошових трубопроводів у різні куточки нашої планети. За розміром своїх щорічних капіталовкладень в економіку Франції, Італії, ФРН й Іспанії Швейцарія вийшла на друге місце після Сполучених Штатів. Те саме слід сказати про Японію, в економіку якої «цюріхські гноми» перекачали понад мільярд доларів. Загальна ж сума закордонних капіталовкладень маленької Швейцарії перевищує 5 мільярдів доларів.

На Бангофштрассе розмістились також контори великих страхових компаній. В багатьох випадках, коли десь потоне корабель, розіб'ється літак, станеться землетрус або пронесеться нищівний тайфун, гроші виплачують саме страхові компанії з Швейцарії. Та сума внесків значно перевищує видатки. Чистий прибуток цих компаній досягає щороку близько 100 мільйонів доларів.

В Швейцарії навіть відзначають «День банкіра». Такого свята немає в жодній іншій країні. Правда, в цей



день не влаштовують карнавалів і маніфестацій. Адже фінансовий світ не любить пишної реклами, він воліє залишатися в тіні.

Годинники, верстати і... гармати

Досконалі машини і прилади, електротехнічні вироби, всесвітньовідомі годинники, хімічні, текстильні, фармацевтичні і продовольчі товари — саме вони (до речі, в переважній більшості своїй виготовлені з імпоротної сировини) завоювали Швейцарії широку популярність на п'яти континентах земної кулі. Як відзначав у своїй книзі англійський торговий консул Холлідей, «Швейцарія — країна фахівців, що виробляють високоякісну продукцію і зайняті вишукуванням нових ідей, поки старі реалізуються іншими промисловими країнами в масовому масштабі».

В 1692 році молодий коваль Даніель Жан-Рішар заснував невеличку майстерню в долині Локль, що в горах Юра на північному заході країни, і зібрав там перший годинник. Так було покладено початок швейцарській годинниковій промисловості. Серед 90 тисяч робітників і службовців, які працюють сьогодні більш як на 2100 великих і малих годинникових підприємствах, а також у науководослідних інститутах, можна зустріти фахівців з найрізноманітніших галузей науки і техніки. І це не дивно. Адже серед 53 мільйонів годинників, які випускаються тут, є наручні й кишенькові будильники, автоматичні годинники з календарем і покажчиком днів тижня, електронні, кварцові, атомні, годинники для громадського користування, прилади точного часу, в тому числі й такі, які працюють з відхи-

ленням лише в тисячні частки секунди на рік. На Швейцарію нині припадає три чверті світового експорту годинників і механізмів, з кожних 100 виготовлених тут годинників 95 йде за кордон.

В самій Швейцарії годинники переслідують вас на кожному кроці. Ними заповнені вітрини магазинів і готелів. Вони дивляться зі сторінок газет і журналів, туристичних довідників й проспектів. Вночі їх набридливо рекомендують купити неонові реклами.

Однак перше місце в швейцарському експорті належить продукції машинобудування, чотири п'ятих якої вивозиться за кордон.

З прецизійним устаткуванням швейцарської фірми

«Мікрон» я вперше познайомився в Києві на виставці «Інтералмаз-71». А ось, як воно виготовляється, побачив уже при відвіданні головного підприємства фірми в місті Б'єнн. «Наш девіз невелика кількість і висока точність, — з гордістю підкреслив технічний директор заводу Вебер, показуючи різноманітне устаткування для верстатобудування, годинникових і автомобільних заводів. — Багато з наших верстатів працюють з точністю до однієї тисячної частки міліметра».

Високу якість устаткування забезпечують сучасні точні машини і контрольно-вимірвальні прилади, належна організація праці і, звичайно, висококваліфіковані фахівці.

Дирекція фірми дбає і про збереження так званого «класового миру» на підприємствах, адже від цього теж залежить якість і своє-

Зимовий вечір у Берні.



часне виконання замовлень. В одному з цехів нам на очі потрапило кілька невеличких плакатів, що розповідали про історію з двома ослами. Спочатку тварини з апетитом дивляться кожен на свою купу сіна. Потім вони намагаються дотягнутися до сіна, але заважає мотузка, яка міцно зв'язує їх. Знесилені, голодні, вони сідають поруч і починають міркувати, потім разом з'їдають одну купу сіна, а за нею — другу. Ось таким, на думку авторів плаката, повинне бути співробітництво між підприємцями і робітниками. Всі вони, мовляв, зв'язані однією мотузкою — виробництвом, і тому найкраще йти в спільній упряжці. Шкода тільки, що автори цього угодовського плаката не показали, в чий кишеньку йде додаткова вартість, створювана аж ніяк не підприємцями, а робітниками.

Нам показали також верстати, обладнані алмазними шліфувальними кругами, виготовленими в Радянському Союзі, і підкреслили, що вони за своєю якістю значно кращі за американські, західнонімецькі та бельгійські.

В свою чергу фірма «Мікрон» постачає добре устаткування для нашої країни.

— Ми маємо ділові зв'язки з СРСР з шістдесятого року, — розповів представник дирекції. — Співробітники фірми три-чотири рази на рік їздять до Москви для продовження взаємовигідних контактів. Нам дуже б хотілося, щоб вони розширилися й міцніли.

Та Швейцарія відома не одними лише годинниками й верстатами. Парові турбіни й електровози, друкарські машини й оптичні прилади, електротехнічне й медичне устаткування — все це також виробляється тут і має широкий попит у зарубіжних країнах.

Одним з найбільших у світі концернів виробництва продовольчих товарів є швейцарський «Нестле».

Знаменита Вангофштраسه, кожен квадратний метр якої коштує 45 тисяч франків

Шоколад, молоко, вершки, сир та інші продукти з маркою «Зроблено в Швейцарії», я зустрічав на прилавках магазинів навіть в Таїланді та Лаосі.

А тепер ще про одну дуже прибуткову галузь швейцарського експорту, про яку, правда, не згадують довідники й рекламні проспекти.

...Вздовж берега Цюрихського озера в районі Цумікон просто серед лісу розташувались розкішні вілли. Тут можна побачити акуратні майданчики для гри в гольф і поло, елегантних вершників, які гарцюють на баских конях по шосе і примушують гальмувати автомашини...

У районі Цумікон живуть люди, достатки яких обчислюються багатьма мільйонами і навіть мільярдами франків. Серед них чи не одне з перших місць належить родині Бюрле, власниці всесвітньовідомого концерну зброї «Ерлікон-Бюрле». Майже з 80-ти його заводів в різні кінці світу йдуть танки, військові літаки, ракети й радіолокаційні



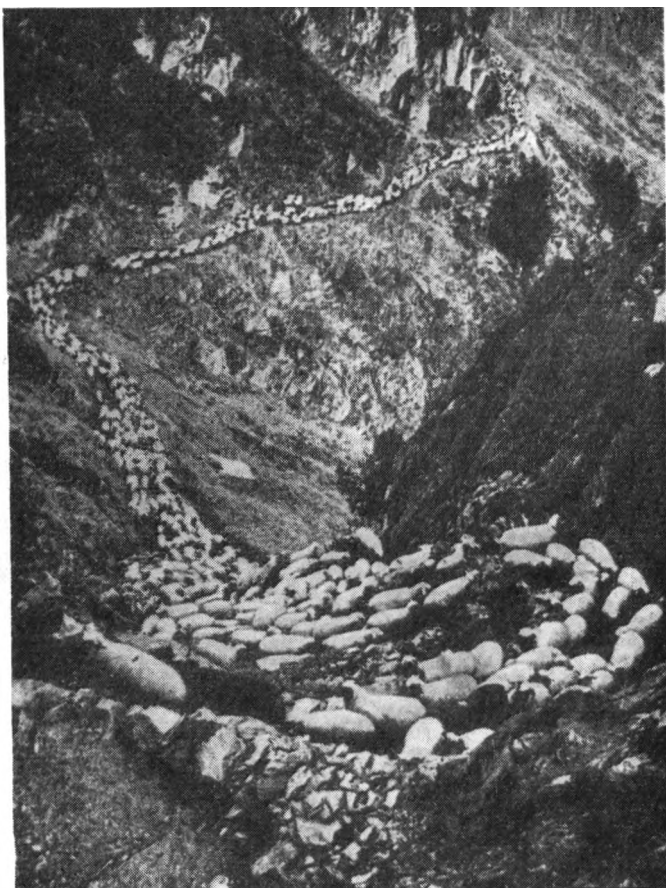
установки, гармати й міномети. Концерн, якому також належить понад 90 фірм у зарубіжних країнах, є одним з головних постачальників зброї для НАТО. Колишня родина Бюрле заздрить всемогутньому Круппу, сьогодні вона вже обігнала його.

Кілька років тому ім'я Дітріха Бюрле — глави «Ерлікона» досить часто згадувалося на сторінках світової преси. Ще 6 пак! Один з найбагатших швейцарців, полковник генерального штабу потрапив на лаву підсудних. Його звинувачували в незаконній торгівлі зброєю і підробці відповідних документів.

Річ у тому, що в Швейцарії діє законодавство, за яким заборонено вивозити військові матеріали до країн, що перебувають в стані війни, або в райони, де існує загроза виникнення війни. А Бюрле за час з 1963 по 1968 рік продав військової техніки в Південну Родезію, Ізраїль, Грецію, Нігерію, Саудівську Аравію та інші країни на кругленьку суму в 88,7 мільйона швейцарських франків. Крім того, концерн посилав своїх інструкторів, що на місці вчили користуватися зброєю. В лютому 1972 року в Женеві по телебаченню було показано фільм, знятий в Лаосі англійськими операторами, де з документальною достовірністю підтверджувалося, що літаки «Пілатус Портер» концерну «Ерлікон» використовуються в боях проти патріотів.

Проте швейцарська Фемида не наважилася суворо покарати «бізнесмена № 1». Бюрле дістав... вісім місяців умовного ув'язнення і сплатив 20 тисяч швейцарських франків штрафу.

Нам не раз доводилося чути, що в офіційному Берні не роблять жодного кроку без попереднього погодження з так званим «передмістям». У передмісті столиці розташувалася резиденція «Швейцарської спілки торгівлі й промисловос-



Після літнього випасу в горах вівці повертаються до своїх господарів.

ті», її президента місцева преса часто називає «восьмим членом Федеральної ради», тобто восьмим міністром. До того ж президент спілки має своє постійне бюро у Федеральному Палаці, де засідає уряд і парламент.

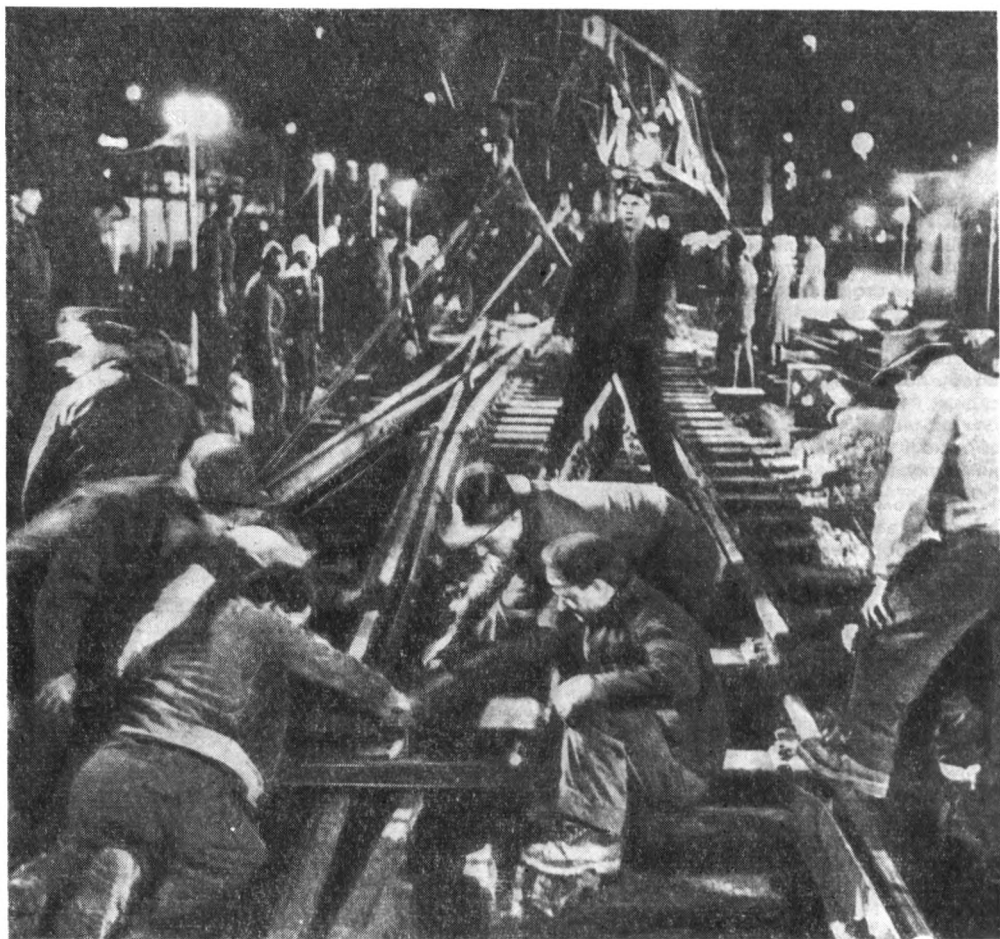
В самому парламенті теж чимало представників великого бізнесу. «114 парламентаріїв є одночасно членами адміністративних рад приватних підприємств», — підкреслювала восени 1970 року базельська газета «На-

ціональ - цайтунг». Останні вибори, які відбулися 1971 року, істотних змін не принесли. Отже, демократія демократією, а гроші понад усе.

Гості і... гості

«Швейцарія надає широкі можливості вибору всім своїм гостям, — написано в одному з численних рекламних проспектів. — У нас іноземець почувається як вдома».

Дійсно, до туристів, що приїждять сюди з різних кінців світу і залишають тут



Іноземних робітників використовують в Швейцарії на найважчих і найгірше оплачуваних роботах. На фото — італійські «гастарбайтери» ремонтують залізничну колію.

щороку понад три мільярди швейцарських франків, ставляться з великою увагою.

...Близько 8 тисяч готелів — великих і малих, ультра-модерних і стилізованих під старовину, де одночасно може розміститися чверть мільйона людей, а також 30 тисяч маленьких затишних дерев'яних будиночків «ша-

ле» і приватних пансіонатів у горах і долинах. Зручні засоби пересування — літаки, комфортабельні автобуси, швидкісні електропоїзди, автомашини будь-якої марки на прокат. Гірські залізничниці, фунікулери, канатні дороги, які дають можливість помилуватися красою Альп, 300 підйомників для аматорів лижного спорту. 122 пасажирських пароплави на 14 найбільших озерах, 250 мінеральних джерел і понад 20 модних міст-курортів. Картярські клуби, рулетка, гральні автомати різних систем і розмірів. Сила-силенна ресторанів, барів, шинків і кафе — дорогих і порівняно дешевих,

наїдки і напої на будь-який смак. Безліч магазинів і дрібних крамничок. Архітектурні пам'ятки різних епох і часів. Міжнародні музичні конкурси і фестивалі. Яскраві народні свята. Багаті колекції музеїв. І головне, чарівна природа, яку дбайливо оберігають, винятково чисте повітря...

Все це разом і приваблює до Швейцарії щороку мільйони людей різного достатку, різного соціального становища.

Правда, є й інші гості. Їх називають «гастарбайтерами». 700 тисяч іноземних робітників роблять свій внесок у національний прибуток країни і одержують

свою частку спільного доходу», — читаємо у тому ж рекламному проспекті.

Вперше ми зустрілися з цими «гостями» в Цюриху. Наприкінці робочого дня ворота 1200 місцевих підприємств випускають на вулицю натовпи людей. Серед них — чимало італійців, іспанців, греків, португальців турків.

Іноземні робітники трудяться на заводах і фабриках, споруджують будинки, служать у готелях і ресторанах, підмітають вулиці, переносять вантажі, працюють на полях. Без них швейцарській економіці було б дуже скрутно, бо вони становлять третину всіх зайнятих у промисловості і сільському господарстві.

«Гастарбайтерів» можна одразу пізнати не лише за національними ознаками, вони завжди бідно вдягнені, у них виснажені обличчя, сумні і якісь голодні очі. Нам так і не пощастило побачити веселих і щасливих

серед цих бідолах, що приїхали до Швейцарії в пошуках шматка хліба для себе і своїх сімей.

Їх використовують на найважчих, найшкідливіших і найнебезпечніших роботах, платять значно менше, ніж швейцарцям. Вони не мають права на соціальне забезпечення. Хворих або тих, хто втратив працездатність внаслідок нещасного випадку, хазяї намагаються швидше здихатися. Як правило, «гастарбайтери» туляться в старих будинках, позбавлених комунальних вигод. Їм заборонено привозити з собою сім'ї, займатися політичною або профспілковою діяльністю, організовувати мітинги, браги участь в демонстраціях. За найменший прояв невдоволення існуючими порядками «бунтівників» висилають з Швейцарії.

Якось пізно ввечері ми вирішили пройтись перед сном. Гірський курорт Давос вже спав, вулиці були

безлюдні. Раптом десь зовсім близько почулась тиха тужлива мелодія. Ми завернули за ріг і побачили на задвірках одного з модерних готелів двох італійців. Примостившись на порожньому ящику, «гастарбайтери» співали про свою гірку долю.

Сприятливі перспективи

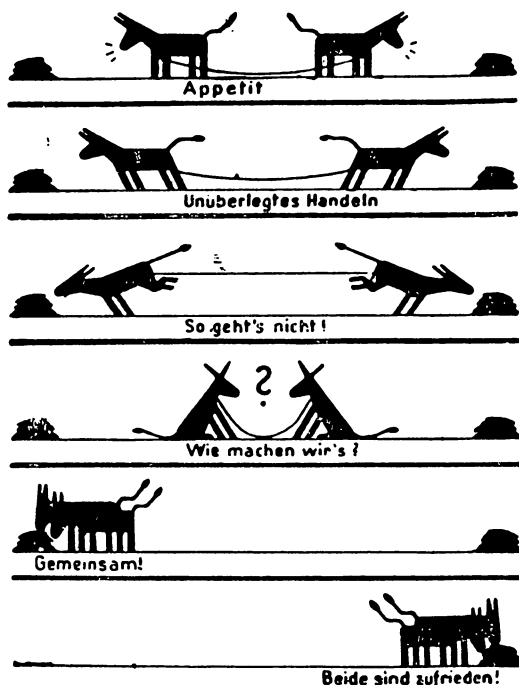
Починаючи свою розповідь про нове приміщення телецентру в Цюриху, Гвідо Фрей, один з директорів центральної телестудії Швейцарії, сказав:

— Нещодавно ми передали по телебаченню курс російської мови. І одночасно випустили в продаж підручник до нього. Тираж розійшовся миттю...

Дійсно, інтерес до нашої країни в Швейцарії — великий. Цікавляться буквально всім — новинами економічного і культурного життя, досягненнями науки і техніки, умовами праці і відпочинку радянських людей. Однак треба визнати, що переважна більшість швейцарців все ще мало знає про Радянський Союз. Довгими роками тут поширювались різні вигадки й плітки про нашу дійсність.

— На жаль, — сказав у бесіді з нами президент Швейцарської конфедерації праці Нелло Челіо, — тривалий час відносини між нашими країнами розвивались досить повільно. Чомусь вважалось, ніби не можна вести діалог і підтримувати добрі взаємини між країнами з різним соціальним ладом. Зараз ми повинні ліквідувати нашарування минулого, швидше надолужити прогаяне.

Певні зміни на краще ми побачили на власні очі. Наприклад, у бібліотеці Вищої школи економічних і соціальних наук у місті Санкт-Галені на стендах виставлені



Угодовський планет, що має продемонструвати робітникам переваги «мирного співіснування» з підприємцями.

останні номери громадсько-політичних, літературних і наукових журналів СРСР. Співробітники Давоського науково-дослідного інституту снігу і лавин у горах розповідали про свої зв'язки з радянськими вченими, з якими вони обмінюються науковою інформацією. У знаменитому музеї транспорту в Люцерні можна побачити фотографії радянських космонавтів, на кольоровому екрані космосами демонструється політ радянських космічних кораблів. «В 1973 році хочемо влаштувати тут спеціальну виставку, присвячену радянській космонавтиці», — сказав нам директор музею А. Вальдіс.

У найбільшому у Швейцарії міжнародному аеропорту Кльотен ми зустріли велику групу артистів Великого драматичного театру з Ленінграда. Вони повертали-ся додому після успішних гастролей і були задоволені гостинним прийомом. Місцева преса дала високу оцінку виступам митців з міста над Невом і висловила задоволення тим, що швейцарсько-радянські культурні відносини міцніють з року в рік.

Нам було приємно бачити на дорогах Швейцарії маленькі стрімкі «Жигулі», які в Західній Європі носять назву «Лада». Автомобілі ці здобули чималу популярність і їх охоче купують.

Торговельні відносини між Радянським Союзом і Швейцарією розвивались в повсякденний час на підставі угоди, укладеної 1948 року і переглянутої 1951. І де б ми не бували, скрізь чули поба-

жання дальшого розширення співробітництва. Особливі надії покладаються, зокрема, на виставку швейцарського машинобудування в 1973 році у Москві.

Торік у Берні успішно завершилися радянсько-швейцарські торговельні переговори. В цей же час у Брюсселі Швейцарія підписала спеціальну угоду з європейським «спільним ринком» про вільну торгівлю промисловими товарами.

— А чи не означатиме ця угода, що Швейцарія потрапить в обійми, з яких важко буде потім вирватися? — запитали ми в Раймона Пробста, одного з керівників департаменту торгівлі.

— Ні в якому разі, — категорично запевнив Пробст, — звичайно, наші головні торговельні партнери — західноєвропейські країни. Однак ми хочемо тримати відкритими двері й вікна для широкої торгівлі з усіма. До того ж ми розуміємо, що «спільний ринок» — організація не лише економічна, а й певною мірою політична. Бути її повноправним членом суперечило б нашій традиційній політиці нейтралітету.

Що ж до швейцарсько-радянських економічних відносин, — вів далі Раймон Пробст, — то у них добрі перспективи. Ваш новий п'ятирічний план передбачає дальше збільшення виробництва товарів широкого вжитку. Швейцарія могла б зробити в цю справу і свій внесок.

Для багатьох швейцарців цілком очевидно, що йдеть-

ся не лише про розширення економічного і культурного співробітництва з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами, а й про створення доброзичливого політичного клімату у відносинах між Заходом і Сходом. Од швейцарців нам не раз доводилось чути, що свій традиційний нейтралітет Швейцарія краще всього змогла б зберегти в умовах розрядки напруженості і зміцнення миру в Європі. Саме тому Швейцарія відразу підтримала ідею скликання загальноєвропейської наради з питань безпеки й співробітництва і, як підкреслив генеральний секретар політичного департаменту Швейцарії (міністерства закордонних справ), «візьме в ньому найактивнішу й конструктивну участь».



Коли дивився на Швейцарію з борту літака або вертольота, здається, ніби переглядаєш якісь гігантські яскраві листівки. Та познайомившись ближче з життям країни, починаєш розуміти, що за зовнішньою ідилією часто криються свої турботи і печалі. З плином часу ламається багато вікових традицій. Швейцарців усе більше починає хвилювати те, що робиться в інших країнах. І справді, в наш час неможливо відгородитися від бурхливого міжнародного життя навіть високими Альпами.

Валентин СРЕМЕНКО



ХАПАЙ РУШНИЦЮ, ДИТИНКО!

Америка хвора на насильство. Існування досконалих організованих гангстерських банд, зростання злочинності серед молоді, факт, що 88 процентів жителів великих міст бояться вечорами виходити на вулицю,— все це свідчить про вибух агресивності, яка прозирає крізь «нормальні» звички «висококонкурентного» суспільства США.

Нижче розповідаємо про одну з таких «звичок», в якій під машкарою узвичаєної родинної практики приховано культ насильства, що прищеплюється молоді.

Чи дозволите ви своєму десятирічному синові володіти й періодично користуватися справжньою рушницею великого калібру, тобто зброєю, один постріл з якої може звалити велику тварину, на місці вкласти людину?

В Європі таке запитання видалося б безглуздом: жоден батько, жодна мати не подарує синові чи доньці вогнепальної зброї з нагоди десятиріччя. А коли й трапиться хтось настільки безвідповідальний і вчинить щось подібне, йому на заваді стануть численні розпорядження й правила.

Однак у Сполучених Штатах справа стоїть інакше.

«Чому б не навчити наших дітей добре володіти

зброєю і який в цьому ризик?» — заявив кілька років тому один з найвпливовіших південних сенаторів. У результаті майже в усіх штатах були створені спеціальні тренувальні табори для дітей і юнацтва. Інструкторами працюють в них, звичайно, поліцейські.

Ми відвідали один з таких таборів у Сан-Хосе в Каліфорнії. Інструктор, сержант Дон Кідр — фахівець зі своєї справи: більшу частину життя він навчав стрільби новобранців у державній поліцейській школі. Недільним ранком до табору прибувають учні: кілька десят хлопчаків і дівчаток у супроводі батьків. Рівно о дев'ятій починається тренування. Загальний курс розрахований на тиждень.

Перші дві години присвячені теорії — що таке рушниця, як її розібрати, почитити й зібрати. Після короткого перепочинку починаються практичні заняття: стрільба по мішенях, визначення найвигіднішої точки прицілювання залежно від того, чи «здобич» має бути вбита, чи тільки поранена...

Нашу увагу привертає кволе й мале, як на свій вік, десятирічне хлоп'я. У «тренувальному поході» воно буквально згинається навпіл під вагою великої рушниці. Не в змозі втриматися, звертаємося до матері, місис Маргарет Морей, яка гордо спостерігає за «подвигами» сина. «Як це вона наважилася записати свого малого Річарда до такої незвичайної школи?»

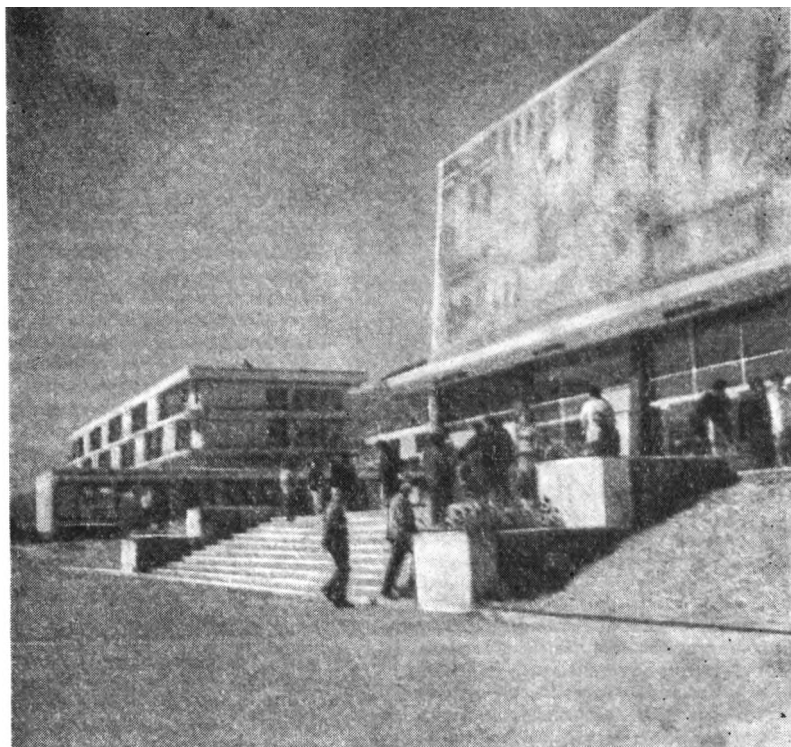
— Що ви таке кажете? Геть усі друзі мого сина ходять з батьками на полювання. Я не хочу, щоб Річард страждав на комплекс неповноцінності. До того ж чоловік тримає вдома цілу колекцію рушниць. Вони розвішані в нашому салоні, і хай скоріше син навчиться орудувати зброєю, цим можна запобігти нещасливому випадкові.

Такий аргумент висувують звичайно батьки. Їхню точку зору поділяють інструктори.

— Я пишаюсь тим, що мені довірили навчання дітей,— каже сержант Кідр.— Це дає змогу вберегти не одне молоде життя від небезпеки, яка прихована в невмінні поводитися із зброєю.

Молодь досить легко сприймає те, чого її навчають. Ми впевнилися в цьому, спостерігаючи за 14-річною Карен, що вперше прийшла до тренувального табору. Спочатку її кулі летіли в білий світ, однак після кількогодинних вправ вона вже досить часто влучала в мішень.

Роланд Х'ЮГС



Корпуси кабульського політехнічного інституту, який був збудований за допомогою радянських фахівців.

АНДЖЕЙ БІНЬКОВСЬКИЙ

РАМАЗАН

Обличчя службовців в кабульському аеропорту, які досить недбало глянули на мій паспорт і міжнародну медичну картку, були явно засмучені та виснажені. Але мені не спало на думку пов'язати це з мусульманським календарем.

Лише за кілька годин я збагнув, що гіршого часу для візиту в Афганістан не можна було й вибрати. Доволі намиливавшись строкатою картиною, яка відкривалася з вікна сучасного «Парк-готелю», я відчув, що мені холодно.

Гукнув коридорного і попросив принести електрокамін.

— Добре, сер, — відповів він. — За години дві, а може, й за годину, принесу...

— Ні, — наполягав я. — Принесіть зараз, бо я замерз.

— Сер, я — «роза». Я вже не маю сили, — прошепотів він. — Дозвольте, я щось з'їм...

На моє здивоване запитання, що це має означати, він не менш здивовано відповів:

— Сер, рамазан!..

Здалеку долинув звук гарматного пострілу. То був «топе шам», сигнал про завершення ще одного дня

посту. Після дванадцятигодинної перерви, коли заборонено їсти, пити, палити й дивитися на жінку, — можна було, нарешті, накинута на їжу. Очі «боя» радісно заблищали, він швидко вийшов.

Отже, я потрапив на рамазан, місяць великого мусульманського посту, якого в Афганістані, де мулли ще мають значний вплив, дотримуються досить суворо. Проте, якщо тисячу років тому, коли послідовники пророка кочували пустелями Аравії та Африки, рамазан міг бути корисним звичаєм, бо готував душу й тіло до частого голодування, то тепер він перетворився на справжнє лихо. Двадцять вісім днів майже цілковитої дезорганізації громадського життя! Я вирішив довідатись в адміністратора, коли скінчиться рамазан. Виявилось, він ледве доходить половини. Отже, кожного дня — протягом двох тижнів, що мені лишалось тут перебути — всі зриватимуться удосвіта з ліжка, аби поспішати, доки пролунає ранковий «топе сагар». Службовці в установах будуть заспані, знесилені, люти на цілий світ, та й працюватимуть вони тільки до чотирнадцятої. Бо під час рамазану запроваджується короткий робочий день, вже після другої службовці повертаються додому і чекають на «топе шам», який пролунає близько п'ятої вечора, щодня на хвилину раніше, і дасть їм змогу поїсти.

Іслам проник в Афганістані до всіх сфер життя. Це він позбавив жінку людських прав. Це він тринадцять років перекривав шлях до Афганістану сучасним наукам. Це він неодноразово кидав країну у вир кривавої громадянської війни.

Сьогодні слуги ісламу, що становлять майже 200-тисячну армію, яка групується довкола півтори тисячі мечетей, медресе, мавзолеїв та інших культових закла-

дів, все ще відіграють в Афганістані велику роль. Мусульманське духовництво офіційно контролює судочинство, а рада улемів, яку обирають мулли й затверджує король, здійснює нагляд за законодавством. Мулли утримують в своїх руках народну освіту, вони цензурують періодичні видання, кабульське радіомовлення, репертуар кінотеатрів. Їхнє недремне око пильно стежить за діяльністю державних органів і всіх громадських інституцій. Ці права підтверджуються відповідними параграфами конституції країни.

Однак змінюються часи і духовна влада мулл стає вже не такою безмежною, як півстоліття тому. Наприкінці двадцятих років мулли, обурені деякими заходами короля Амануллаха (наприклад, відкриттям першої в історії Афганістану початкової школи для дівчат), спромоглися за допомогою англійців учинити заколот, що закінчився поваленням короля. Та минуло сорок років, і 1959 року, коли уряд дозволив жінкам скинути чадру і відкрити обличчя (що було набагато сміливіше за нововведення Амануллаха) мулли, хоч і не без скреготу зубів, погодилися з цим.

Мусульманське духовництво і досі залишається найконсервативнішою силою Афганістану, хоч дехто, розуміючи нові історичні віяння, демонструє певну гнучкість мислення. Його підтримують помішки. Ця хитросплетена спілка має одну мету — забарикадувати Афганістан від прогресивної думки. Але в галузі соціальних реформ думки союзників розбігаються. Програма духовництва опирається будь-якому прогресові і прагне законсервувати старий лад, застарілі погляди та звичаї. Через це союзники час від часу сваряться між собою. Ці чвари найчастіше виникають з питань освіти та емансипації жі-

нок, — двох великих і взаємопов'язаних проблем Афганістану.

Молодь в Афганістані жадібно тягнеться до знань, до освіти. Якщо 1955 року на 100 тисяч афганців припадало тільки 6 шкіл різного типу, то 1960 року їх було вже 10. За цей період кількість учнів зросла з 96 до 169 тисяч, а кількість студентів — з 660 до 1440. Ми не маємо даних на кінець минулого десятиріччя, але можна з цілковитою підставою припустити, що ці цифри набагато збільшились. В кабульському університеті, як сказав ректор Саїд Абдул Кадер Бага, на 11 факультетах вчиться 7 тисяч студентів. З них 15 процентів дівчат.

Рамазан, місяць суворого посту, став для багатьох студентів нагодою висловити те, що вони думають про іслам і духовництво. Піст забороняє курити, а вони палили цигарки в усіх публічних закладах і на вулиці. Піст забороняє їсти, а вони йшли опівдні до ресторанів, і рідко де їм відмовляли, бо власники зацікавлені більше заробити.

Піст забороняє пити, іслам взагалі забороняє вживати алкогольні напої, а студенти спокійно заходили до барів у «Парк-готелі» та «Спінстері», до ресторану «Х'ібер», і замовляли горілку або пиво.

Аж ось дійшло до вибуху.

На четвертий день рамазану, 23 жовтня 1971 р. в їдальні кабульського політехнічного інституту, який формально вважається філією університету, опівдні з'явилося кілька студентів і зажадали, щоб їм дали хліба. Черговий мулла відмовив, студенти наполягали на своєму, зчинилася бійка. Наслідки були жахливі: 20 пораниених, 3 вбитих.

Мине час, і приписи ісламу неодмінно перетворяться на пил, як і лад, що свого часу породив їх.

Переклад з польської.

«ПОСЛУХАЙТЕ ЧЕРВОНЕ!»

Виконавці політичних пісень Франц-Йозеф Дегенгардт, Дітріх Кітнер, Ганс-Ернст Єгер, Дітер Зюверкруп стали ініціаторами щорічних «Фестивалів робітничої пісні» у місті Ессені. Ці фестивали перетворилися на події мистецького і громадсько-політичного життя країни. Як пише газета «Унзере цайт», «бойові пісні, вперше виконані на ессенських фестивалях, дістали широке розповсюдження як важлива зброя демократичного руху, що розвивається у Федеративній республіці і вже має свої перші досягнення».

Музичне видавництво «Пленеферлаг» (Дортмунд) видало альбом платівок із записами пісень, виконуваних на ессенських фестивалях. Чимало цих пісень співали ще в 20-ті і на початку 30-х років у Німеччині, під час масових мітингів демонстрацій і свят, влаштовуваних компартією, профспілками, молодіжними ро-

...hören Sie mal rot! Arbeiterlieder Festival



Deutsche Arbeiterlieder
live mit
Franz-Josef Degenhardt
Felix
Hanna-Dieter Musch
u. Kitterer
Lerryn
Hanns-Ernst Jäger
Hanns Stutz
Dieter Suverkrup
und den
Agitpropgruppen
Die Conrads
Hamburger
Songgruppe
Münchener
Songgruppe



Альбом платівок «Послухайте червоне!»

бітничими організаціями. Ці пісні, заборонені в роки фашизму, тепер набули особливої актуальності в умовах посилення руху за об'єднання всіх демократичних сил ФРН.

«Послухайте червоне!» — таку назву має альбом. Він містить не лише німецькі, а й радянські пісні, пісні міжнародного робітничого руху.

«За ці пісні заплачено кров'ю, — пише про видання «Пленеферлаг» газета «Ді варгайт». — Вони служать справі робітничого класу».

МИСТЕЦТВО МАКОНДЕ

Різьблення по чорному дереву — вікова традиція африканського народу маконде, що живе в двох районах континенту — на півдні Танзанії то в північній частині Мозамбіку. Роки колоніального панування привели до занепаду цього різновиду народного мистецтва, але не змогли його знищити.



Один з експонатів галереї в Дар-ес-Саламі.

Уряд Танзанії вживає активних заходів до відновлення і подальшого розвитку стародавнього мистецтва маконде. Тут створено державний заклад «Нешнл артс оф Танзанія» (НАТ), який є водночас і дослідницьким центром, що вивчає мистецтво різьби, і центром учбовим, де готують нових майстрів, і центром, який купує твори народних умільців і продає їх на міжнародних аукціонах.

В танзанійській столиці Дар-ес-Саламі відкрито галерею, в якій зібра-

но чимало творів різьбярів по чорному дереву. Експозиція, як пише газета «Стандард», свідчить, що в творчості різьбярів головне місце посідають теми з життя африканських селян, а також теми, пов'язані з антиколоніальним визвольним рухом. Серед виставлених творів чимало таких, які виходять з традиції старовинної маски, та міфологічно-алегорії.

ТЕАТР «ЕЛЬ ГАЛПОН»

«Ель галпон» буквально означає «комора». Раніше це справді була комора, а тепер тут зал для глядачів на 150 місць з невеликою сценою, приміщення для акторів, фойє і навіть окремий зал для репетицій. Тут міститься найкращий в Уругваї самодіяльний робітничий театр.

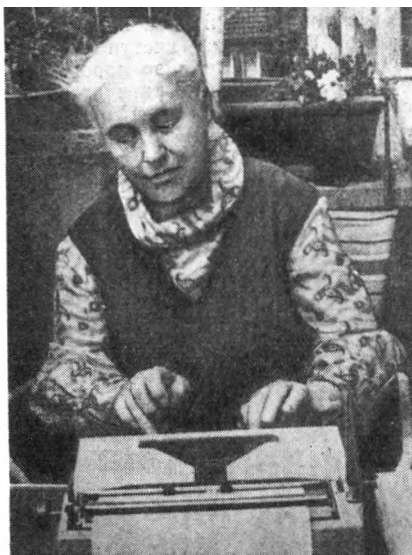
Кілька років тому уругвайський театральний режисер Педро Гонсалес зібрав навколо себе десятеро талановитих аматорів — переважно робітників та клерків. Він залучив до цієї справи ще двох своїх колег-акторів. Так було покладено початок незвичайному, справді народному театрові в Монтевідео. Придбали старе приміщення, добровольці — муляри, теслярі, художники — безплатно переобладнали його у вільний від роботи час.

Першою виставою театру була «Матінка Кураж та її діти» Брехта. Головну роль виконала негритянка, швачка Оділія Домінгес. Нині в репертуарі театру понад двадцять вистав — твори класики й сучасних драматургів різних країн.

«НАД ЧИМ ВИ ПРАЦЮЄТЕ?»

Під такою рубрикою газета «Нойєс Дойчланд» друкує інтерв'ю з письменниками, художниками, митцями театру й кіно. На запитання кореспондента відповіла й Анна Зегерс.

«Я тепер працюю над новою



Анна Зегерс за роботою.

збіркою оповідань «Дивні зустрічі». Йдеться про гри зовсім різні оповідання, в основу яких, проте, покладено одну спільну рису: в кожному розповідається про дивну, навіть, можна сказати, зовсім незвичайну зустріч».

Анна Зегерс — майстер роману, останнім часом виявляє інтерес до жанру новели. Подібно до збірки оповідань «Сила слабких», виданої кілька років тому, «Дивні зустрічі» також відтворюватимуть події, учасницею яких була письменниця.

Нова книга Анни Зегерс вийде у видавництві «Ауфбау».

50 РОЛЕЙ В ТЕАТРІ І КІНО

Індивідуальність акторки виховав театр. Коли Барбара Вжесінська навчалася на другому курсі театального інституту (тоді їй було вісімнадцять років), відомий режисер Аксер доручив їй роль у п'єсі Ануя «Запрошення до замку». Дебют був щасливим, і акторку ангажував

один із найкращих столичних театрів, де вона грає й досі. За ці роки Барбара Вжесінська виступила майже у 50 ролях. Особливо дорогої для неї образ Джейн — представниці «сердитих молодих людей» у п'єсі Осборна «Мюзик-хол» та роль молоденької дружини в п'єсі Олбі «Хто боїться Вірджинії Вулф?»



Барбара Вжесінська в ролі Марини у фільмі «Весілля» Вайди.

Вжесінська дебютувала у 1958 році в кіно, зігравши головну роль у фільмі «Двоє з великої ріки».

Її першою серйозною кінороллю був образ Анни у відомому фільмі Зануссі «Структура кристала».

Минулого року Вжесінська працювала відразу над трьома великими ролями, серед яких варто відзначити образ коханої Миколая Коперника — Анни Шеллінг у фільмі Євга Чеслава Петельських «Коперник».

— У цьому фільмі, — говорить Вжесінська, — мені працювалося дуже цікаво і водночас важко. Моя роль охоплює 15-річний період. Спочатку я граю щасливу молоду жінку, потім літню і, нарешті, стару. Моя героїня — дочка багатого городянина, вона добровільно відмовляється від

забезпеченого життя, вигідної партії і їде в село, де веде господарство простого священика. На свій страх і ризик жінка насмілюється порушити закони тодішнього суспільства...

Недавно Барбара Вжесінська знялася у фільмі Вайди «Весілля» за п'єсою Виспянського.

НЕДУГА ГАЛЛІСТЛЯ

Мартін Вальзер — письменник, чия творчість викликає у ФРН серйозні суперечки. Так сталося і з новим романом Вальзера «Недуга Галлістля».

...Йозеф Георг Галлістль, дрібно-буржуазний інтелігент, письменник, від імені якого ведеться розповідь. І, як слушно пише Ганнес Штюц у газеті «Унзере цайт», очевидно, чимало інтелігентів побачили в ньому самих себе. Саме тому Мартіна Вальзера і його новий твір відразу атакували такі газети, як «Ді вельт» Шпрінгера, орган партії Штрауса «Байєрн-курір», неонацістська «Дойче нахріхтен». Недуга героя роману має досить виразні симптоми. Це духовна порожнеча і зашкарублість, страх перед майбутнім, невміння правильно осмислити навколишні соціальні явища. Недуга Йозефа Георга Галлістля призводить до серйозного і дуже небезпечного для героя ускладнення — він потрапляє в табір реакції.

Мартін Вальзер накреслює єдиний вірний шлях «лікування» свого героя: інтелігент мусить шукати шлях до народу, насамперед, до робітничого класу.

Саме цей висновок Мартіна Вальзера і викликав інсинуації проти нього з боку реакційних кіл ФРН.

МАЛЮНКИ РОССА СТВЕНА

У Центральній картинній галереї Нью-Йорка експонувалися твори американського художника Росса Стивена.



Сучасний ковбой (ліворуч). Онука індіанця.

На думку оглядача «Дейлі уорлд» Білла Ендрюса, малюнки Росса Стівена позначає глибока правдивість, у них підкреслена своєрідність ландшафтів та побуту південно-західних штатів США.



Ковбої на колишньому Диному Заході.

Тематика митця — не старий, а сучасний Захід країни, і герої — сучасні ковбої та індіанці, що живуть у пустелях та гірських селищах. У портретах індіанців підкреслюється почуття високої гідності, притаманне аборигенам Америки.

Ці два фільми, що засвідчують розмежування двох течій в американській кінематографії — традиційної і «незалежної», — викривають, власне, одне й те саме лихо — ретельно змонтовану імперіалістичну машину смерті.

Перший з них — «Штам Андромеди» — твір досвідченого, проте нерівного у своїй творчості режисера Роберта Уайза, зроблений у науково-фантастичному жанрі, ефективність якого митець використовує для аргументації своєї цікавої тези.

Роберт Уайз має нахил до романтичної поетики.

Загадкова капсула, що прилетіла з космічного простору, сіє смерть у глухому селі Арізони. Негайно запрошують чотирьох учених, надаючи їм розпорядження підземну лабораторію, електронну апаратуру і двох піддослідних, що залишилися в живих після епідемії — немовля і старого п'яницю. Нарешті, дослідники знаходять у капсулі мікроорганізми (вони їх позначають назвою «Штам Андромеди»), які множаться і нищать усе живе. Розпочинається змагання зі Смертю.

Вчені дізнаються, що їх шефи мають до цього дослідження не тільки науковий інтерес. У смертоносній «Андромеді» вони бачать ефективну зброю бактеріологічної війни.

Алегорія Уайза досить прозора. Думки автора чи не найрельєфніше виступають у гострих діалогах між ученими і політиками, для яких доля всього людства важить менше, ніж їх агресивні проекти. Ми добре розуміємо, яку реальність має на увазі Уайз. Його метафора спрямована проти тієї самої дійсності, яку недвозначною мовою документального кіно викрив Поль Рондер.

«По одному члену родини» — другий фільм 32-річного режисера Поля Рондера — є типовим для політичного кіно. Ця стрічка належить, як визнав сам автор, до поширеного останнім часом на Заході жанру «фільму-свідчення». Але вона не є репортажем, хоч і становить собою мозаїку інтерв'ю, між якими вкраплені кадри з кінохроніки. Це

кіноанкета, де важить кожний погляд, кожний жест.

Кожна з трьох американських родин — негрівська, єврейська та італійська — втратила сина. Простими і схвильованими словами оповідають ці люди свою трагедію. Син Мачедоніо, Карміне, був убитий у В'єтнамі, Філіп — студент негр — під час демонстрації проти ескалації війни у В'єтнамі, дев'ятнадцятирічний Алісон Краузе — під час маніфестації в університеті.

Невправні, але зворушливі любительські фільми, фото, що стали сімейними реліквіями, розповідають про життя тих, кого вже немає на світі.

Обравши саме ці сім'ї, різні за вірою, за походженням, за соціальною приналежністю, Рондер ніби хотів підкреслити, що загибель юнаків — не безглузда випадковість. Вони жертви політики расизму, милитаризму, зненависті до інакомислячих.

Рондер показує, як американська трагедія обертається лихом і для неамериканців. З кадрів кінохроніки дивляться на нас скорботними очима в'єтнамські матері. Кадри ці страхотливі, але Рондер підпорядковує їх своїй концепції і вмонтовує у фільм так, що твір назагал стає гімном життю, розуму, справедливості.

СВІТ

ЖАНА ЕФФЕЛЯ

«У нас у Франції ми не маємо школи, яка б виховувала політичних карикатуристів, — говорить Жан Еффель. — Такої дисципліни немає ані в Академії мистецтв, ані в інших учбових закладах. Щоб стати у Франції карикатуристом, треба дуже цього хотіти. Це вимагає волі, самозречення, пов'язане з безліччю турбот.

Вічне питання — що малювати? — для карикатуриста звучить так само, як і для письменника, — про що писати? Створити можна будь-що. Написати вірш, роман, статтю. Важливо знати — для чого. І малюнок на одну і ту ж тему може служити різним цілям.



Жан Еффель.

Якщо ви політичний художник, це значить, що вашою головною рушійною силою є політика. Ви живете своєю добою, її долею.

Важко відповісти на запитання, чи правильно ти обрав свій шлях. Але у мене ніколи не було інших прагнень, крім нездоланного потягу до малювання.

Я сам добровільно обрав свою долю. Я знаю, що не можна прожити двох життів, але якби я ще раз народився, то знову став би карикатуристом».

На світі небагато таких романтичних місць, як гостинне ательє у будинку в Латинському кварталі Парижа. З одного боку завжди вируючи, обліплена плакатами Академія мистецтв, з другого — Сена, а за нею Лувр. У цьому ательє ви завжди зустрічаєтесь із сміхом — його випромінюють і свіжі малюнки — для «Юманіте-діманш» та інших видань, і обличчя нестаріючого митця. У відвідувача відразу ж з'являється відчуття ніби він відкрив для себе новий світ. Тут знайомишся з Еффелем-людиною, його лагідною, а іноді й глузливою посмішкою, з його світосприйнянням. Тут дізнаєшся про його життя,

мистецтво і, звичайно, про політику, яка стала його долею.

Сам художник вважає себе журналістом. Французькою мовою слово «жур» — означає «день». «Отже, журналіст, як і робітник, повинен працювати щодня», — жартує художник.

Еффель — надзвичайно чутлива людина. Кожен крок реакції він сприймає з ненавистю. З болем реагує на неї і... сміється. Світ він стилізує у формі вічної гри «раю» і «пекла», але «Створення світу» — відомий цикл малюнків, що у тисячах примірників облетів весь світ, — це щось більше, ніж гра. У ньому — філософія Еффеля, його віра в людей, світ його бажань і дитячих мрій.



Плакати Жана Еффеля: «За Європу робітників, а НЕ фінансистів!»

«Чи дає мені радість мій труд? Я не маю на увазі ту невимовну радість, коли ти знаєш, що тобі пощастило зробити щось велике. Я працюю день у день, і у мене багато, так би мовити, щоденних малих радостей. Художник мого фаху рідко створює щось довговічне. Я вважаю для себе за ца-

стя, що мої малюнки вже вийшли кількома збірниками».

Для Еффеля карикатура завжди була засобом перетворення світу. Червоною стрічкою крізь його творчість проходить ненависть до фашизму. Він і почав з полковника де ля Рока — ватажка французьких фашистів, створивши серію малюнків, що увійшли в усі хрестоматії політичної карикатури.

Як ніхто інший, він зобразив страждання, що їх несе війна, а коли війна скінчилася, він присвятив свою творчість боротьбі за мир.

Його плакат, зроблений перед референдумом у Франції навесні 1972 року, сприяв тому, що мільйони французів підтримали Комуністичну партію Франції і сказали своє «Ні». Чи може бути мистецтво дійовішим!

«Те, що я роблю, я вважаю своєю політичною працею. Багато моїх колег до політичних проблем ставляться негативно. Вони їх просто не розуміють. Мені вони зрозумілі. Це — питання мого особистого погляду, мого ставлення до світу».

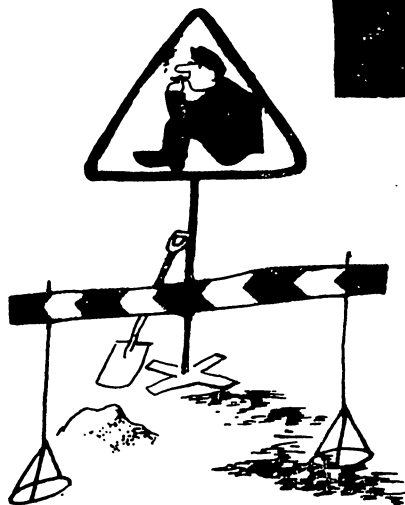
ВИСТАВКА ТЕАТРАЛЬНИХ КОСТЮМІВ

Цікава виставка національних театральних костюмів функціонувала в Улан-Баторі. Вона розповіла відвідувачам про еволюцію костюмів у сучасному монгольському театрі, підвалини якого були закладені в 30-х роках. У перші роки становлення театру МНР, актори грали в побутовому вбранні. Лише на початку 40-х років, під час роботи над двосерійним історичним фільмом «Степові багатирі», до якої залучили групу художників і умільців з усієї країни, були створені костюми, що в найдрібніших деталях відповідали одягові різних верств Монголії.

В наступні роки художники продовжували вводити в театральний національний костюм нові елементи.



«Дікобраз», Чехословаччина.

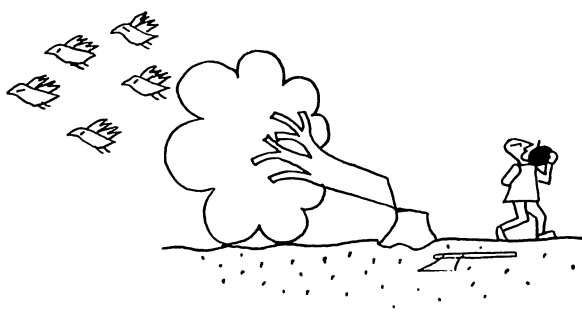


«Шпільки», Польща.



— Відколи винайшли вогонь, повітря стало таким важким...

«Жібот», Чехословаччина.



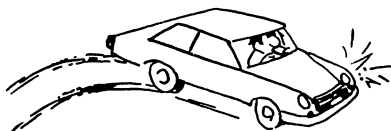
«Віе нуове», Італія.



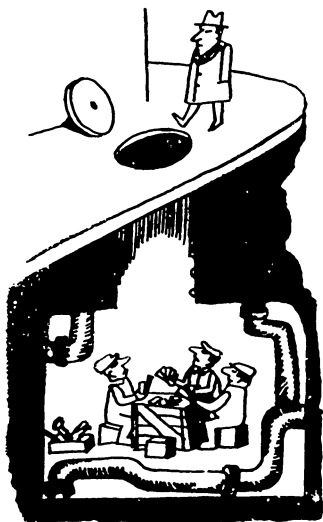
«Віс нуове», Італія.



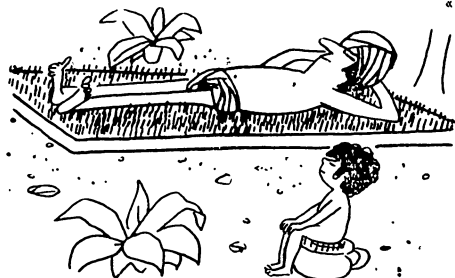
«Віс нуове», Італія



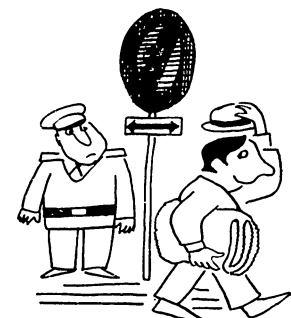
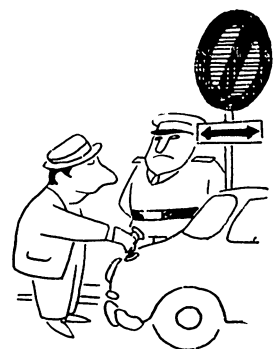
— Йому треба завернути ліворуч, а він взяв праворуч, отже, він іде до нас.
«Стршел», Болгарія.



— За хвилину матимемо четвертого.
«Паноряма», Польща.



«Доокола свята», Польща.



«Дікобраз», Чехословаччина.

ЗМІСТ

ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ» ЗА 1972 РІК

ДО 50-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Цитадель дружби народів. №№ 8, 9, 10.
«Радянський Союз моїми очима». Відповіді письменників світу на міжнародну анкету «Всесвіту». №№ 10, 11, 12.

Під знаменом інтернаціоналізму. № 12.
Поети світу славлять радянську землю.
Ніколас Гільєн. Радянський Союз; Георгій Джагаров. Свято; Луїс Фюрнберг. О, радянська земле! Ежен Гійевін. Сонет; Джон Окаї. Космічні ритми; Хакімото Кімінарі. Пам'яті товариша Сато Мітіо. — Поезії, № 12.

Чупрун О. — Свято людства. № 12.

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА ПОЕЗІЯ

Аполлінер Гійом. — Поезії різних років. № 8.

Бобровський Йоганнес. — Поезії, № 9.

Броневський Владислав. — Поезії, № 12.

Вереш Шандор. — Поезії, № 6.

Елюар Поль. — Поезії різних років, № 3.

З алжирської франкомовної поезії.

Жан Амруш, Мохаммед Діб, Анрі Креа, Жан Сенак, № 10.

Із сучасної болгарської поезії.

Дора Габе, Атанас Далчев, Георгій Джагаров, Любомир Левчев, Андрей Германов.

Вірші, № 1.

Каталанська поезія.

Герау де Ліост, Жосеп Карнер, Жосеп Себастія Понс, Клемантіс Ардеріу, Жосеп М. де Сагара, Жоан Сальват-Папасейт, Марія Манент, Томас Гарсес, Агусті Бартра. — Поезії, № 11.

Незвал Вітєзслав. — Поезії, № 11.

Неруда Пабло. — Поезії, № 11.

Нету Агуштіню. — Ніч. Плач Африки.

Контракт, Ми повернемось, № 5.

Ріцос Яніс. — Під тінню гори. Поема. № 6.

Скала Іван. — Поезії, № 10.

Сучасні американські поети.

Ненсі Віллард, Клод Мак-Кей, Фелікс Поллак, Д. А. Леві, Джон Бічер, Мері Остін, Деніс Левертов, Сем Ріс, Ворт Лонг, Соня Санчес, Роберт Блай, Елінор Вайлі, Ленор Кендл, Тюлі Купферберг, Наомі Ріпланскі, Поль Весей, Пітер Лафарж, Аллен Джінзберг, Ленгстон Х'юз, Теодор Ретне, Кеннет Петчен, Роберт Лоуелл. — Поезії, № 2.

Танубону Ісікава. — Поезії, № 1.

Хаміс Файяд. — Поезії, № 9.
Шімборська Віслава. — Поезії, № 4.

ПРОЗА, ДРАМАТУРГІЯ

Абрагамс Пітер. — На поклик волі. Роман. № 12.

Бан Анен Піт. — Поснули собаки. Поезія, № 2.

Бель Генріх. — Груповий портрет з дамою. Роман, №№ 5—7.

Гоч Едвард. — Я тебе всюди впізнаю. Оповідання, № 11.

Захір Разія Саджад. — Фарби плачуть. Оповідання, № 8.

Закосський Гельмут. — Судовий процес. Оповідання, № 9.

Давидов Іван. — Кусень хліба для мандрівника. Поезія, № 6.

Малапарте Курціо. — Капут. Роман, № 1.

Маркес Габріель Гарсія. — Полковникові ніхто не пише. Поезія; Чудесна клітка Балтасара. Злодій у селі нема. Вдова Монтієла. Звичайний день. Оповідання, № 3.

Мінеш Джордж. — Як бути іноземцем. Гумористична повість, № 11.

Парандовський Ян. — Петрарка. Поезія, № 10.

Рейс Корнеліо. — Святий. Оповідання, № 1.

Рига Джон. — Індіанець. П'єса, № 1.

Сахні Бішм. — Мати й годувальниця. Оповідання, № 8.

Словацька новела.

Рудольф Яшик. Пора мідних облич: Владімір Мінах. Маленький смуток для двох осамотілених рук: Гана Зелінова. Повернення небажане: Вінцент Шинкула. Мандуля; Петер Ярош, Роса, куди не глянь, № 2.

Томанова Мирослава. — Срібна рівнина. Роман, №№ 3, 4.

Трейсі Вірджінія. — Громовержець. Оповідання, № 10.

Фріш Макс. — Китайський мур. Фарс, № 4.

Хейлі Артур. — Готель. Роман, №№ 8, 9.

Чеккеріні Сільвано. — Коли минає гнів. Поезія, № 11.

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Байрон Джордж-Гордон. — Поезії, № 5.

Нгуєн Дінь Тьєу. — Пам'яті героїв Кензуока. Вірш, № 8.

Поезія корейського середньовіччя.

Чве Чхі Вон. У Тхан. Дружина Лі Гапа.

Сон Хон. Тен Чер. Лі Хван, Пак Ін Но.

Хван Чін І. Кім Гван Ук. Невідомі автори, № 4.

Французькі майстри сонета.

Шарль-Марі Леконт де Ліль. Шарль Бодлер. Арман Сюллі-Прюдом. Жозе-Марія де Ередіа. Стефан Малларме. Моріс Ролліна, Анрі де Реньє, № 9.

Шеллі Персі Біші. — Поезії, № 7.

ЖИТТЯ І СЛОВО СТАТТІ

Благородне поклонання, № 3.

Васильєва І. — Народжена дійсністю, № 9.

Великовський С. — Від анархічного бунтарства до моралістичного гуманізму, № 3.

Вядро Ш. — Полум'я дії та боротьби, № 12.

Булаховська Ю. — Із спостережень над польською поезією, № 2.

Галинська І. — Тридцять видання «Дев'яти оповідань Селінджера», № 3.

Голишева А. — Метт, Едді й сотні тисяч інших, № 11.

Гончар О.— Курціо Малепарте, № 1.
 Дмитров Г.— «Мистецтво мас і для мас», № 6.
 Драч І.— Сповідь Поля Елюара, № 3.
 Драч І.— Пабло Неруда — корінь і крона, № 11.
 Естрела Р.— З нової каталанської поезії, № 11.
 Загайневич Н.— Юліан Кавалець і його тематика, № 4.
 Затонський Д.— «Епічний стан», «епічний простір» і сучасний роман на Заході, № 1.
 Затонський Д.— Творець «Групового портрета», № 7.
 Івашова В.— Нове в англійській літературі, № 1.
 Кайн Ф.— Австрійські літературні традиції, № 10.
 Каменова Д.— Синови болгарського народу, № 6.
 Камю А.— Міф про Сізіфа. Листи до німецького друга, № 8.
 Канівська Ж.— Поезія Сомалі, № 7.
 Каранфілов Є.— Деякі проблеми сучасної болгарської белетристики, № 10.
 Караслав Г.— Із спогадів про Георгія Дмитрова, № 6.
 Каулі М.— На захист уміння оповідати, № 4.
 Келлер К.— Я не знаю народу благороднішого, № 12.
 Клиничук В.— Від простого ченця, № 11.
 Козовой М.— Творець нових відносин між народами, № 11.
 Коптілов В.— Переклад чи переспів? № 5.
 Корунець І.— І форма, і зміст, № 10.
 Кочубей Ю.— Шляхом боротьби, № 1.
 Маріньольо Х.— Про ленінські літературні заповіді, № 4.
 Митець і час (Інтерв'ю з Людмилом Стояновим), № 9.
 Мойсєєв І.— Співдружність пера і пензля, № 9.
 Олексюк М.— На захист Країни Рад, № 7.
 Остинський В.— Міфологія успіху, № 2.
 Павленко В.— Співець Ірландії, № 8.
 Павличко Д.— Крила людини, № 11.
 Покальчук Ю.— На шляху до нової свідомості, № 4.
 П'янов В.— У пошуках нового слова, № 10.
 Рязузова Г.— Трилогія Роже Шатоне, № 7.
 Савченко Б.— Мова перекладу, № 5.
 Сенюк О.— Шляхи розвитку шведської прози, № 2.
 Скуратовський В.— Ленінізм і культурна спадщина, № 4.
 Скуратовський В.— Наш сучасник Сервантес, № 10.
 Соколянський М.— Драматичний памфлет вчора і сьогодні, № 8.
 Фінкельштейн С.— Сьогоденний американський «інтелектуальний роман», № 5.
 Череватенко Л.— «Це слово — людина» (Про творчість Й. Вобровського), № 9.
 Черник І.— Анна Зегерс — теоретик літератури і мистецтва, № 5.
 Чернишова Т.— Тінь гори над Елладою, № 7.
 Шайкевич Б.— Джерело натхнення, № 12.
 Шкробинець Ю.— «Двадцять п'ять година доби» (Про поезію Ш. Вереша), № 6.
 Яценко Б.— Пам'яті Кавабата Ясунарі, № 8.

РЕЦЕНЗІЇ

Автомонов П.— Книга про бойове партійське товариство (Вячеслав Квітінський. Фронт без тилу), № 11.
 Бананов А.— Вісник театрального життя (Журнал «Театер дер цай». НДР. №№ 1—12, 1971), № 7.
 Брейтбурд Г.— Радість і гіркота повернення (Петро Буттітта. Прокламація. Мілан. 1970), № 11.
 Гарасимчук Л.— Поезія за колючим дротом (Журнал «Поетрі». Чикаго. Січень — грудень 1971 року), № 8.

Гарасимчук Л.— Незвичайні пригоди сюжетних схем (О. Ступель, М. Пилинський. Образи світової поезії в музиці. Київ, 1971), № 11.
 Генієва К.— Симптом часу (П. Х. Джонсон. Дошка пошани. Лондон. 1970), № 2.
 Жердинська М.— Він не хотів убивати (Анна Марія Матуте. Сторожова вежа. Барселона. 1971), № 7.
 Житник В.— Очима чеських митців (В. А. Моторний. Сторінки чеської Ленініани. Львів. 1970), № 7.
 Зорівчак Р.— Англомовна збірка української прози («Оповідання Радянської України». Москва. 1970), № 5.
 Клименко Н.— Греція бореться (Андрій Відецький. Тетяна Чернишова. Правда за гратами Київ. 1971), № 8.
 Клиничук В.— Панорама сучасної польської прози (В. Вєдина. Современная польская проза. Київ. 1971), № 7.
 Матвійчук М.— З поетичної криниці братнього народу (Р. Ф. Кирчів. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). Київ. 1971), № 6.
 Майфет Г.— Музика прози (Йоганнес Вобровський. Левінів млин. Литовські клавіри. Романи. Київ. 1971), № 3.
 Нагірний М.— Сторінка історії (К.-Е. Француз. За правду. Роман. Київ, 1972), № 4.
 Новикова М.— Книжка про живий перекладацький процес (В. В. Коптілов. Актуальні питання українського художнього перекладу. Київ, 1971), № 1.
 Пащенко В.— Історичні романи П'єра Гамарра (П'єр Гамарра. Тулузькі таємниці. Париж. 1967; Золото й кров. 1970. Париж), № 1.
 Покальчук Ю.— Віра в людину (В. Фолкнер. «Крадів» та інші твори. Київ. 1972), № 10.
 Салига Т.— Народнопоетичні зв'язки (Визвольний рух слов'ян у народній пісенній творчості XVII—XIX ст.). Київ, 1971), № 8.
 Соловей Е.— Всупереч «відміреному часові» (Анна Зеленай. Подаровані дні. Вроцлав. 1966; Біла криниця. Варшава. 1967; Барометри на погану погоду. Вроцлав. 1970), № 11.
 Степовик Д.— Дослідження про Михайла Бринський (Степан Гапак. Скульптор Михайло Бринський. Братіслава. 1971), № 5.
 Скуратовський В.— Корисне дослідження (Н. Матузова. Празькі соціалістичні письменники (Е. Е. Кіш, Р. Фукс, Ф. К. Вайскопф, Л. Фюрнберг). Літературні портрети. Київ. 1971), № 2.
 Харитонов В.— Новаторство дослідника (Т. Якимович. Молодий Золя. Київ. 1971), № 6.
 Чалий Б.— Дві подорожі Василя Большака (В. Большак. Меседун з флеронами. Київ. 1971), № 10.

УКРАЇНА І СВІТ

Білін І.— Антологія українського оповідання (Сучасні українські оповідання. Софія. 1971), № 1.
 Бородіна І.— Важливий і конкретний внесок, № 5.
 Бречак І.— Загони прямують на Захід, № 3, 4.
 Булаховська Ю.— Павло Тичина. Поезії. (П. Тичина. Поезії. Варшава. 1969), № 9.
 Василенко Л.— Іван Драч. «Дивоквіг». (Братіслава. 1971), № 9.
 Візит індійських друзів, № 5.
 Гуць М.— Віла-посестра в рідному краю, № 8.
 Гуць Г.— Уланд в українських перекладах, № 11.

Житник В. — Іван Драч. Поезії (І. Драч. Теліженське літо. Прага, 1964; Дівочі палаци. Прага, 1971). № 1.
Заєць Г. — Леонід Первомайський. «Чорний брід» (Л. Первомайський. Чорний брід. Варшава, 1971). № 9.
 Зарубіжна література на Україні. Рік 1971. (Бібліографія). № 1.
Іслаї З. — Вічні пісні України. № 9.
Іваньо І. — Григорій Сковорода — перекладач. № 12.
Качуренко Ю. — Українська РСР і сучасні міжнародні відносини. № 9.
Кубацький В. — Тарас Шевченко і польський романтизм. № 3.
Лозинський І. — Вона загинула 30 років тому. № 6.
Лозинський І. — Владислав Броневський на Україні. № 12.
Мішлей П. — Українські поети (Українські поети. Будапешт, 1972). № 9.
Наливайко Д. — Києво-Могилянська Академія і Європа. № 7.
 Наші сучасники — Шевченко Пушкін. Уїтмен. № 1.
Новак-Литвинова Е. — Віля чорного броду. № 9.
Олександрова Г. — Юрій Збанацький. «Курячий бог» (Ю. Збанацький. Курячий бог. Берлін, 1971). № 1.
Погребенник Я. — Альфред Курелла. Портрети друзів. № 7.
Собко В. — Український тиждень в Австрії. № 2.
Собко В. — Українські вернісажі. № 4.
Соловей Е. — «Пролетіли коні». Українська сучасна новела (Пролетіли коні. Українська сучасна новела. Бухарест, 1971). № 1.
Степовин Д. — Болгарські скульптури Михайла Паращука. № 3.
 Українське тріо в Північній Америці. № 6.
Шаблювський Є. — Письменник-комуніст інтернаціоналіст. № 9.
Шахова К. — Юрій Щербак. Хроніка міста Ярополя (Ю. Щербак. З хроніки міста Ярополя. Будапешт, 1971). № 1.
Шахова К. — Живий перегомін. № 3.
Щербак Ю. — У побратимів. № 2.
 Школа поетичного кінематографа. № 6.
Шкробинець Ю. — Вигострю. виточу зброю іскристу... № 8.
 Шляхи дружби. № 2.

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

Валері П. — Вступ до методу Леонардо да Вінчі. № 4.
Верба І. — Слава Антуана Бурделя. № 11.
 В об'єктиві Каса Ортхауза. № 6.
Ганкебуш В. — Публіцистика і поезія на польській сцені. № 7.
Каретникова І. — Єдина мета життя. № 5.
 Кіномистецтво, яке живлять злидні і надія. № 4.
Міго А. — Усмішка Ангкора. № 5.
Мусієнко О. — Ляльки й люди. № 9.
 Нехай ненависть стане силою. № 2.
Павлова Н. — Ернст Барлах — людина, митець. № 7.
 Паризькі мотиви Мішеля де Сервіля. № 8.
Поліщук М. — Париж Моріса Утрілло. № 9.
Редько К. — Пікассо. № 5.
Скуратовський В. — Мольєр. № 1.
Соловйова Н. — Лондон театральний. № 9.
Тепліц К. Ш. — Зіграти самого себе. № 2.
Ферміж'є А. — Після ювілею. № 5.

Шахова К. — Хортобадські гончарі. № 6.
Шахова К. — Лукас Кранах Старший. № 10.
Щербак А. — Знайомство з Жаком Брелем. № 5.
 Літературно-мистецька хроніка. №№ 1 — 3, 5 — 7, 9, 10.

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Валах Я. — Сайгонський комедіант. № 4.
Вейга А. — Фашизм без маски. № 5.
Верест Г. — Вагнети і троянди континенту. № 1.
Гаєн І. — Чехословацька культура і світ. № 2.
Давидов Ю. — Батьки і діти в русі «нових лівих». № 3.
Давидов Ю. — «Феномен Маклюєна». № 7.
Дмитрун К. — Під штандартом третього райху № 5.
Єрохін А. — «Активний партнер». № 8.
Козової М. — Західна Європа — шляхи й роздоріжжя. № 3.
Корнєєв Л. — Сіоністський імперіалізм. № 3.
Коротаєвський Г. — Соціалізм — наша зброя. № 6.
Косач Ю. — Мишача метушня на кораблі блазнів. № 9.
Сенкевич Т. — Від хаосу до організації. № 10.
Чупрун О. — Кассандра вивчає екологію. № 8.
Щепаньський Я. Ю. — «Вунтарство дітлахів». № 1.

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

Адамчевський П. — Чого хоче генерал Гривас. № 8.
Антонова В. — Пліска — найдавніша столиця Болгарії. № 10.
Байн В. — Закони... проти жінок. № 2.
 Белград 2000 року. № 6.
 «Влакитні мечі» з Мейсена. № 7.
 Бульдозери в Газі. № 2.
Бурхард П. — Есмеральдерос. № 6.
Вайнтрауб Б. — Безробіття і нетрі Глазго. № 2.
 Винахідники велосипеда. № 10.
Гарасимчук Л. — Квіти наркотичного зла. № 7.
Гетель І. — Від Паньминьчжона до Пектусана. № 10.
Гудолл Д. — Мої друзі — шимпанзе. № 3.
Десомбр Ж. — Чилійські двобої. № 9.
 «Дефіцит». № 8.
Джліо М. Е. — Гнані голодом. № 8.
 Діти Ольстеру. № 5.
 «Етар» — болгарський скансен. № 5.
 Король футболу розповідає. № 4.
Логвин Н. — Вирізблено на камені. № 3.
Макдауелл Б. — В штаті Орісса. № 2.
Матвійчук Н. — Постачальники шедеврів. № 4.
Мах П. — Коротка зустріч з Марокко. № 4.
Михайленко В. — Арсенали в приватних руках. № 6.
 Найвеличніша видавнича епопея Аргентини. № 12.
 Нескорена Ангола. № 7.
 Нігерія шукає свій шлях. № 12.
 Обережно, ліки! № 3.
 Обличчя голоду. № 3.
Оліварі М. — Озеро Тітікака. № 11.

Останні солдати другої світової, № 10.
Палац листоноші, № 4.
Паламарчук М. — Що побачив мій об'єктив, № 4.
Пасинки суспільства, № 9.
Перші кроки Бангладеш, № 4.
Під перехресним вогнем, № 10.
Полторацький Ол. — Цей злочинний Нью-Йорк, № 7.
Приховані пружини агресії, № 2.
Птахи ідуть на таран, № 7.
фон Путнамер В. Д. — Сінта-ларгас з ка-м'яного віку, № 7.
Рід Павелків, № 2.
Рослина благословенна й проклята, № 5.
Росте, але не старіє, № 12.
Руссельєр Г. М. — Я жив серед ескімосів, № 3.
Свято угорської столиці, № 11.
Сергієнко Л. — Смарагдовий острів, № 5.
Скалан К. — Китай — сьогодні, № 6.
СРСР — світові, № 12.

Столиця бургундського вина, № 3.
Табаро Ж. — Я повернувся з Греції «чорних полковників», № 11.
Тель-авівські гангстери, № 2.
Тіоцо Е. — Лихо шведського суспільства, № 4.
Фальшивомонетники, № 1.
Фрайєр П. Г. — Смерть на всіх морях, № 6.
Хто вбив Джо Зайфєрта, № 5.
Цєє В. — Квадратура сардинського кола, № 10.
Ціна хліба, № 1.
Швейцарські турботи, № 5.
Школи просто неба, № 7.
Шлюб по-японськи, № 5.
Шляхи до Мекки, № 5.
Світ будеться, світ не спить, №№ 1 — 12.
Звідусіль потроху №№ 1 — 8, 10.
Веселі сторінки №№ 1 — 12.

О. Є. Корнійчук (некролог), № 6.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **Дмитро Павличко**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Андрій Білецький, Дмитро Білоус, Віра Дмитрук, Павло Загребельний, Дмитро Затонський, Віктор Коптілов, Юрій Кочубей, Микола Лукаш, Олег Микитенко (заст. головного редактора), Воліна Пасічна, Леонід Первомайський, Олексій Полторацький, Юрій Смолич, Тетяна Якимович.

Відповідальний секретар **Богдан Чайковський.**

Художній редактор **Микола Коваленко.**

«Весь мир» 1973, № 1.

(на українском языкє).

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
Орган Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами
Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учет-изд. листов 20,24. Тираж 54090.
Цена 60 коп. Зак. 05761.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61. **Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.**

БФ 37312. Здано до набору 13. X. 1972 р. Підписано до друку 23/XI 1972 р. Формат паперу 70×100^{1/4}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,24. Тираж 54090. Ціна 60 коп. Зам. 05761.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна»,
Київ, Брест-Литовський проспект, 94.**

ІНДЕКС 74083

Ціна 60 коп.